

କଟିହାସ-ପ୍ରସ୍ତୁତ

—*—

ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି ଦାସ ବି.ଏ., ଏଲ୍.ଡି.

ପ୍ରଜ୍ଞା ପିତାବ୍ରତଗୀତା ଭାରତେନ୍ଦ୍ର ମହୋଦୟଙ୍କ ଗୋପାଳୀ ୨ ର ୨ ନମ୍ବର
କୋଟିସରେ ୮ମ ଓ ୧ମ ଚକ୍ରଣୀ ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦାୟକ

ଇତିହାସ-ପ୍ରସ୍ତୁତ

ଲେଖକ

ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି ଦାସ, ବି.ଏ., ଏଲ୍. ଟି.

ନୂତନ ମୁଦ୍ରଣ

ପ୍ରକାଶକ

ଶ୍ରୀ ଉମାଚରଣ ମହାନ୍ତି

ପ୍ରୋପ୍ରାଇଟର, କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍

ନୟାଗଡ଼, କଟକ,

୧୯୪୭

ମୂଲ୍ୟ ଟ ୦ ୩୪

ଦୟାକରି ମାତ୍ର
ଅନୁରୋଧ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ

ଉତ୍ସର୍ଗ ପତ୍ର

ଓଡ଼ିଶାର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ରଙ୍କର

ମହାନାୟ ନାମରେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତକ

“ଇତିହାସ-ପ୍ରସ୍ତୁତ” ଲେଖକର

ଆନ୍ତରକ ଭକ୍ତି ଓ ସମ୍ମାନର

ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ

ଉତ୍ସୃଜ

ସେଇ

ମୁଖବନ୍ତ

ପାଠକଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଲିଖିତାସ ଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟ ଆଜି ବହୁ ପକ୍ଷରେ । ଏ ଦେଶରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ଐତିହାସିକ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ କିମ୍ବା ଇଂରେଜିରେ ଶକ୍ତି ଏ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଭାବେ ଲିଖିତାସ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶା ଲିଖିତାସର ବହୁ ଘଟଣା ଆଜି ବୈଦେଶିକ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ବିକୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଲିଖିତାସର ବହୁତ ଉପାଦାନ ଥିବାରୁ ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ଲିଖିତାସସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଲେଖକ ଏଥିରେ ହାତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ସୁନ୍ଦରୀ ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଜି ଲିଖିତାସ ଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରକୃତ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଅଜ୍ଞତ ଲିଖିତାସ ଯେ ଜାତିର ପ୍ରକୃତ ମେରୁଦଣ୍ଡ ଏ କଥା ଆମ୍ଭ ଦେଶର କେତେଜଣ ଲୋକ ଆଜି ଉପଲବ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି ?

ଅବଶ୍ୟ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତକ ଲେଖି ଏ ଅବିଷ୍ଟନ ଲେଖକ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଜାଗାକୁ ଅଭାବ ହୃଦ କରିପାରିବ, ଏ ଔଷଧ୍ୟ ତାହାର ନାହିଁ । କେତେକ ଐତିହାସିକ ଜଟିଳ ସମସ୍ୟା ବୈଜ୍ଞାନିକ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଅଲୋଚନା କରି ଏ ଦେଶର ଶିକ୍ଷିତ ସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲିଖିତାସ ଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରାଥମିକ ଓ ପ୍ରକୃତ ସମ୍ୟକ୍ ଜାଗରିତ କରି ପାରିଲେ ଶ୍ରମ ସାର୍ଥକ ହେବ ବୋଲି ମନେ କରିବ ।

ଏ ଦେଶରେ ଲିଖିତାସ ଚର୍ଚ୍ଚା ସେତେ ବଳିଷ୍ଠ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁପ୍ତମଣ୍ଡଳୀ ଓ ଶିକ୍ଷିତ ସାଧାରଣ ଲିଖିତାସକୁ ଶୁଷ୍କ ଓ ନୀରସ ବିଷୟ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରୁଥିବାରୁ ମୁଁ ଓଡ଼ିଶା କିମ୍ବା ଭାରତର ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟ ଧାର୍ମିକ ସୁଦୃଢ଼ ଲିଖିତାସ ଲେଖିକାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଭାରତର

କେତେକ ଜଟିଳ ସମସ୍ୟାର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲି । ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକର କାହା ସହିତ କାହାର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ନ ଥିଲେ ସ୍ୱକ୍ଷା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯେ କଲିଙ୍ଗ ଓ ଭାରତର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତ ପରମ୍ପରାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଲ୍ଲେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ଏ କଥା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଲୋକ ମାନ୍ଦବ୍ୟେ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଐତିହାସିକ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ଏ ଦେଶରେ ମୌଳିକ ଇତିହାସ-ଗବେଷଣାର ପନ୍ଥା ସବୁଥାଏ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ଜାତୀୟ କୃତଜ୍ଞତାଭାଜନ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତଥାପି ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନି ପାରି ନାହିଁ । ତାହାଙ୍କର ପ୍ରତିଭାର ପୂଜା ଏ ଜାତ କରି ପାରି ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ତାହାଙ୍କର ସବିଧ ବନ୍ଦନୀୟ ସ୍ମୃତ ସହିତ ଏ ପୁସ୍ତକକୁ ଜଡ଼ିତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ମୁଁ ଏ ସ୍ୱଳ୍ପ ପୁସ୍ତକକୁ ତାଙ୍କର ଅମର ନାମରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଅଛି, ଏବଂ ଏହି ପୁସ୍ତକର ଦ୍ୱିତୀୟପ୍ରବନ୍ଧ ‘ମୈତ୍ରେୟବନ’ ବିଶେଷ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତା, ଗବେଷଣା ଓ ଭ୍ରମା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ମୋର କୌଣସି ମୌଳିକତା ଅବଶ୍ୟ ନାହିଁ । ଜେର୍ଭଲିସା ଓ ଅଧୁନିକ ଭାରତ ଲେଖିବାରେ ମୁଁ ବଙ୍ଗଳାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଐତିହାସିକ ସାର ପଦ୍ମନାଥ ସରକାରଙ୍କ ପୁସ୍ତକ-ମାନଙ୍କରୁ ବହୁତ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରେ ଚିର ରଣୀ । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ମୁଁ ଐତିହାସିକ ଭିନ୍ନସେଣ୍ଟ ସ୍ୱିଥ୍, ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସଖାଇ ଦାସ ଦାନାଜି, ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦ ମୁଖର୍ଜି ଓ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ମରଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥକାରମାନଙ୍କର ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରୁ ବହୁ ଉପାଦାନ, ଫେରଣା, ଚିନ୍ତା ଓ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତା-

ସୋଭରେ ମୁଁ ନିଜକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଉପାଇ ଦେଇ ନିଜର ଅସ୍ତିତ୍ବ ସ୍ଥାପନ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ମୁଁ ମୌଳିକ ଗୁରୁମାନ ଅତି ସାବଧାନତାର ସହୀତ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଅଛୁ । ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ-ମାନଙ୍କଠାରୁ ମୁଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଇଙ୍ଗିତ ଓ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଅଛୁ ସେମାନଙ୍କର ମତକୁ ସ୍ଥୂଳ ବିଶେଷରେ ଶକ୍ତିନ କରୁ। ମଣ୍ଡନ କରିବାକୁ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛୁ । ବଙ୍ଗଳାର ସ୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ବିନୟକୁମାର ସରକାରଙ୍କର ଐତିହାସିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଇଂରେଜି ପୁସ୍ତିକା "The science of history and the hope of mankind" ରୁ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଅନେକ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛୁ । ଏତଦ୍-ବ୍ୟତୀତ "Modern Review" ଏବଂ "Journal of Bihar & Orissa Research Society" ପ୍ରଭୃତି ମାସିକପତ୍ରିକାମାନଙ୍କରୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ ମିଳିଅଛି । ମୋର ମତର ପୋଷକତା ନିମନ୍ତେ ମୁଁ ସର୍ବଦା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୁରୁମାନଙ୍କରୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛୁ । ସତ୍ୟକୁ ବଳବତ୍ତର ଓ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ମୁଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରିଅଛୁ ।

ଉପାଦି ଏ ପୁସ୍ତକ ତ୍ରୁଟିପ୍ରମାଦଶୂନ୍ୟ ନୁହେଁ । ମୋଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ଓ ଇତିହାସ-ସ୍ପୃହ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ହାତ ଦେଇଥିଲେ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଯେ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର କାରି ପାରି ଥାଆନ୍ତେ ଏଥିରେ ମୋର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ପାଠକଙ୍କ ପଦ କେନ୍ଦ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ସେହି ବିଷୟମାନଙ୍କରେ ଉଦ୍ଧବେତ୍ତର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କର ଉପାଦେୟତା ଉପଲବ୍ଧି କରିନ୍ତି, ତେବେ ପଢ଼ିମ ପଣ୍ଡିତ ଘୋର ନାହିଁ, ବୋଲି ମନେ କରିବି ।

ପଦ୍ମଶେଷରେ ଏତକ ମାତ୍ର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ ଯେଉଁ ମହାନୟ
ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କର ଉପାଦେ ଓ ପ୍ରେରଣାରେ ମୁଁ ଏହି ଶ୍ରମସାଧ ପୁସ୍ତକ
ପ୍ରଣୟନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲି ସେମାନଙ୍କଠାରେ ମୁଁ ଅନୁରକ୍ତ କୃତଜ୍ଞତା
ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛି ।

ସତ୍ୟବାଦୀ ସ୍କୁଲ
୨ । ୩ । ୩୭

}

ଶ୍ରୀ ଚିନ୍ତାମଣି ଦାସ

ସୂଚୀପତ୍ର

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧ । ଇତିହାସର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ	୧
୨ । ମୈତ୍ରେୟ ବନ	୧୪
୩ । ବିଜୟୀ ଉତ୍କଳ	୨୪
୪ । କଳିଙ୍ଗର ନୌବାଣିଜ୍ୟ	୪୨
୫ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବନ	୬୩
୬ । ସୁଭାବଟାରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ନାଶ	୮୫
୭ । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ଦ୍ରବ୍ୟ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୯୨
୮ । ତୃତୀୟା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୦୧
୯ । ନାଳନ୍ଦ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ	୧୦୭
୧୦ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଶିଳ୍ପ ଓ ଗଳ୍ପବିଦ୍ୟା	୧୧୭
୧୧ । ମୋଗଲ ବୃଦ୍ଧି ଜେର୍-ଭିଲିଆ	୧୩୩
୧୨ । ଆଧୁନିକ ଭାରତ	୧୫୦

ଇତିହାସ-ପ୍ରସ୍ତୁତ

ଇତିହାସର ଇତିହାସ

ଅଜି ଯେ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଇତିହାସ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକୃତ ଜାଗରୁକ ହୋଇଅଛି, ଦେଶ ଓ ଜାତିର ସ୍ତମ୍ଭମାନ ଅଜାତକୁ ପୂଜା କରିବାର ବଳବତ୍ତା ବାସନା ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଜନନାୟକମାନଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଓ ତରଙ୍ଗାୟିତ କରୁଅଛି; ଅଜାତର ଅନ୍ଧାରରୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇ ଜାତିର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ଗଠନ କରିବାର ପ୍ରକୃତ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶର ଦେଶସେବୀମାନଙ୍କର କର୍ମ ପଦ୍ଧତିକୁ ଗୁଳିତ ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଅଛି ଏବଂ ‘ଇତିହାସ ଜାତିର ମେରୁଦଣ୍ଡ ସ୍ବରୂପ’ ଏହି ବଳିଷ୍ଠ ଭାବ ଅଜି ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ହୃଦୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଢେଙ୍କାକୁ ଆଘାତ କରୁଅଛି; ଏହା ଯେ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ଜାତୀୟ ପ୍ରାଣର ସ୍ବପ୍ନସ୍ବ ବ୍ୟାପାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ; ଏଥିରେ ଅଶ୍ରୁମାନ୍ଦ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ଜ୍ଞାନ ଜାତୀୟ ଉନ୍ନତିର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ । ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଅଜାତ ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତ ହେବ, ସେହି ପରିମାଣରେ ଅଜାତର ଅମୂଲ୍ୟ ଉପଦେଶ କର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇ ପାରିବ, ସେହି ପରିମାଣରେ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ଜନଗଣ-ମନ ନ୍ୟାୟ ଓ ସତ୍ୟ ପଥରେ ଧାବିତ ହେଉଥିବ, ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ସମବେଦ ଶକ୍ତି ଫଳପ୍ରସୁ ହେବ ।

ଇତିହାସ କାବ୍ୟ ନୁହେଁ । ନାନାପ୍ରକାର ରସର ଅବତାର ଶା
 କରି ମନୋରଞ୍ଜନ ଓ ଚିତ୍ତବିନୋଦନ କରିବା ଇତିହାସର କାର୍ଯ୍ୟ
 ନୁହେଁ । କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ ଲଳିତ ଅଖ୍ୟାନ କଥା ଶୁଣି ଗବେଷଣା
 ଏହାର ଚରମ ଫଳ ନୁହେଁ । ଶୁଦ୍ଧନେତା ଓ ସମାଜନେତାଙ୍କ
 ପକ୍ଷରେ ଇତିହାସ ସଙ୍ଗଃଶସ୍ତ୍ର ଶିକ୍ଷକ, ସଥ-ପ୍ରଦର୍ଶକ ଓ ମହାବଳ ।
 ଇତିହାସ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅଜ୍ଞାତ କାଳର ସ୍ବରୂପ ଜାଣି ସେହି ଜ୍ଞାନ
 ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଜାତିର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ
 ମଙ୍ଗଳ ଓ କଲ୍ୟାଣ ପଥରେ ଚାଲିତ କରାଯାଇ ପାରେ । ଦୁରବର୍ତ୍ତୀ
 ଯୁଗରେ କଥା ଦେଶରେ ମାନବ-ଚ୍ରାତାମାନେ କି କାର୍ଯ୍ୟ କରି,
 କେଉଁ ଉପାୟରେ, କି ନୀତି ଅବଲମ୍ବନ କରି, କେଉଁ ବଳରେ
 ବଳୀୟାନ୍ ହୋଇ, ଜାତୀୟ ଉନ୍ନତର ଚରମ ସୀମାରେ ଉପନୀତ
 ହୋଇଥିଲେ, କେଉଁ କାରଣରୁ ଅଧଃପତନ ଓ ଅନାତିର ଅବନତି
 ଅସ୍ପର୍ଶ ଗହ୍ବରକୁ ସ୍ଥଳିତ ହେଲେ; ଗ୍ରୀସ୍, ରୋମ୍, ମିଶର, ମୌର୍ଯ୍ୟ,
 ମୋଗଲ, ଶିଖ ଓ ମରହଟ୍ଟା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କି ଭାବରେ ଗଠିତ
 ହୋଇଥିଲା, କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେପ ସେମାନଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ଓ ପ୍ରତିନ ହେଲା, ସେହି
 ଦୃଢ଼ ତରୁ ଓ ଚିରନ୍ତ ସତ୍ୟକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜାତି ଓ
 ଦେଶର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିବାକୁ ହେବ ।
 ସୁଦୂର ଅଜ୍ଞାନର ଅନ୍ଧକାରରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିବା ସତ୍ୟ ଓ
 ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୀପ୍ତିଶା ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକୁ
 ନୂତନ ଆଲୋକ ଓ ତେଜରେ ଉଦ୍ଭାସିତ କରେ । ପ୍ରକୃତ ଇତିହାସ
 ଶସ୍ତ୍ର ଓ ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗକୁ ଜୀବନ୍ତ କରି ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରର ଛବିପରି ଆତ୍ମମାନଙ୍କ
 ଆଖି ଆଗରେ ନାହିଁଥାଏ; ଆମ୍ଭେମାନେ ସତେ ଯେପରି ସେହି ସୁଦୂର
 କାଳ ଓ ଦେଶର ଲୋକମାନଙ୍କ ମନ ଓ ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ
 କରି ସେହିମାନଙ୍କର ଭାବ, ଚିନ୍ତା ଓ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହେଉଁ,

ସେହିମାନଙ୍କର ପୁଅ, ଦୁଃଖ, ଅଶା ଓ ଭୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ନିଜ ନିଜ ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କରୁ । ଏହିପରି ଅଜ୍ଞାନତାରେ ଅବିଚଳ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଇତିହାସର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଇତିହାସ ।

‘ସତ୍ୟଂ ଶିବଂ ସୁନ୍ଦରଂ’ । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଏହି ଅମୂଲ୍ୟ ଉପଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଐତିହାସିକର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ହେବା ଉଚିତ । ଯେଉଁ ଇତିହାସ ଜାତିର ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନକୁ ଏତେଦୂର ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରେ, ସେହି ଇତିହାସରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଅସତ୍ୟ, କଳ୍ପନା, ଅର୍ଦ୍ଧସତ୍ୟ ଓ ଅଭିରଂଜନ ଦୂର କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟର ଦୃଢ଼ ପ୍ରସ୍ତରମୟ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ଇତିହାସକୁ ଛିଡ଼ା କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ଜନସମୂହକୁ ଜାତିର ଉତ୍ଥାନ, ମର୍ଦ୍ଦନ, ଶ୍ରେଣୀ, ସ୍ୱାଧିକାର, ନବଜୀବନ ଲାଭ ଓ ମୂଲ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି । ଏହି ମହାଶିବ ମନ୍ତ୍ର, ଏହି ଜାତୀୟ ଆତ୍ମବେଦଶାସ୍ତ୍ର, ବିନା ସାଧନାରେ, ବିନା ସତ୍ୟନିଷ୍ଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଇବା ଅସମ୍ଭବ । ଐତିହାସିକକୁ କଳ୍ପନାଜଗତର ବହୁଦୂରରେ ରହିବାକୁ ହେବ । ସତ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ନ ପାରିଲେ ଐତିହାସିକର କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ହତ୍ୟ ରହିଲା, ଯାହାର ସମସ୍ତ ଶ୍ରମ ପଶ୍ର ଓ ବ୍ୟର୍ଥ ହେଲା ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଯଶ, ଧନ କିମ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରଭାବର ସମସ୍ତ ଲାଭା ଓ ବାସନା ପରିତ୍ୟାଗ କରି, ନିଜର ଅନ୍ତରର ଅନୁରାଗ ଓ ବିଶ୍ୱରତ୍ନ ଦମନ କରି, ପୂର୍ବ ସମ୍ଭାରକୁ ବର୍ଜନ କରି ଐତିହାସିକକୁ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିବାକୁ ହେବ—“ମୁଁ ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଆଜୀବନ ସମସ୍ତ ମନ, ପ୍ରାଣ, ଧନ, ମାନ ଓ ଶକ୍ତି ସମର୍ପଣ କଲି । ସତ୍ୟକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା, ସତ୍ୟର ମୂଳା ଓ ଅର୍ଦ୍ଧନା କରିବା, ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା, ଜାତିର କଲ୍ୟାଣ ନିମନ୍ତେ ଅଜ୍ଞାତର ଅନ୍ଧକାରରୁ ଅନ୍ଧ୍ୟନ୍ତ ସଫର୍ବତା

ଓ ସାବଧାନତା ସହିତ ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ୟ ଆହରଣ କରିବା ମୋ ଜୀବନର କଠୋର ବ୍ରତ ହେଲା ।”

ସତ୍ୟ ପ୍ରିୟ ହେଉ କିମ୍ବା ଅସ୍ଥିୟ ହେଉ, ସାଧାରଣରେ ଗୁପ୍ତ ହେଉ କିମ୍ବା ନ ହେଉ, ସେକଥା ଐତିହାସିକ ଭାବବାକୁ ଯିବ ନାହିଁ । ଇତିହାସର କଠୋର ସତ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ ସ୍ପଦେଶ ଗୌରବକୁ ଆଘାତ କରିପାରେ, ତଥାପି ସେ ସତ୍ୟକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ହେବ । ସତ୍ୟ ପ୍ରଚାର କରିବା ଫଳରେ ସମାଜରେ କିମ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉପହାସ, ଉର୍ଦ୍ଦାସ, ଓ ଗଂଜଣା ସତ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଆତତାପୀର ଶାଣିତ କରିବାଳରେ ବସର ଶାଣିତ ଦେବାକୁ ହେବ । ତଥାପି ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରମାଣ ନ ପାଇଲେ ଐତିହାସିକ ଗୌଣସି ସତ୍ୟକୁ ଅଦ୍ରାଂ ବୋଲି ଧରିନେବ ନାହିଁ । ପଦ ସେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ, ଭାରତର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ମହାକାବ୍ୟ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ କେବଳ ମନଗଢ଼ା କାଳ୍ପନିକ ଅସାର ରାଜ-କାହାଣୀରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତେବେ ଏ କଠୋର ଓ ନିର୍ମମ ସତ୍ୟତାକୁ ଆବିଷ୍କାର କରି ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ସତ୍ୟ ପ୍ରଚାରରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଗୁଣ ଓ ଗୌରବ ହ୍ରାସ ହୋଇପାରେ । ସମାଲୋଚନାର ଜାଣି ବାଣରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଶରୀର ଉଜ୍ଜାତ ହୋଇପାରେ, ତଥାପି ଇତିହାସର ଉପଦେଶ, ସତ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରି ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକକୁ ଦୃଢ଼ଚିତ୍ତରେ ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେବ ।

ସତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନିମନ୍ତେ ଅସତ୍ୟ, ଅବିଦ୍ୟା ଓ ଅଧର୍ମ ଧ୍ୟାସ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏ ପୃଥିବୀରେ ବହୁବାର ଉକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଧର୍ମର ସମ୍ମାଦାନ ନିମନ୍ତେ ନାନା ଯୁଗରେ ପୃଥିବୀର

ନାନା ଦେଶରେ ମହାପୁରୁଷମାନେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ଧାର-
 ବିଜୟ ମୋହାଳୁଳ ମାନବଜାତିକୁ ନୁହେଁ ଆଦର୍ଶ, ନୁହେଁ ଚିନ୍ତା
 ଓ ମୂଲ୍ୟ ନୁହେଁ ପଥ ଦେଖାଇ ରିଅ ଅମରତା ଲଭି କଲିଅଛନ୍ତି ।
 ସନ୍ତୋଷ ଶ୍ରୀକ୍ ମୁକ୍ତମାନଙ୍କର ଅବଦାନ ଓ ମୂର୍ଖତା ଦୂର କରିବା
 ନିମନ୍ତେ ବହୁ ଯତ୍ନ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଫଳ ହେଲା କଣ ? ଶୁଣିବୁ
 କଠୋର ଦଣ୍ଡ—ବିଷୟାନ ଓ ମୂଢ଼ । କିନ୍ତୁ ସନ୍ତୋଷଙ୍କର ମୂଢ଼
 ତାଙ୍କ ପ୍ରଗତିର ଧର୍ମ ଓ ସତ୍ୟକୁ ଧ୍ବଂସ କରି ପାରିଲା ନାହିଁ ।
 ଆରାଧ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଅସତ୍ୟତାରେ ଶୁଣି ହୋଇ ମହମ୍ମଦ
 ପୃଥିବୀରେ ଏକ ଅଭିନବ ଧର୍ମ ପ୍ରସାର କଲେ । ଏ କାର୍ଯ୍ୟରେ
 ତାଙ୍କୁ ବହୁ ନିର୍ବାଚନ, ମର୍ମହୀନ ଅପମାନ ଓ ଦୁର୍ବିଷଦ ଫଲ୍‌ଶା
 ସହ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା, କିନ୍ତୁ ଶେଷରେ ମହମ୍ମଦଙ୍କର ବିଜୟ
 ଦୁନିଆ ପୃଥିବୀରେ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ବାଜି ଉଠିଲା, ମୁସଲମାନ
 ଧର୍ମର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ବନ୍ୟାରେ ସାରା ପୃଥିବୀ ପ୍ରାବିତ ହୋଇଗଲା ।
 ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ନିର୍ମମ ଜୀବ ହିନ୍ଦୁସାନର ଯନ୍ତ୍ରକୁଳତଳକ କରିବାପ୍ର
 ଗୁଜକୁମାରଙ୍କର ବିଶାଳ ହୃଦୟ ବିଦ୍ରୋହରେ ଗର୍ଜି ଉଠିଲା ।
 ଫଳରେ 'ଅହମ୍‌ସା ପରମୋ ଧର୍ମ'ର ବିଜୟ-ଧ୍ବନିରେ ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀ
 ନିନାଦିତ ହେଲା । ଏହି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ଧ୍ବଂସ କରି ଭାରତରେ
 ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ହିନ୍ଦୁମାନେ କମ୍‌ଚେଷ୍ଟା
 ଓ ଯତ୍ନ କରି ନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଫଳରେ କେତେକାଳ ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ
 ଭାରତ ଭୂମିରେ ପ୍ରବଳ ଓ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇ ରହିଲା । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା
 ସମସ୍ତ ହିନ୍ଦୁ-ଜଗତର ପରମ ଆଶା ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ
 କେନ୍ଦ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଆଶ୍ରେୟ କରନ୍ତି । * ଇତିହାସର ବିଷୟାତ୍ମକ

* Ganguli's "Orientalism and remains"
 pp. 408-409.

ଏହି ନାନା ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଧାରରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନରେ ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛା କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଜୀବର ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ—କୌଶୋର, ପୌଦନ ଓ ଜରରେ ସେ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ, ଅନେକ ଚିନ୍ତା କରେ, ତା ପରେ ସେ ମରିଯାଏ । ଜୀବନରେ ମରଣରେ ଉଦ୍ଧାନ, ପତନ, ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ବିଲୟ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ତାହାର ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ ବିକାଶ ପାଏ, ତାହାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଫୁଟି ଉଠେ । ଯେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାର ସୃଷ୍ଟି, ଲୋକ-ସମାଜ ନିମନ୍ତେ ଯେ କର୍ମ ଚିନ୍ତା କରିବାର ଭାର ତା ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ପୃଥ୍ବୀର ଯେତକ କାର୍ଯ୍ୟ ସେ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ସେତକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରୁଥିଲେ ତାହାର ଜୀବନ ସାର୍ଥକ ହୁଏ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସାଧନ କରିବାକୁ ଯାଇ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ ଅଶେଷ ଘଟଣା ଓ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । କୌଣସି କୌଣସି ସମୟରେ ତାହାର କିଛି ଫଳ ଲାଭ ହୁଏ । କୌଣସି କୌଣସି ସମୟରେ ତାକୁ ନିରାଶ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଦିନ ପରେ ଦିନ, ଅବସ୍ଥା ପରେ ଅବସ୍ଥା, ସୁଫଳ ପରେ କୁଫଳ ଅଥବା ଅସୁବିଧା ଓ ସୁବିଧା ସକଳ ପ୍ରକାର ଘଟଣା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ । ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ଠିକ୍ ସେହି କଥା ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ସମଗ୍ର ଲୋକ ସମାଜର, ସମସ୍ତ ମାନବ ଜାତିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାର ଦାନ କରିବାର ପେଟେ ଶକ୍ତି ଅଛି, ସେତକ ସେ ଦାନ କରି ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ସମ୍ପର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରେ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସ୍, ରୋମ, ମିଶର ଓ ଭାରତ ଜାତିର ଅଭ୍ୟୁଦୟ । ନିଜ ନିଜର ଦାନ ଜଗତକୁ ଉପହାର ଦେଇ, ଜଗତର ସର୍ବତ୍ରା ଓ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିକୁ ବିଭବଶାଳୀ କରି ଏହି

ତାଙ୍କ ମାନେ ଅଜ୍ଞ ଇନ୍ଦ୍ରଦାସରେ ଅବନୟନ । ଚିତ୍ତେ ଜାତର ଏହି ବୈଷୟ ଓ ଶେଷତଃ ହିଁ ଉଗ୍ରବାନ୍ଧବର ଅସୀମ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ନୀତି ନୀତିର ଲକ୍ଷ ପାଥନ କରିବାକୁ ଯାଇ, ଜଗନ୍ନାଥ କଲ୍ୟାଣ ପାଥନ ନିମନ୍ତେ ନୀତି ନୀତିର ଦାନ ଦେବାକୁ ଯାଇ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ନାନା ସ୍ତ୍ରୀ ଦୁଃଖ, ନାନା ବ୍ୟାଧିକୁ, ନାନା ଦାତ୍ର ପ୍ରତିଦାତ୍ରର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୁଏ । ସେଥି ସକାଶେ ପୃଥିବୀରେ ଜାତି ଜାତି ମଧ୍ୟରେ ଏତେ ସଂଘର୍ଷ ଓ ଦ୍ରବ୍ଧ, ଏତେ ଉଦ୍ବିଗ୍ନ, ଏତେ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଯଜ୍ଞ, ଏତେ ଉଦ୍ବିଗ୍ନ ଓ ପତନ ।

ଜାତିର ଉଦ୍ବିଗ୍ନ, ପତନ, ଧ୍ୱଂସ, ଶଲ୍ୟ, ଦିନାପ ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଏ ସକଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଉଗ୍ରବାନ୍ଧବର ଜଞ୍ଜିତ ଥାଏ ଏବଂ ଅଶେଷରେ ଉଗ୍ରବାନ୍ଧବର ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଏହି ସମସ୍ତ ସେହି ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ନିୟମାଧୀନ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ଜୀବନ-ମରଣ ପରି ସମାଜର ଅଧଃପତନ ଓ ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନରେ ଉଗ୍ରବଦ୍ଧା ବାଧ୍ୟ କରେ । ମୃତ୍ୟୁ କଦାପି ଅମଙ୍ଗଳଜନକ ନୁହେଁ । ଏହି ମୃତ୍ୟୁର ଧ୍ୱଂସଜୀବନର ବାକ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ନିହିତ ଅଛି । ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱଂସର ବେଶ୍ ଅଛି, ଧ୍ୱଂସର ନୂତନ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କରି ନୂତନ ଉଦ୍ୟମ ଓ ନୂତନ ସାହସରେ ସେହି ଜୀବନ-କର୍ମରେ ମନୋନିବେଶ କରୁଅଛି । ସେହିପରି କୌଣସି ଜାତିର ଅଧଃପତନ ଓ ଧ୍ୱଂସ ତା ପକ୍ଷରେ କଦାପି ଅମଙ୍ଗଳଜନକ ନୁହେଁ । ସମାଜ ଓ ଜାତି ଗୋଟିଏ ରୂପ ଓ କଳେବର ଯରିଦ୍ୟାଗ କରି, ନୂତନ ଆଦର୍ଶ ଓ ଚିନ୍ତାରେ ଅନୁସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ନୂତନ କଳେବର ଗ୍ରହଣ କରେ କିମ୍ବା ତାହାର ଆଦର୍ଶରେ ଅନ୍ୟ ଜାତି ଓ ସମାଜକୁ ଉଦ୍ବିଗ୍ନପ୍ରାଣ କରି ତାହାର ଦ୍ୱାରା କର୍ମ-ସୁନ୍ଦର ଦୀର୍ଘତା ବୃଦ୍ଧିକରେ । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସର ଶିଳ୍ପ-ଶୂର ଗ୍ରୀସର ଲକ୍ଷ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ସେହି ଗ୍ରୀସ ଶିଳ୍ପ-ଶୂର

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରି ସେହି ଜାତିର ବ୍ୟବସାୟ ବୃଦ୍ଧି
 ହେଉଛି । ଅନନ୍ତ ମଙ୍ଗଳମୟୀର ବ୍ୟାପନରେ ମୃତ୍ୟୁ ଅବସ୍ଥାନ୍ତର
 ମାତ୍ର, ଅମଙ୍ଗଳଜନକ ନୁହେଁ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନଧାରୀ ଜାତୀୟ
 ଚେତନା ଇତିହାସ ଆତ୍ମଜାତୀୟ ଏହି ସମ୍ପଦ ଦେଇ, ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
 ପ୍ରଦାନ କରେ । ଭବନ, ଅବନ, ପତନ ଓ ଉଦ୍ଧାନ ମଧ୍ୟରେ
 ବ୍ୟବସାୟ ସମାଜ ଓ ଜାତି ଉପାଦାନଙ୍କର ଶୃଙ୍ଖଳା କାମାୟା ସମ୍ପର୍କ ନର
 ତାହାଙ୍କର କଳ୍ପା ଦୃଷ୍ଟି କରେ । ପରସ୍ପା ଦେବ ପର ଏ ଗୋଟିରେ
 ଅନେକ ବିପ୍ଳବ ଓ କ୍ରୋଧିତ ନେଲ ଅନ୍ୟାୟ ସ୍ୱାଧୀନ ଅବସ୍ଥାକୁ
 ପୁର କରା ନମନ୍ତ୍ର, ପ୍ରଜାଗତକୁ ଉତ୍ତେଜନ କରି ସମାଜ ଓ
 ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ଶାସନ ସ୍ଥାପନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯୋଗଦାନ
 ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଏବେ ହେଉଛି ସେ ଯୋଗଦାନ ଦେଇ ଯୋଗଦାନୀ ।
 ଏହି ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୂତନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସମାଜର ନିରାଶା ପାସନ ।
 ଏହି କ୍ରେମିକର ଉଦ୍ଧାରକ ଲେଖକ ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ଦେବ ଓ
 ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟିକ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକର ଦେହାନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
 ପଳରେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକ ଦେହାନ୍ତ ନିରାଶ୍ୟ ଯୋଗଦାନ ହୁଏ ।

ମାନବ-ଇତିହାସରେ ଅନେକ ଅଭିଭାବ ବ୍ୟାପାର ଦିଶିଥାଏ ।
 ସମାଜ ଓ ଜାତିର ନେତାମାନେ ଗୋଟିଏ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଗୋଟିଏ
 ସୀମାବଦ୍ଧ ସମାଜ ଗଠି ମଧ୍ୟରେ କାମାୟା କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପଳ ହୁଏ
 ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି କା ସଂପ୍ରଦାୟ ଗୋଟିଏ
 ନୂତନ ଧର୍ମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିମନ୍ତେ ଆନ୍ଦୋଳନ କରୁଅଛନ୍ତି, ପଳରେ
 ହୁଏତ ଗୋଟିଏ ଅଭିଭାବ ହେଉ ଏବଂ ଏକ ପ୍ରବଳ ସରକାରୀ
 ସଂସ୍କରଣ ଜାତିର ଅଭିଭାବ ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ହେଉଅଛି । କୌଣସି ଏକ
 ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସିଂହାସନ ନୁହେଁ ହେଲେ ଅଥବା ତାହାର ପଳରେ
 ବ୍ୟବସାୟୀ ହୁଏତ ସଂସ୍କରଣ ଆରମ୍ଭ ହେଉ ଏମନ୍ତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଶ୍ରୀମତୀ ସୀମାର ଅଭିମତ ସରକାରୀ ସାଧନ ଲେଖକ । ସୁଦୃଢ଼ ଓ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଚାହା ଦେଖାଯାଏ, ଅବଶେଷରେ ତାହାର ଚୈଶ୍ବି ଚିନ୍ତା ଲବିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନେକ ସମୟରେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖ ସାଧନ ହେଉଛି ଜନନୀୟତାମାନଙ୍କର ଆବଦାନନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ପଳ ହେଉଅଛି ବ୍ୟବସାୟର ସଂପଦନର । ଏହିପରି ଜଗତର ଇତିହାସରେ ପେ ନାନାପ୍ରକାର ଅଭିମତ ବ୍ୟାପାର ସଂପର୍କିତ ହେଉଅଛି, ଏହି ସମସ୍ତ ମୂଳରେ ସେହି ପରମ କାର୍ଯ୍ୟକ ଉଗ୍ରାନ୍ତ-କର ସଦିଷ୍ଟା ନିହିତ ଅଛି । ଏ ଦିଗରେ ଦେଖିବାକୁ ଗତର ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ ଓ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର । ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନ୍ଦୋଳନ, ପ୍ରଜାକ୍ରେର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ, ଭ୍ରଷ୍ଟା ବା ପାଦ୍ରାନ୍ତ୍ୟର ବିକାଶ, ବିଜ୍ଞାନର ଉଲ୍ଲେଖ, ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ବୃଦ୍ଧି, ଓ ଅନ୍ୟ ଅଜ୍ଞାନ, ଅଜ୍ଞାନର, ଅଧର୍ମ, ଅଭ୍ୟାସ, ଦାଉଦ୍ବ୍ୟ ଓ ଦୁର୍ଭିଷ, ପ୍ରଜାସିଦ୍ଧି ଓ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଇତିହାସର କାହାଣୀ ପେହି ଇତିହାସର ଅଙ୍ଗୁଳି ତାହା ଏକ ପ୍ରକାର ନୀତି ବା ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର । ଏ ସଂପ୍ର କ୍ୟାସାରରେ ଉଗ୍ରାନ୍ତକର ହେଉ ଇତିହାସ ପ୍ରାୟ ଅଭିମତ ହୁଏ ।

ବାସ୍ତବିକ ଯେଉଁ ଇତିହାସରେ ଉଗ୍ରାନ୍ତ ପ୍ରେରଣାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ଇତିହାସରେ ଆଶା କ୍ରିତ ବିଜୟ ଦୁର୍ଭବ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷିତ ହୋଇନାହିଁ, ସମାଜର ଗୁପ୍ତ ଓ ବିନାଶର ଯେଉଁ ବିବରଣୀ ପଠ କଲେ ଲୋକଙ୍କର ମଙ୍ଗଳମୟ ଭବେଶ୍ୟା ପ୍ରତି ମନ ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ଇତିହାସ ପଠ କଲେ ଅବନାଶୀ ଅନ୍ଧାର ଉଦ୍ଧୃତ ସାଧନ ବ୍ରତ ଉଗ୍ରାନ୍ତକ ସଦୃଶ ପୋଷ ପ୍ରାପନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚିନ୍ତା ଅଧୀର ଓ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ନ ଉଠେ, ସେହି ଆଶାପୂର୍ଣ୍ଣ

ବେବଳ ମାତ୍ର ରକ୍ତପାତ, ଦୁଃଖ ଓ କଳମ, ନିଃଶ୍ଵାସ ଓ ଶାନ୍ତି, ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିମୁଖ ଓ ବିଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣ, ବ୍ୟବସାୟ ଓ ସ୍ଵପଦଲଭ ପ୍ରଭୃତି କୁସଂସ୍କାରପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହ୍ୟାତ୍ମକତା ଶୁଷ୍କ ପ୍ରାଣସ୍ଥାନ ଅନ୍ତଃପାତଶୂନ୍ୟ ବିବରଣୀ ମାତ୍ର । ସେହି ଇତିହାସରେ ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଲାଭ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ଭଗବାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କୌଣସି ମାତ୍ର ଚିନ୍ତା ନାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟର ଗନ୍ତବ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କେଉଁଠାରେ, କି ଉପାୟରେ କେତେ ଦିନରେ ତାହାର ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପାଠ୍ୟ ହେବ—ଏହାର ପୁରୁଷ ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ଇତିହାସରେ ନାହିଁ, ତାହା ନିର୍ଜ୍ଞାନ, ଶୁଷ୍କ ଏବଂ ପୂର୍ବଗତମୟ ବିବରଣୀ ମାତ୍ର । ନର-ସମାଜର କ୍ରମୋଦ୍ଭବ ଉପଦେଶ କେବଳ ଇତିହାସବିଜ୍ଞାନ । ପ୍ରକୃତ ଇତିହାସର ପ୍ରତି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଜାତି ସଙ୍ଗେ ଜାତିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଭୌଗୋଳିକ ଆବିଷ୍କାରରେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଵାଧୀନତାର ଆନ୍ଦୋଳନରେ ‘ଅତୋ ମା ସଦ୍‌ଗମୟ ତମସୋ ମା ଜ୍ୟେତର୍‌ସମୟ’ ଶୁଦ୍ଧର ଏହି ବଚନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି ଓ ‘ଯତୋଧର୍ମସ୍ତ ସୁତୋଜୟ’ର ନୀତି ଜଗତରେ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ଶ୍ଵେନାତିମୂଳକ ଏହି ଇତିହାସ ମହାନାଟକ ଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁର ଏକ ଅଂଶ ।

ଜଗତର କର୍ମ-ସିଦ୍ଧିରେ ଇତିହାସ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଯେଉଁ ଦୁଇ ଗୁଣ ଜଣ ଅଲୌକିକ କ୍ରିଷତଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଧର୍ମ ଓ ଅବ୍ୟାଧିର ବିନାଶ ପାପନ ଭରା ଧର୍ମ ଓ ଜ୍ଞାନର ଗୌରବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରା ଯାଇ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଶ୍ଵେତଜେର ଅବତାର । ସେମାନେ ଐଶ୍ଵର୍ୟ୍ୟ ଶକ୍ତି ଘେନି ଏ ଜଗତରୁ ଅନ୍ଧକାର ଦୂର କରିବା ନିମନ୍ତେ ଜନ୍ମ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେହିମାନଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ‘ମହାପୁରୁଷ’ ବୋଲି

ପୂଜା କରୁ । ଶାସ୍ତ୍ର, ମହାଶୟନ, ବୁଦ୍ଧଦେବ, ଶଙ୍କର, ତୈତ୍ତିରୀୟ ଓ
ନାନକ ଏହି ଶୈଖୀର ମହାପୁରୁଷ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ମହାପୁରୁଷ
ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମହାଶୟନ । ଅସତ୍ୟର ଧ୍ବଂସ ସାଧନ କରି ସତ୍ୟ
ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେମାନେ ଏ ଜଗତକୁ ପ୍ରେରିତ ।
ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଜାତିର ଚରିତ୍ର ଅବିଶ୍ୱାସ, ଅହଂକାର,
ନାସ୍ତିକତା ଏବଂ ଅସାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପୁଣିପୁଣି ଦଗରେ ଧାବତ ହୁଏ,
ଯେତେବେଳେ ଅଧର୍ମ, ଅନୀତି, ଅବିଦ୍ୟା ଓ ମୋହରେ ଜାତି
ଅଛଳ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ‘ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଳାନିଃ’ ଓ ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନମ-
ଧର୍ମସ୍ୟ’ ହୁଏ, ସମାଜ ବିଫଳ ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଚେତନ ଦୁଷ୍ଟର
ପାଳନ ଏବଂ ଶିଶୁର ଦମନ ସମାଜର ନୀତି ହୁଏ, ସବୁ ଅବିଶ୍ୱାସ
ଓ ଅନ୍ୟାୟରେ ଲେଳିମାନେ ନିଷ୍ପେଷିତ, ନିଯିତ ଓ ଉପାଦିତ
ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏହି ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ଧର୍ମ-
ବିପ୍ଳବ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ କାଣ୍ଡସ୍ୱ ଅବିଶ୍ୱାସ
ହୋଇ ଦେଶ-ଦରଶୀକୁ ଯୁକ୍ତ ସତ୍ୟ ପଥରେ ଚାଲିବା କରିବାକୁ
ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବାରି,
ମହାପୁରୁଷ ବା ସାଧକମାନ ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ମୂଳା କରୁ । ସେହିମାନଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ବିଶେଷ ଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ ।
ସେହିମାନେହି ବିଶ୍ୱନିପୁତ୍ରାଙ୍କର ପରିଚିତ ପ୍ରିୟତନ । ସେହିମାନେ
ବର୍ମ, ଚିତ୍ରା ଓ ସେମ ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତ୍ର, ଅଶାନ୍ତ ଓ ବିଶ୍ୱାସୀ ମଧ୍ୟରେ
ଶାନ୍ତ, ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ଭକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ଆତ୍ମାର ଗୁଣ୍ୟ ଧ୍ବଂସ କରି
ଦେବତାର ଗୁଣ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି, ଶକ୍ତି ସତ୍ୟର ପରିଚୟରେ ମହା-
ସତ୍ୟ ଅବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, ଶୁଦ୍ଧ, ସ୍ୱାର୍ଥ ଓ ନୀତି ସମ୍ପାଦନାକୁ ପାଦରେ
ଦଳିଦେଇ ନୂତନ ଜାତୀୟତାର ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ଭକ୍ତବତ୍
ଗୋରାଅଛନ୍ତି—

“ତୁ ଯେବେ ନୋହିବୁ ଜଗତେ
ଅଜ୍ଞାନ ନାହିଁବୁ କେମନ୍ତେ
ଯେ ତୋତେ ଯେମନ୍ତ ଚିନ୍ତା
ଗୁଣ ପ୍ରକାଶ ଦେହ ବହୁ ।”*

ସୁରାଗୀ ଗୀତର ଜାତୀୟ ମଧ୍ୟ ଜାତୀୟ ଇତିହାସ । କାରଣ
ତୃତୀୟ ସମସ୍ତ ଗୀତ ଓ ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର କାହିଁ, ଚିନ୍ତା ଓ
ଅନ୍ତର୍ରେ ଯୋଗ୍ୟ କଲେ ଅନାୟାସରେ ଗାୟତ୍ରୀ ଜାତୀୟ ସମସ୍ତ
କାହିଁ - ଲାପର ବେରଣ ଅନୁମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୁଏ । ଗାୟନ-
ଙ୍କର ଜାତୀୟ ପାଠ କଲେ ସମସ୍ତାନ୍ତର ଜନ-ପାଠାଳୟ ଅବସ୍ଥା
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତା ଚିନ୍ତା ମିଳେ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୀତ ଓ ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର
ଜାତୀୟ ଯେ ଇତିହାସର ପ୍ରଥମ ଅଙ୍ଗ ଏହା ବୋଲି ସମସ୍ତଙ୍କର
ମନେ ରଖିବା ଚାହୁଁ । ଜାତୀୟ ଭାଗ୍ୟ ବଂଶଧର ଓ ଜନନାୟକ
ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଗାୟନ-ଗୀତ ଏକାନ୍ତ ପଠ୍ୟ । ତୃତୀୟମାନଙ୍କର ବ୍ୟତିକ୍ରମ
ଘଟିଲେ ଜାତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଓ ଧୂପ ଫୁଲିବ ।†

ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ ଇତିହାସ କି କେବଳ ବ୍ୟକ୍ତି-
ବିଶେଷର ଜୀବନ ଶୈଳୀ ? ଇତିହାସରେ କି ନିଶ୍ଚୟ ଦୁର୍ବଳ ପ୍ରଜା
ସାଧାରଣଙ୍କର କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ? ଏଠାରେ ଏହିକି ବହୁଳେ
ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଇତିହାସ ଜାତୀୟ ବିଚାରର ବିଶଦ ବିବରଣୀ ।
ବ୍ୟକ୍ତିର ସମସ୍ତେ ଜାତୀୟ । ଯେହୁପାଇଁ ଇତିହାସ କେବଳ କୌଣସି
ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷର ଜୀବନଚରିତ ନୁହେଁ । ଜଣକ ନେଇ ଇତିହାସର

* ଭଗବତ ୧୦ମ ସ୍କନ୍ଧ ୪ମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

† New Orissa (May 12, 1936) ରେ ପ୍ରକାଶିତ ମୋର
“Historical Persons of Ancient Utkal” ଛବିଜ ସ୍ତମ୍ଭ ।

ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ସେଥି ସମ୍ଭାବଣ ପ୍ରକା ଇତିହାସର ପ୍ରଧାନ ବିଷୟ—ଗୁଣା ଲୁଚିବ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦୌଳ ଅଧ୍ୟାୟରୁ ଥିଲେ କି ନାହିଁ, ଆଇଙ୍ଗଲେଟ୍ ସ୍ୱୟଂ ମଧ୍ୟସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ କି ନାହିଁ—ଏହା ଅପେକ୍ଷା ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦୌଳ ସମୟରେ ପ୍ରକା ପାସାରଣର ଅବସ୍ଥା କିପରି ଥିଲା, ଆଇଙ୍ଗଲେଟ୍ ସମୟରେ ଜନସମାଜରେ ମଧ୍ୟସ୍ଥାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା କି ନାହିଁ, ଏହା ସମସ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନର ଆଦିତ୍ୟାବିତ ମୂଳ ଅଧିକ । ପାସାରଣରେ ପ୍ରକାମାନେ ଇତିହାସର ବିଷୟ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ଗୁଣାବିତ ପ୍ରକାର ପାରିତ୍ୟ କିମ୍ବା ସଂସ୍କରଣେ ନୁହେଁ ପ୍ରାଚ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି, ଯେଉଁଠାରେ ଗୁଣାର ଶାସନମାନ ପ୍ରକରେ ପ୍ରକାର ଜାଗା ଗୁଣାବିତ ଭାବେ ବା ଅବନତିର ହେବା ଘଟିଅଛି, ଯେଉଁଠାରେ ଗୁଣାର ଆଶ୍ୱାସେ ପ୍ରକାର ଦାଶିକ୍ୟ ସଂସ୍କରଣେ କିମ୍ବା ପ୍ରକାଶାଧାରଣ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀତ ବିପ୍ରାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ନିରୀକ୍ଷଣ ସଂସ୍କରଣ ହୋଇଅଛି—ସେହିଠାରେ ଗୁଣାର ଶାସନମାନ ସମାବେଶ୍ୟ । ସୁରାଂ ସେହିଠାରେ ଗୁଣା ଇତିହାସର ବିଷୟ । ଆଇଙ୍ଗଲେଟ୍‌ଙ୍କର ଦିନୁ ବିଦ୍ରୋହର ଅନୁକୂଳ ପଦନ ନ ପାଇଥିଲେ ମହାଶୟାସମାନଙ୍କର ଜାଗା ଗୁଣାବିତ ଭାବେ ଏବେ ଶାନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ହୋଇଥାନ୍ତା କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ସୁରାଂ ଆଇଙ୍ଗଲେଟ୍‌ଙ୍କର ଶାସନମାନ ଇତିହାସର ବିଷୟ । ଆଇଙ୍ଗଲେଟ୍ ଇତିହାସର ବିଷୟିନୀ ।

କେବଳ ନିଜ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଇତିହାସ ଲେଖିଲେ, ନିଜର ଅନ୍ତର ଗୌରବରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ହେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ସେହି ବିଶ୍ୱନାୟକର ଅସୀମ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ପାଇବାକୁ ହେଲେ କେତେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟଗାତ୍ରର ସୃଷ୍ଟି ଦେଖିବାକୁ ହେବ, କେତେ

ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧୂପ ଓ ଲତ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ହେବ, କେତେ ଜାତିର ଉତ୍ସାହ ଓ ପତନ ଦେଖିବାକୁ ହେବ; କେବେ ଯାଇ ଜାତି ଓ ସମାଜର ହୃଦୟ ପ୍ରଶସ୍ତ ଓ ଉଦାର ହେବ ଏବଂ ଜାତିର ଉଚ୍ଚତମ ଲକ୍ଷଣର ଉପାୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇ ପାରିବ । କେବଳ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଦେଶର ସର୍ବାଙ୍ଗ ଗଣ୍ଡି ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଲେ ଲୋକ ନାହିଁ ।

ମୈତ୍ରୋଦୟ ନାମ

ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟରୁ ଉତ୍କଳ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପରମ ବୃନ୍ଦା ଭୂମି । ନାନା ଦେବଦେବୀ ଓ ଜାତିମାନଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଯୋଗେ ପ୍ରାଚୀନ ମହର୍ଷିମାନେ ଉତ୍କଳକୁ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଅତି ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଓ ପବିତ୍ରତାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନେକ ପୁରାଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମିକଗଣରେ ଧର୍ମଭାବ ଓ ପବିତ୍ରତା ପୂରି ରହିଛି — ଏ ଶ୍ରେୟ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଭାରତର ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମନକୁ ଅନୁସାରିତ କରେ । ମରହଟ୍ଟାଙ୍କର ମହାତ୍ମା ଶିବାଜୀ ଏକାମ୍ର କାଳରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ କହିଥିଲେ — “ଏହି ଦେଶ ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ ନିକେତନ, ପାପପ୍ରବଣ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ପବିତ୍ର ଭୂମିକୁ କଳଙ୍କିତ କରନ୍ତୁ ଅନୁଚିତ ।” * ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପରମ ପବିତ୍ର ସ୍ଥଳୀ ବୋଲି ଓଡ଼ିଶା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତରେ ମଧ୍ୟ ସୁବିଦିତ । ହରିଦାସୁମାନ ଶିଷ୍ୟଶ୍ୟାମଳ କେଳେ ପ୍ରଭୁର, ସୁନୀଳ ଅନନ୍ତ ନୀଳ ପାର୍ବତୀ, ଚନ୍ଦନସ୍ମୃଣୀ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡିତ ଦେବମନ୍ଦିର ଓ କମଳାୟ ପ୍ରାଣସ୍ମୃଣୀ

* Encyclopaedia Britanica, article on ‘Orissa’

“The whole of Orissa is a holy ground.”

ପ୍ରାକୃତକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉଲ୍ଲଳରୁମିକୁ ଏବେ ଗୌରବଶାଳିନୀ କରିଥିଲା
ଯେ ଭାରତରେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଧର୍ମର ଆବର୍ତ୍ତାବ ଓ
ଅଭ୍ୟୁଦୟ ହେଉଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତ ଉଲ୍ଲଳକୁ ନିଜ ନିଜର ପ୍ରଧାନ
ପାଠରୂପେ ପରିଣତ କରୁଥିଲେ ।

ଉଲ୍ଲଳର ପୁଣ୍ୟସେବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୋଣାର୍କ ଅନ୍ୟତମ ।
ଆଜି ସେହି ଜଗତ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ କୋଣାର୍କ ଶେଷ କାଲକାମୟ ନିର୍ଜ୍ଜନ
ମରୁ ପ୍ରାନ୍ତରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁ ପବିତ୍ର ସ୍ଥଳୀ ଶତ
ସହସ୍ର ଲୋକଙ୍କର ସମାବେଶରେ, ପୂଜା-ପାଠ ଓ ସ୍ତୋତ୍ରଗାନରେ
ଅନେକେ ମୁଗ୍ଧରୂପେ ହେଉଥିଲା ସେହି ସ୍ଥାନ ଏବେ ବିଜନ ମରୁ
ପ୍ରାନ୍ତ । ବେଦର ଜଗଜ୍ଞ ଓ ପଦନୋଲୁପ୍ତ ମୁଖଶାଳୀ ବ୍ୟତୀତ
କୋଣାର୍କର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ବିଭବ ଭରଜାଳ ନିମନ୍ତେ ଅସ୍ତ୍ରମିତ
ହୋଇଅଛି । କହୁତାଳ ହେଲା କୋଣାର୍କ ଧର୍ମପାଣି, ମୁକ୍ତିପଥସ୍ଥ
ହୃଦ୍ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ସମାଗମରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଅଛି । ତଥାପି
ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁଣ୍ୟସେବମାନଙ୍କ ପରି କୋଣାର୍କ ଏବେ
ସୁଦ୍ଧା ଏକ ପ୍ରଧାନ ମୁକ୍ତି-ସେବ ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ।

ପୁରାଣକାରମାନେ କୋଣାର୍କକୁ ନାନା ଅଖ୍ୟାରେ ଅଭିହିତ
କରିଅଛନ୍ତି । କ୍ରନ୍ତୁପୁରାଣ ଏହାକୁ ‘କୋଣାଦିବ୍ୟ’ ଏବଂ ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣ
‘ସୂର୍ଯ୍ୟସେବ’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନାଧ୍ୟାୟରେ
ଏହା ‘ଅର୍କସେବ’ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଭବିଷ୍ୟତ୍ପୁରାଣ ‘ମିତ୍ରବନ’,
ଶାମ୍ବୁପୁରାଣ ‘ମୈତ୍ରବନ’ ଏବଂ କପିଳସ୍ମୃତି ‘ରକ୍ଷସେବ’ ବା
‘ମୈତ୍ରେୟବନ’ ଅଖ୍ୟାରେ ଏହାକୁ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି
ନାନାବିଧ ଅଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ ‘ମିତ୍ରବନ’ ‘ମୈତ୍ରବନ’ ବା
‘ମୈତ୍ରେୟବନ’ ବର୍ତ୍ତମାନ କୋଣାର୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ବାଧ୍ୟତାଶୀଳ
ଗୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ, ଏହା ପ୍ରତି ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ

‘ରବିସେତ’ ‘ଅର୍କସେତ’ ‘ସୂର୍ଯ୍ୟସେତ’ ପ୍ରଭୃତି ଅଙ୍ଗ୍ୟରେ ଅଭିହିତ ହେବା ପରେ କୋଣାର୍କ ‘ମୈତ୍ରେୟବନ’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ବଢ଼ିଲବାନ୍ଧାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ‘ମୈତ୍ରେୟ-ତପସାଜିତ’ ଅର୍ଥାତ୍ ମୈତ୍ରେୟ ତପସ୍ବୀଙ୍କର ତପସ୍ୟା ପ୍ରଭାବରେ ସ୍ଥାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ଏହିପରି ନାମକରଣ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ଦୈର୍ଘ୍ୟକ ସନ୍ତାନ ଏହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାରୁ ଏହା ‘ମିତବନ’ ବା ‘ମୈତବନ’ ନାମରେ ପରିବର୍ତ୍ତ ହେଲା । * ଦୈର୍ଘ୍ୟଙ୍କର ନାମ ମିତ ଅବସର ମିତ ବା ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରିୟ ସେବି ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ଥାନର ନାମ ମିତ, ମୈତ ବା ମୈତ୍ରେୟ ବନ ହୋଇଥିବାର ବ୍ୟାସ ହେପାଏ ।

ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସନ୍ତାନ ଯେ ଏହି ବନର ଗୁଡ଼ି ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲା ଏହା ଶାମ୍ବରାଜ୍ୟର ଗୋଟିଏ ପୌରାଣିକ ଲେଖୁ ସ୍ଥଳ ଅନୁମିତ ହୁଏ । † ଶାମ୍ବ ଜାମ୍ବବତଙ୍କ ନିର୍ଭରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପୁତ୍ର ଅସାମାନ୍ୟ ରୂପ ଲବଣ୍ୟରେ ସେ ପେଟର ଲେଖନୀଙ୍କୁ ସୁସ୍ଥ କରି ଦେଉଥିଲେ ତାଙ୍କର ଅସୀମ ଗର୍ବ, ଅହଂକାର ଓ ଦର୍ପରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖକ ସେପରି ଉଦ୍ବିଗ୍ନ ହେଉଥିଲେ । ଶାମ୍ବ ନାରଦଙ୍କୁ ଉପହାସରେ ଉଡ଼ାଇ ଦେଉଥିଲେ । ନାରଦ ହେଉଥିବା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହୋଇ ଦିନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କହିଲେ, “ତୁମ୍ଭର ଗୋଳାବଦ୍ଧ ଗୋପନାୟକ ସଙ୍ଗେ ଶାମ୍ବଙ୍କର ପାଦ-ପ୍ରଣୟ ଅଛି ।” ଏ କଥାରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବ୍ୟାସ ହେଲା ନାହିଁ; କାରଣ ଶାମ୍ବଙ୍କର ବୟସ ଅତି ଅଳ୍ପ ଏବଂ ତାଙ୍କର

* ୧୭ପାସିରୁ ମିଶ୍ର ‘କୋଣାର୍କ’ ପୃ ୨-୩

† 3—Dr. R. Mitra “Antiquities of Orissa”
Vol. II pp. 145-146.

ଚରଣ ନିଶ୍ଚଳ ଥିଲା । ବିମାନମାନଙ୍କ ସହର ପାଦ-ପ୍ରଣୟ କରିବା
 ଶମ୍ଭବ ପଥରେ ଅଗମ୍ୟ । ନାରଦଙ୍କର ଅଭିଳାଷ ଅସଂଖ୍ୟ ରହିଲା;
 ସୁନ୍ଦରୀ ସେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲେ ଦିନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସେ ଏ ଦଶନାଟି
 ସ୍ମରଣରେ ଦେଖାଇଦେବେ । ଏବେ ନାରଦଙ୍କ କୁମରଶାରେ
 ଶାମ୍ଭୁ ଭୈରବଙ୍କ ପଦକୁ ଗଂଲ । କୃଷ୍ଣ ଆଗରୁ ସେଠାରେ ଥିଲେ ।
 ସେହି ଭୈରବଙ୍କ ପଦରେ ଗୋଟିଏ ପୋଷାରେ ଜଳକେଳି
 କରୁଥିବା ବେଳେ ଶାମ୍ଭୁଙ୍କର ଅପଦ ରୂପ ଲବଣ୍ୟ ଦେଖି ଗୋପ-
 ଦାଳମାନେ ମୁଗ୍ଧ ହେଇଗଲେ । ନାରଦ ଇନ୍ଦ୍ରପଥରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ
 ନିକଟକୁ ଯାଇ ଗୋପୀଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶାମ୍ଭୁଙ୍କୁ ଦେଖାଇଦେଲେ ।
 କୃଷ୍ଣଙ୍କ ହୃଦୟ ଶରୀରେ ଅଧୀର ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେ ଶାମ୍ଭୁଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ର
 ଦେଲେ, “କୃଷ୍ଣ ହୋଇ ତୋର ସମସ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲାଗୁ ହେଉ ।” ଏ
 ଅଭିଶାପର ଅଭି ପ୍ରତ୍ୟାଶାର ଫଳ ନାହିଁ । ନାରଦଙ୍କ ଉପଦେଶ
 ଅନୁସାରେ ଏହି କଠିନ ଗୋରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ନିମନ୍ତେ
 ଶାମ୍ଭୁ ମୈତ୍ରବ୍ୟବନରେ ବାର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପବସା କରୁଥିବାକୁ
 ପ୍ରସ୍ତାନ କଲେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ହୃଦୟ ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବନରେ
 ପ୍ରବେଶ କଲା ଶାମ୍ଭୁ ଲତାର ଉପବସା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ବାର ବର୍ଷ
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସେଠାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ନା କଲେ । ବାର ବର୍ଷ
 ଉପବସାପରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଶାମ୍ଭୁଙ୍କ ଉପର ଅଜୀବ ପ୍ରତିକ ହୋଇ ତାଙ୍କ
 ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏବଂ କହିଲେ, “ତୁମ୍ଭର ବ୍ରତରେ
 ମୁଁ ଅବଶ୍ୟସ୍ତ ପ୍ରୀତ ହେଲି । କି କର ମାରୁଛ ମାଗ ।” ଶାମ୍ଭୁ ପ୍ରାର୍ଥନା
 କଲେ, “ତୁମ୍ଭର ପ୍ରସାଦରୁ ମୁଁ ଏ ରୋଗରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ।” ଉଦ୍‌ଘୋଷ
 ଶାମ୍ଭୁ ପୂର୍ବ ରୂପଲବଣ୍ୟ ଲଭି କଲେ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଶାମ୍ଭୁଙ୍କୁ କହିଲେ,
 “ଆଜ୍ଞାରୁ ସେ ମୋ ନାମରେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ମନ୍ଦର ନିର୍ମାଣ କର

କ୍ଷେତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରିବ, ସେ ସମ୍ଭାବନା ଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ।” ଶାମ୍ବୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଆଦେଶ ପାଳନରେ ସ୍ଥିରସଂକଳ୍ପ ହେଲେ । ପରଦିନ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରୁ ଲଞ୍ଜ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରତିମୁର୍ତ୍ତି ପଦ୍ମାସନରେ ନଦୀର ଶେଷ ଜଳ ମଧ୍ୟରେ ବିଗଳମାନ ହୋଇଥିବାର ଶାମ୍ବୁ ଦେଖି ପାଗଲେ । ବିଶ୍ୱାମର୍ଯ୍ୟା ଦୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଶରୀରର କେତେକ ଅଂଶରେ ଏହି ବିଗ୍ରହ ଗଠନ କରିଥିଲେ * । ଶାମ୍ବୁ ମୈତ୍ରେୟବନରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ଉକ୍ତ ବିଗ୍ରହଟି ସେଠାରେ ସ୍ଥାପନ କରି ପୂଜା କଲେ ।

ଉପରେକ୍ତ ଶାମ୍ବୁ ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମୈତ୍ରେୟ ବନରେ ନବସୃଷ୍ଟିତ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କର ପୂଜା ଆରମ୍ଭନା ନିମନ୍ତେ ଶାମ୍ବୁ କେତେକ ଶାଳଦ୍ୱୀପୀ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସେବକ ସ୍ୱରୂପ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ† । ଶାଳଦ୍ୱୀପକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଇତିହାସ-ଲେଖକମାନେ ପାରସ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇଂରେଜ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘କୋଶାକ’ର ଲେଖକ ଶ୍ରୀ ବିଷ୍ଣୁ ସ୍ୱରୂପ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କ ସେବକମାନେ ପାରସ୍ୟବାସୀ ଥିଲେ । ଶାଳଦ୍ୱୀପ ନାମ ଭାରତର ନାନା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବହୁତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଭାରତରେ ଜାତିବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୁଏ ଓ କଠୋର ହେବା ପୂର୍ବରୁ ପାରସ୍ୟ ଓ ଭାରତବର୍ଷ ଆବାଧରେ ମିଳାମିଶା କରିପାରୁଥିଲେ ଓ ପାରସ୍ୟବାସୀମାନେ ଭାରତ ସମାଜରେ ସୁନ୍ଦର ମିଶି ପାରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାରସ୍ୟ-ବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏତେଦୂର ଘନସ୍ଥ ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା ଯେ କେହି

* ଓ କୃପାସିଦ୍ଧ ମିଶ୍ର—‘କୋଶାକ’ ପୃ ୭

† Bishan Swarup—Konark P. 4

କେନ୍ଦ୍ର ଆଦିକାସିକ ଚୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରସ୍ତ ଓ ଲାଲର ପ୍ରଧାନ ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁଣବ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପାରସିକ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ବେବଇ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଛାତ୍ରାବଳେ ନୁହେଁ, ଗଜନୈତିକଭାବରେ ମଧ୍ୟ ପାରସ୍ୟ ସହିତ ଭାରତର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରସ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ପାରସ୍ୟ ପେଟର ଗୋଟିଏ ସୀମାନ୍ତ ଗଜ୍ୟ ସ୍ବରୂପ ଥିଲା ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରଗ୍ରସ୍ତଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁଣବ୍ୟ ପାରସିକ ଗଜାଙ୍କର ଧ୍ବଂସରେ ଦୃଢ଼ ସଂକଳ୍ପ ଥିବାର ‘ମୁଦ୍ରାରାସସ’ ନାଟକରୁ ଜଣାଯାଏ * । ଶକଗଜାଙ୍କ ‘ଶକାବ୍ଦ’ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ଚଳୁଅଛି । କନିଷ୍ଠଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଶକମାନେ ଖେଳ ଥିଲେ । ସୁଦର୍ଶନ କି ସାମ୍ରାଜ୍ୟ, କି ଗଜନୈତିକ ସମସ୍ତ ବିଷୟରେ ପାରସ୍ୟ ଓ ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଘନିଷ୍ଠ ଥିଲା । ଏହି କେନ୍ଦ୍ରରୁ ଶାମ୍ବ କେତେକ ଶାକଦ୍ବୀପୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଅଣାଇ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସେବକରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ କରାଥିଲେ ।

ସେ ଯାହାକେଜ, ମୈତ୍ରେୟ ବନରେ ପାରସିକ ଶାକଦ୍ବୀପୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟ ମୁକ୍ତା ଓ ସେବା ଭକ୍ତ ବନର ଆଦିକାସିକ ଓ କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାବାରେ ବହୁତ ସହାୟତା କରୁଥିଲେ । ପେଟର ସମୟରେ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାରସିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିରୋଧ ଆଦୌ ନ ଥିଲା ଏବଂ ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଦୃଢ଼ା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ନାସିକା କୁଞ୍ଚନ କରୁ ନ ଥିଲେ ଏବଂ ପେଟେକେଲେ ପାରସିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଅବାଧରେ ଓ ଅଭ୍ୟନ୍ତ୍ର ଅନ୍ତରର ସହିତ ଭାରତ ସମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ, ସେତେକେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାରତରେ ଜାତି-ବନ୍ଧନ ଦୃଢ଼ହେବା ପୂର୍ବରୁ

* ମେଦାଶ୍ୟଃ ପଞ୍ଚମେ ଫୁଲ୍ ପୁଅରୁରଗବଳଃ ପାରସିକାଧରଜୋ
ନାମାନେଷାଂ ଇଷାମି ଧ୍ରୁବମହମଧୁନା ଚକ୍ରଗ୍ରସ୍ତଃ ପ୍ରମାଣୁ ।

ଶାଳଦ୍ୱୀପୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବନକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସେବାଭାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଏହି ଶାଳଦ୍ୱୀପୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଭାରତ ସମାଜର ପୃଥକ୍ ଢୋଲ ବଜା ନ ଥିଲେ । ସ୍ୱର୍ଗ ଭାରତରେ ଜାତସ୍ଥଥା ପଥେନ୍ତି ଶିଳ ଥିଲା । ସମୟରେ ସେମାନେ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ କଥା ଜାଣି ପୁରୀ ଚିତ୍ରୀ ସେଠାରୁ ଜାତସ୍ଥନ ଦୃଢ଼ ଢୋଲ ଆସିଥିଲା । ଏହା ଘଟଣା ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବନର ଉପସ୍ଥଳ ଶାଳ ଭାଗ୍ୟାଳ ଓ ଏଥିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କ ଅଧିଷ୍ଠାନ ନମନ୍ତେ ଅମ୍ବମାନଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ବହୁ ଶତାଧିକ ଦୁର୍ଗକୁ ଯିବାକୁ ହେବ ।

ଅନ୍ୟ ଘଟଣା ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଭାରତକୁ ? ନୁହାଣ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଉତ୍କଳର ମୁଣ୍ଡପତି ଶତଦ୍ରାସିନ, ସନ୍ଧ୍ୟାବାଦୀ ସ୍କୁଲର ଅନ୍ୟତମ ନିଷ୍ପାତ୍ତପର କର୍ମୀ ଓ ଶିଷ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କୁପାସିନ ମିଶ୍ର ତାଙ୍କର ବସନ୍ତ ହେଉ 'କୋଶାଳ'ରେ ପ୍ରମାଣ କରା ଦେଖାଇ ଦେଇଥିଲେ ଯେ କୃଷ୍ଣ ପୁତ୍ର ଶାଳ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖ । କାରଣ 'ଭାଗବତ' ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଏ ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ* । ଏ ଚେର ଶତ୍ରୁ ଶତ୍ରୁ କଲେ ଜଣାଯାଏ ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବନ ବା କୋଶାଳରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଶତାବ୍ଦୀର ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହାର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବନ କୋଶାଳରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲିଖିତ କରାଯାଇ ।

ଶ୍ରୀ ଶିଷ୍ୟ ହରୁଟ ତାହାଙ୍କ 'କୋଶାଳରେ' ଏହି ମୈତ୍ରବ୍ୟବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁତ ଭ୍ରାନ୍ତ ମତର ଅନେକରଣ କରା ହାସ୍ୟାସ୍ତବ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ଏହି ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବନ ଯେଉଁଗା ନଦୀ ଶାର କୋଶାଳରେ ନୁହେଁ ବରଂ ଦେଖାଗଲେ । କୋଶାଳ ସମ୍ବନ୍ଧ-

ଜୀବନ୍ତୀ ବାଲ୍ୟାମୟ ସ୍ଥାନ ଥିବାରୁ ଦେଠାରେ ଉପଲବ୍ଧ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ
ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ଶାମ୍ବ ଦେଉଳ ଯେଉଁ ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ଥାନ କରି
ଥିଲେ ତାହା କୋଣାର୍କର ଯେଉଁଠାରେ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚାବର
ଯେଉଁଠାରେ ବା ବେଳାବ୍ ନଦୀ, କାରଣ ଯେଉଁଠାରେ ଯେଉଁଠାରେ ଶିବୁଷ୍ଟ
ଓ ଶାମ୍ବଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନ ହେଉଛି ନିଶ୍ଚୟ ।

କୋଣାର୍କର ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବଳକୁ ଯେଉଁଠାରେ ଥୋଇବାବ
ସ୍ଥିତିରେ, ସ୍ଥିତି ମନୋହର କିନ୍ତୁ, ଯେଉଁଠାରେ ଯେଉଁଠାରେ ବା
ବେଳାବ୍ ନଦୀ ଦ୍ଵାରାକୁ ଏବଂ ନିଶ୍ଚୟ ଯେ ଶାମ୍ବ ଏଠାକୁ ସ୍ଥାନ
କରିବାକୁ ଆସିଥିବେ ଏବଂ ଏହି ନଦୀ ଜୀବନ୍ତୀ ମୈତ୍ରବ୍ୟ ବଳରେ
କରକର୍ତ୍ତାଳ ତପସ୍ୟା କରୁଥିବେ । କିନ୍ତୁ ଏ ଦିନେ ଆସି
ଯଥାର୍ଥ କିମ୍ବା ଶକ୍ତିଶାଳୀ ନୁହେଁ । ତପସ୍ୟା କରୁଥିବା ବେଳେ
ମୁନି ଉତ୍ତମାନେ କେତେକ ସମୟ ବଳି କେତେକ ଆଳରେ ନିଜକୁ
କେତେକ ଜୀବନ୍ତୀ ସ୍ଥାନକୁ ପାରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଓ ଧର୍ମାନ୍ତରାଜର
ଜଣାପାଏ । ଯେ ଯେତେକ ଲୋକ ସମୟ ନିଜମାନେ ସେ ସେତେକ ସ୍ଥିତି
ମୁକ୍ତିର କରିବ, ଏ ଦିନେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଅନେକ ଧର୍ମାନ୍ତରାଜ
ଦେଖିବାରେ ଦେଖାଯାଏ । ସ୍ଥାନ ଦ୍ଵାରା କେତେ ବା ନିଶ୍ଚୟ କେତେ
ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ତପସ୍ୟାମାନେ ତପସ୍ୟା କରୁଥିବା ଜଣା କରୁଥିଲେ ।
ବିଶିଷ୍ଟ ତପସ୍ୟା ନିମନ୍ତେ ଲଙ୍କାରୁ କୈଳାଶ ଶିଖରକୁ ପାରିଥିଲେ ।
ସୁତରାଂ ଶାମ୍ବଙ୍କର ଦ୍ଵାରକାରୁ କୋଣାର୍କ ଆସିବା ବେଳେ ଅସମ୍ଭବ
କିମ୍ବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ସ୍ଥିତି କିନ୍ତୁ, କୋଣାର୍କ ବାଲ୍ୟାମୟ ସ୍ଥାନ ।
ସୁତରାଂ ତପସ୍ୟା କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେଠାରେ ଉପଯୁକ୍ତ ବଳ କିମ୍ବା

ବୃତ୍ତେତାଦି ଥିବା ଅସମ୍ଭବ । ଅତଏବ ମୈତ୍ରେୟ ବନ କଥାପି କୋଣାର୍କରେ ହୋଇ ନ ପାରେ । ପ୍ରଥମ ଯୁକ୍ତ ମରି ତାଙ୍କର ଏହି ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସାର ଓ ଶକ୍ତହୀନ । କୋଣାର୍କରେ ଅବଶ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ନିବିଡ଼ ବନ ଜଙ୍ଗଲ ନାହିଁ । ତଥାପି ସେଠାରେ ଯେ ବନ ନ ଥିଲା ଏହା କୁହା ଯାଇ ନ ପାରେ । ବର୍ତ୍ତମାନ କୋଣାର୍କରେ ବେତେକ ବରଗଛ, ଝାମ୍ବ ଓ ଲଙ୍କାଆମ୍ବ ପ୍ରଭୃତି ଗଛ ଗୁଡ଼ିକଦେଲେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗଛ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବର, ଝାମ୍ବ, ଲଙ୍କାଆମ୍ବ ପ୍ରଭୃତି ଗଛ ଜନ୍ମ ହୋଇପାରେ, ସେହି ସ୍ଥାନରେ ବନ ନ ଥିବା କହିବା ନିତାନ୍ତ ଅମ୍ଭଲବ । କୋଣାର୍କର ସାମାନ୍ୟ ଦୂରକୁ ଦେଖିଲେ ଚନ୍ଦ୍ରର ଓ ନିବିଡ଼ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କୋଣାର୍କର ଅତି ନିକଟରେ ‘ବାଙ୍ଗୋରଲଟା’ ଓ ‘ଗୋଲଗଗଡ଼’ ନାମରେ ଯେଉଁ ଭୂଷଣ ଜଙ୍ଗଲ ଅଛି ସେଥିରେ ବାଘ ଭଲ ଅତି ସବଦା ଲାଗି ରହନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ଜଙ୍ଗଲ ସମୁଦ୍ରକୂଳ ବାଲି ଉପରେ ବଢ଼ିଅଛି । ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୁଦ୍ରକୂଳ ବାଲି ଗଛ ବୃକ୍ଷ ନିମନ୍ତେ ‘ନିତାନ୍ତ ପ୍ରତିକୂଳ’ (Quite unfavourable) ଏ କଥା ବହୁଦା ସ୍ୱରୂପ ମହୋଦୟଙ୍କର ଅନେକନା ଅଭାବର ପରିଚ୍ଛେଦ ।

କେଳେ ଏତିକି ନୁହେଁ । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୃକ୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଏଠାରେ ପୃଷ୍ଠବୃକ୍ଷମାନଙ୍କର ନାମ ଅଛି* । ‘ପ୍ରାଚୀନାତ୍ମାସ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପୃଷ୍ଠବୃକ୍ଷମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ † ।

* ମେଘାଶ୍ଳୋକବକୁଳେଃ କରଦାରେଃ ସପାଟଲେଃ

• ପୁରାଣୋ କର୍ଣ୍ଣିକାରେଷୁ ବକୁଳେର୍ନୀଗକେଶରେଃ—ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ।

† ‘ପ୍ରାଚୀନାତ୍ମାସ୍ୟ’ ୮ମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

“ଦେଖିଲେ ଅଳ୍ପ ଦବ୍ୟବନ । ଆନନ୍ଦ ଗୁଣାଦଲେଚନ ॥
 ନାନା କୁସୁମେ ଲତାକୁଳ । ଗୁଳ୍ମ ବନ୍ଧିବ ସେ ଗହଳ ।
 ମାଳତୀମାଳ ନାଗେଶ୍ଵର । ଚମ୍ପକ ବକୁଳବେଶର ॥
 ଧଳ ଗନ୍ଧର କୁରୁବକ । ଯାହାଁ ବକୁଳ ଅଶୋକ ॥
 ମନ୍ଥ ମାଢ଼ଙ୍ଗ ଯୁଥ ମୃଗ । ବରାହ ପ୍ରବକ କୁରଙ୍ଗ ॥
 ଶୁଭ ବୋକଳ ଶାଶୁ ହଂସ । ରବ କରନ୍ତି ଅହନିଶ ॥”

ମୈତ୍ରେୟ ବନରେ ବୃକ୍ଷ ଲତା, ଫୁଲ ଫଳ ଓ ଜୀବଜନ୍ତୁ
 ଥିବା ଦେଖିବେ ଏତେ ସୁସ୍ଥ ପ୍ରମାଣ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ସ୍ଵରୂପ ମହୋଦୟ
 ସେ କପରି କହିଲେ, କୋଣାର୍କର ବାଲ୍ୟବଂଶୀ ମନ୍ଥ ପ୍ରାନ୍ତର
 ବୃକ୍ଷଲତା ନାମନ୍ତେ “ନିତାନ୍ତ ପ୍ରତିକୂଳ” ବୁଝାଯାଏ ନାହିଁ । ତରଂ
 କୋଣାର୍କର ଏହି ମୈତ୍ରେୟ ବନରେ ପୁରୀକାଳରେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର
 ବୃକ୍ଷଲତା ଥିଲା । ନାନା ପୁଷ୍ପର ସୌରଭରେ ମୈତ୍ରେୟ ବନ ପୁରୁ
 ଉଠୁଥିଲା ଏବଂ ଦୁସାଧ୍ୟ ସ୍ଵେଦମାନଙ୍କରୁ ଲେପନକୁ ମୁକ୍ତି କରିବା
 ନାମନ୍ତେ ଏହା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲଭି କରିଥିଲା । *
 ମୈତ୍ରେୟ ବନ ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ଥିବାର ପୁରୀମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ
 ଅଛି । ପଂଜାବରେ ମୈତ୍ରେୟ ବନ ହୋଇଥିଲେ ତାହା ସମୁଦ୍ର-
 ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିଲା କପରି ? ସୁଦୂର ଶାମ୍ବ ପେଡ଼ ମୈତ୍ରେୟ
 ବନରେ ଲପସ୍ୟା କରିଥିଲେ ତାହା କୋଣାର୍କର ମୈତ୍ରେୟ ବନ ।
 ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କୌଣସି ଶାନ୍ତସଙ୍ଗତ ଓ ସନ୍ତପ୍ତ
 କାରଣ ନାହିଁ ।

* ମୈତ୍ରେୟାଂଶ୍ୟ ବନ ନାମ ମୈତ୍ରେୟ ପେଷାକରଂ,

ଯଦି ଗହ୍ମା ନିଶ୍ଚୟ ଶାମ୍ବ ମହାଦ୍ରୋଗାଦ୍‌ବମୁଦ୍ରାତ । ‘କପିଳ ସହସ୍ରା’

ବିଜୟା ଉତ୍ତଳ

ଅଜି ଛୁଳମସ୍ତା ଉତ୍ତଳ ଜନନୀଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧି ମସ୍ତକ ତାଙ୍କର
 ରୂପରାଜ୍ୟ ଶରୀରରେ ସଂସ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଚରଣେନ୍ଦ୍ରଦାସମାନା
 ଆମ୍ଭର “ସ୍ଵର୍ଗଦସି ଗରୁଡ଼ା” ଜନ୍ମଭୂମିର ଅଜି ଛୁଳ ଶୁଦ୍ଧି
 ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ନବ ‘କଳେବର’ ଧାରଣ କରୁଅଛି । ସୁଦୀର୍ଘ ଅର୍ଦ୍ଧ
 ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ କୋଟି କୋଟି ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣର ଅଧୀର ବ୍ୟାକୁଳତା
 ଅଜି ହୃଦ ହୋଇଅଛି । ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଅବେଗମୟ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ
 ଅଭିଳାଷ ଅଜି ବହୁଦିନ ପରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି । ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ
 ଜାତି ଅଜି ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଉଦ୍‌ମୁଖ ଓ ଆନନ୍ଦରେ ଭବ୍‌ବଳିତ । ଅଜି
 ଓଡ଼ିଆ ଗର୍ବରେ ମସ୍ତକ ଉତ୍ତୋଳନ କରି କହିପାରେ, “ଛୁଳମସ୍ତା
 ମା ଜନ୍ମଭୂମି, ଅଜି ତୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗୀ । ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ଯେଉଁ ଶାଳ ଲୁଗାରେ ବାର ଓଡ଼ିଆ ପୁଅ ଦିନେ ଗର୍ବରେ
 ବିଚରଣ କରୁଥିଲା, ଅଜି ସେ ଓଡ଼ିଆ ପୁଅ ସେପରି ନାହିଁ, କି ସେହି
 ଶାଳ ଲୁଗା ଅଜି ଓଡ଼ିଆର ଅଧୀନରେ ନାହିଁ । ଯେଉଁ
 ଓଡ଼ିଆ ପୁଅ ଦିନେ ସୁହୃଦ ଜାତୀୟ ଓ ସୁମାତ୍ରାରେ ଉପନିବେଶ
 ସ୍ଥାପନ କରି, ସେଠାରେ କଳିଙ୍ଗ-ସତ୍ୟତା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲା, ଅଜି
 ସେ ଓଡ଼ିଆ ପୁଅ ହୃଦ ବିଦେଶରେ ପେଟରେ ଓଡ଼ାକନା ପକାଇ
 କୁଳିର କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଅଜି ଓଡ଼ିଆ ସ୍ଥାପକର ମୁକୁଟ-ମଣି,
 ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପୀର ପ୍ରାଣର ସ୍ପର୍ଶମଣି ‘କୋଣାର୍କ’ ଓଡ଼ିଆର ନୁହେଁ !
 ଓଡ଼ିଆର ଜାତୀୟ ବିଭବ ଅଜି ଲସ୍ତ ହୋଇଅଛି । ତଥାପି
 ତୋର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତିରେ, ତୋର ଏହି ସୁନ୍ଦର ସ୍ଵାମୀ
 ଲବଣ୍ୟମୟୀ ମୂର୍ତ୍ତିର ଦର୍ଶନରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଭଗ୍ନ-ହୃଦୟ
 ଗର୍ବରେ ସ୍ଥାପିତ । ତୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କର, ଚରଣେନ୍ଦ୍ରଦାସମାନେ

ଏହି ଜାତୀୟ ଗୌରବରେ ଦୃଢ଼ ଓ ଗୌରବାନ୍ବିତ ହୋଇ
 ତୋର ଅତୀତ ସମୟ ଓ କାର୍ତ୍ତି ସ୍ମରଣ କରୁଥାନ୍ତୁ ।” ବହୁତ
 ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଦେଶ ପ୍ରଦେଶରେ—ବିଭିନ୍ନ ଓଡ଼ିଆଭାଷୀ ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କର
 ସମିଶ୍ରିତରେ ଓଡ଼ିଆର ଲୁପ୍ତ ଦେଶାତ୍ମବୋଧ, ଜାତୀୟ ପ୍ରୀତି ଓ ମୃଦ
 ଦେଶପ୍ରତିଷ୍ଠା ଆଜି ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ଓ ଜାଗରତ ହୋଇଅଛି ।
 ନବଜାଗରଣର ନୂତନ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଓଡ଼ିଆର ଜାତୀୟ ପ୍ରାଣ ଆଜି
 ଆନ୍ଦୋଳିତ ଓ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହେଉଅଛି । ଦୁର୍ବିଷଦ ବେଦନା ପରେ
 ହୃଦୟରେ ଆନନ୍ଦର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରଶ୍ମିରେଣା ଦେଖାଗଲେ ମନୁଷ୍ୟର
 ମନ ସ୍ୱତଃ ଅତୀତ କଥାକୁ ସ୍ମରଣ କରେ । ସୁଖର ଦିନରେ ମନୁଷ୍ୟ
 ଦୁଃଖର ଅପରାଧୀନ କଥାକୁ ସ୍ମରଣ କରି ଅଶ୍ୱସ୍ତିର ନିଶ୍ୱାସ ଗୁଡ଼େ ।
 ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ପରି ଜାତୀୟ ସେହିପରି ଚେତନା, ଭାବନା ଓ
 ପ୍ରେରଣା ଅଛି । ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ପରି ଜାତୀୟ ଆନନ୍ଦରେ ଅଧୀର
 ହୋଇ ଉଠେ—ଦୁଃଖରେ ମୁହ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଆଜି ଦେଶମିଶ୍ରିତର
 ଏହି ଆନନ୍ଦର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦିନରେ ସ୍ୱତଃ ମନେ ପଡ଼େ, “କି ଥିଲା ଏ
 ରାଜ୍ୟ, କି ହୋଇଛି ଆଜି ।” ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ—ଅସୀମ
 ସମୟ—ନଭସ୍ପର୍ଶୀ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ସୁନ୍ଦର ଦେବ ମନ୍ଦିର—
 ଦେବୋପମ ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକ ଗୀତପୁରାଣ ସ୍ୱାଧୀନ ତେଜସ୍ୱୀ ନରପତି—
 ବିପୁଳ ସୈନ୍ୟବାହନୀର ନିଷ୍ଠାସିତ ଅସିର ଉନ୍ମାଦ ଝଣତୁଳାର—
 ଅତୀତ ଲଳିତାସର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପୃଷ୍ଠା ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରର ଛବିପରି
 ମାନସ ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇଯାଏ । ଚକ୍ଷୁ ଲୋଭକ
 ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଉଠେ ।

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ସେତେବେଳେ ଭାରତରେ ବଙ୍ଗ,
 ବମ୍ବେ ଏବଂ ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଭୃତି ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ପ୍ରଦେଶ-
 ମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସୁଦ୍ଧା ନ ଥିଲା ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳର

ନରପତିମାନେ ସୁବିଶାଳ ସ୍ଵାଧୀନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଏକତ୍ର ହେ
 ଥିଲେ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଆକ୍ୟାଗୁରରେ ଶ୍ୟାନ୍ତତାପ୍ର
 ଦୋଇ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ଯେତେବେଳେ
 ଯବନମାନଙ୍କର ପଦତଳେ ଲେଟିଲା, ସେମାନଙ୍କର ରଣ-
 ଦୁର୍ଦ୍ଦଶରେ ଭାରତର ନଦ ନଦୀ, ବନ ପର୍ବତ ଝଙ୍କାନ୍ତ ହୋଇ
 ଉଠିଲା, ଯେତେବେଳେ ସମଗ୍ର ଭାରତ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର
 ପରାକ୍ରମରେ ଧରତର ହେଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ସମ୍ରାଟ୍
 ସୁବିଶାଳ ସ୍ଵାଧୀନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ନିର୍ଭୀକଭାବରେ ରାଜତ୍ଵ କରି
 ମୁସଲମାନମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା ସିଂହାସନରୁ ବିତାଡ଼ିତ ନାହାନ୍ତି । ସୁ
 ବଙ୍ଗପଟଣର ଶେଷ ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଙ୍କୁ
 ଆଦରରେ ଦେହାଳିଙ୍ଗନ କରି ଅଭୟ-ଅଶ୍ରୟ ଦେଇଥିଲେ । *
 ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଶାଣିତ, ଚିତ୍ତଦୃଢ଼, ଲକ୍ଷ୍ମଣସାସୁ କୃପାଶକ୍ତ
 ତୁ ସେସ ନ କରି ଲଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହ ଦେବ ତେଲିଙ୍ଗାର ହିନ୍ଦୁରାଜାଙ୍କୁ
 ସାହାଯ୍ୟ ଦେବା ନମନ୍ତେ ପ୍ରଦଳ ପଦୋନ୍ତ ବାହାମନା ରାଜ୍ୟର
 ସୁଲଭାନ୍ତ ଶତ୍ରୁକରେ ଦାସିଶାନ୍ତ୍ୟ ଯାହା କରିଥିଲେ ଏବଂ
 ବାହାମନା ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ଏକାବେଳେ ଧୁସ୍ତ ବିଧୁସ୍ତ କରି ଉକ୍ତ
 ହିନ୍ଦୁରାଜାଙ୍କୁ ନିର୍ଭୟରେ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିଲେ । † ଓଡ଼ିଶା ବହୁକାଳ
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜର ସ୍ଵାଧୀନ ସୁବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଶତ୍ରୁର ଲଲିହାତ
 କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣ କରି ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର
 କରିଅଛି ।

* ସୂର୍ଯ୍ୟ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର—‘ବାରବାଟୀ’ ପୃ ୭୭

† ସୂର୍ଯ୍ୟ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର—‘ବାରବାଟୀ’ ପୃ ୧୭

ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରାର ଓ ଦଗ୍-ବିଜୟ ନାମ ସୁହୃଦ ବୈଦିକ
 ଯୁଗରୁ ଭାରତୀୟ ଗଜାମାନଙ୍କୁ ସୁରକ୍ଷିତ ଥିଲା । ବୈଦିକ ଯୁଗରେ
 ମଧ୍ୟ ଦିନୁ ଗଜାମାନେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରସାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦଗ୍-ବିଜୟ
 ଅଭିଯାନ କରୁଥିଲେ । ଦଗ୍-ବିଜୟ ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରାର ସେତେ-
 କେତେ ପେଶର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଜାଙ୍କର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ
 ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ସେପରି ସୁବିଶାଳ ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ
 ଥିବାର ଲଭିବାପରୁ ଅନ୍ତରଃ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳିନାହିଁ ।
 ତେବେ ଆନେକଗୁଡ଼ିଏ ଗଜା ଜୟ କରି “ଗଜବନ୍ଧବର୍ତ୍ତୀ”
 ବିପାୟନର ଭୂମିରେ ହେବା ସେ ଯୁଗରେ ଅନେକ ରାଜାଙ୍କର ବଳବତ୍ତା
 ବାସନା ଥିଲା । ସେହି ବାସନାର ବସବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ
 ଯୁଗରେ ମଗଧର ନନ୍ଦ, ମୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ ସମ୍ରାଟମାନେ
 ଭାରତର ମୁକ୍ତିବାଟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରାର କରି ଭାରତ ଇତିହାସରେ
 ଅସଂଖ୍ୟ ଗାଉଁ ଅଳ୍ପି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଗଜସ୍ତବ୍ଧ ଏବଂ ଅଶ୍ବମେଧ ପଞ୍ଚର
 ଉପର ଏହି ସମ୍ରାଜ୍ୟ-ଚନ୍ଦ୍ରାର ବାସନାରୁ । ଧର୍ମ ପ୍ରସାରରେ
 ସ୍ଥାପନାତ ସନାତନାୟା ପ୍ରଦର୍ଶନରେ, ଅନନ୍ତ ପାରାବାରର ପରପାରରେ
 ସୁହୃଦ ବିଦଗ୍ଧରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବାରେ ଓଡ଼ିଆ
 କେବେ ପଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟଦ୍ଧ ହୋଇ ନାହିଁ—ସେ କାହିଁକି ସାମ୍ରାଜ୍ୟ-
 ଚନ୍ଦ୍ରାରରେ ପଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୟଦ୍ଧ ହେବ ? ମଗଧର ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଓ ମୌର୍ଯ୍ୟ
 ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପତନ ପରେ ମିହି ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ପୁଷ୍ୟମିତ୍ରଙ୍କର
 ସମସାମୟିକ ପ୍ରବଳପ୍ରଭାବୀ ଚୈଦ୍ଦିବଂଶୀୟ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ‘ଆର
 ମହାମେଘ ବାହନ’ ଶାରବେଳ ଭାରତରେ ଏକ ସୁବିଶାଳ
 କଳିଙ୍ଗ-ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନିଜର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ଓ
 ସରକ୍ଷିତ ବ୍ୟୟ ବଢ଼ାଥିଲେ ।

ଖାରବେଳଙ୍କର ଅଲୋକସାମାନ୍ୟ ରଣନୈପୁଣ୍ୟରେ
 ସମଗ୍ର ଭାରତ ଭୟରେ କମ୍ପି ଉଠୁଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ
 ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ଭାରତର ଶତସହସ୍ର ଦୃଷ୍ଟି କଳିଙ୍ଗ
 ଭୂମରେ ନିଶିସ୍ତ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଭାରତର ଇତିହାସର ଅର୍ଥ
 କଳିଙ୍ଗର ଇତିହାସ । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୧୯୨ ଅଢ଼ରେ ଖାରବେଳ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ
 କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୮୨ ଅଢ଼ରେ ତାହାଙ୍କର ଯୁବରାଜ
 ଅଭିଷେକ ହେଲା । ଉଦୟଗିରିର ହାତୀଗୁମ୍ଫାରେ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ
 ଶୋଦିତ ଲିପି ପାଲି ଭାଷାରେ ଲେଖାଅଛି । ତହିଁରେ ଖାରବେଳଙ୍କ
 ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମ ୧୩ ବର୍ଷର (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୧୭୩-
 ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୧୬୦) ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ବିଦାରର
 ସୁନାମଧନ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଐତିହାସିକ କେ. ପି. ଜୟସ୍ବାଲ ଏ ବିଷୟରେ
 ପୁଣ୍ୟାନୁସଙ୍ଗଭାବରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଯେଉଁ ଅତ୍ୟୁତ ଐତିହାସିକ
 ସତ୍ୟ ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବିଷ୍ଟାର କରିଅଛନ୍ତି
 ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ, ଖାରବେଳଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଭାରତବ୍ୟାପୀ ଥିଲା ।
 ସମଗ୍ର ଭାରତକୁ ପଦାନତ କରି ଭାରତର ଏକତ୍ତ୍ୱ ଅଧିପତି ହେବା
 ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର ବାସନା ଥିଲା । *

ଖାରବେଳ ଦିଗ୍‌ବିଜୟରେ ବହିର୍ଗତ ହୋଇ ସର୍ବପ୍ରଥମେ
 ଆନ୍ଧ୍ରରାଜା ଶାତକର୍ଣ୍ଣିଙ୍କୁ ସଫେଦ୍ୟରେ ପରାସ୍ତ କରି, ମୁଷିକ ରାଜଧାନୀ
 ଆନିମଣ କରି, ମୁଷିକମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ସମଗ୍ର ମୁଷିକ ରାଜ୍ୟ
 କଳିଙ୍ଗର ପଦାନତ ଓ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲା । ପ୍ରାଚୀନ ମୁଷିକ ରାଜ୍ୟ
 କଳିଙ୍ଗର ପଶ୍ଚିମବର୍ତ୍ତୀ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଗଣ୍ଡୂଝ୍ୟାନା, ନିକଟସ୍ଥ

କୌଣସି ରାଜ୍ୟ । ରାଜତ୍ବର ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷରେ ଶାରବେଳ ଗୁପ୍ତିଙ୍କ ଓ
 ଭୋଜର ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କଲେ । ଏ ରାଜ୍ୟ
 ଦୁଇଟି ଅନ୍ତ୍ରଦେଶ ଯାଗରେ ପଶ୍ଚିମ ଓ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମରେ ଥିଲା ।
 ଅଧୁନିକ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଦେଶ ଗୁପ୍ତିଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଏବଂ ବେଗର ଭୋଜର
 ରାଜ୍ୟ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଦୁରଭାବଗତଃ ଶାରବେଳ
 ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଦୁଇଟି ଅଧିକାର ନ କରି କେବଳ ସେହି ରାଜାଙ୍କୁ
 କଳିଙ୍ଗର ଅଧୀନ କରାଇଲେ । ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରି ପଶ୍ଚିମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ
 ଭାରତ ଜୟ କରି ଶାରବେଳ ଉତ୍ତରାବଧିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କଲେ ।
 ମଗଧର ଉତ୍କଳାଳୀନ ସମ୍ରାଟ୍ ପୁଷ୍ପମିତ୍ର ଶାରବେଳଙ୍କର ପ୍ରଥମ ମଗଧ
 ଆକ୍ରମଣରେ ଭ୍ରାତା ଓ ହସ୍ତ ହୋଇ ମଥୁରାକୁ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗରେ ପଳାଇ
 ଯାଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଗୋରାଧରି କନ୍ୟା ଅଧୁନିକ ରାମଗୟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ଶାରବେଳ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସେଠାରୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ଭାରତରେ
 ରାଜଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ହେବା ନିମନ୍ତେ ଶାରବେଳଙ୍କର ଅଦମ୍ୟ ଅଭିଳାଷ
 ଥିଲା । ମାତ୍ର ମଗଧ ସମ୍ରାଟ୍ ପୁଷ୍ପମିତ୍ରଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ ନ କଲେ ସେତେ-
 ବେଳେ କେହି ରାଜଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ସେହି
 ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶାରବେଳ ଚିରାଟ ରଣସଙ୍ଗା କରି ସମଗ୍ର
 ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ଆପଣାର ପ୍ରଭୁତ୍ବ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
 ରାଜତ୍ବର ଦ୍ଵାଦଶ ବର୍ଷରେ ଯୁଦ୍ଧ ଅଭିଯାନରେ ବାହାରିଲେ । ମଗଧ
 ଇତିହାସରେ କୌଣସି ଶତ୍ରୁ କେବେ ମଗଧ ଆକ୍ରମଣ କରି ନ ଥିଲେ ।
 ଶାରବେଳ ପୁଷ୍ପମିତ୍ରଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ପାଟଲୀପୁତ୍ର ଜୟ କଲେ । ପୁଷ୍ପ-
 ମିତ୍ର ସାମାନ୍ୟ ରାଜା ନ ଥିଲେ । ଅଶ୍ଵମେଧ ଯଜ୍ଞ କରି ସେ ସମଗ୍ର
 ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରେ ଆପଣାକୁ ରାଜଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ କରିଥିଲେ ଓ ଗ୍ରୀକ୍
 ସମ୍ରାଟ୍ ଉମେଟ୍ରିୟସ ଓ ମେନେଣ୍ଡରଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ପୁଷ୍ପମିତ୍ର
 ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତରୁ ବିତାଡ଼ିତ କରିଥିଲେ । ସେହି ପୁଷ୍ପମିତ୍ର

ଶାରବେଳକ ଦ୍ଵାରା ପରାସ୍ତ ହେଲେ । ପୃଷ୍ଠୀସିଂହ ଯଶଜୟ ପରେ ମଗଧ ପରବର୍ତ୍ତରେ କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସଙ୍ଘାତ ଓ ସମ୍ବୃତରେ ଭାରତର ଶୀଠସୁଲୀ ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଶାରବେଳକୁ ଇନ୍ଦ୍ରସେନର ନେତୃତ୍ଵାଧୀନଙ୍କ ସହିତ ଭୁଲନା ବରପାଇଁପାରେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଶାରବେଳଙ୍କର ପରାଜୟ ବାସନା ଏତେ ବଳବତ୍ତୀ ଥିଲା ଯେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଭିଯାନ ପରେ ସମ୍ବିଧାନରେ ନାନାପ୍ରକାର ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରୁଥିଲେ ଓ ଦାନ ଧର୍ମରେ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥ ଦ୍ୟୟ କରୁଥିଲେ ।

ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ ପରି ଜାତି ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଜୀବନୀ ଗୁଡ଼ିକ ଅଛି । ଜାତିର ପୌରାଣ୍ୟ, ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ, ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ପତନ ଅଛି । ଶାରବେଳଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁପରେ ଭୁଲନର ସୁବିଶାଳ ସ୍ଵାଧୀନ ସମ୍ବଳିଷାଳୀ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ପରପଦାନତ ହେଲା । ଦାସତ୍ଵର ବର୍ଜଣ ଲୌହସିଂହାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ପୁନବାର ଆବଦ୍ଧ ହେଲା । କେତେକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ଅନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ଅଧୀନରେ ରହିଲା ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମଗଧର ପ୍ରବଳପରାଜାତ୍ର ଗୁପ୍ତ ସମ୍ରାଟ୍‌ମାନେ ଏ ଦେଶରେ ଆଧିପତ୍ୟ ଗ୍ରସ୍ତାର କଲେ, କିନ୍ତୁ କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ଶର-ପଣ୍ଡିତ ରାଜାମାନଙ୍କର କହ୍ନବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ସ୍ଵାଧିକାରରେ ପୁନବାର ଓଡ଼ିଶାର ପୁର ଜାଣି, ପୁର ସୁପ୍ରକାଶ ସୁବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଫେରି ଆସିଲା । ପୁନବାର ଅମ୍ଭେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଓଡ଼ିଆ ସୈନ୍ୟର ନିର୍ମୁକ୍ତି ଓ ଶାନ୍ତି କରବାଳରେ ଶହର ଶିର ଛୁଲ ହେଲା । ଓଡ଼ିଶା ଦୁର୍ଗାନ୍ତରୀ ହେଲା । ଶିବବ-ବୈରବ୍ୟରେ ଏ ଦେଶ ପାଟି ପଡ଼ିଲା । 'କେଶରୀ' ସଦ ବୀରଭୃଷ୍ମକ । ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର "ଦିଲ୍‌ଲୀୟାପୁର" ଏହି କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଯେ ପ୍ରବଳପରାଜାତ୍ର ରାଜା ଥିଲେ ଏହା ଅନୁମାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହି କେଶରୀ ବଂଶୀୟ

ରାଜାମାନଙ୍କର ସମୟରୁ ଭଞ୍ଜଲିଙ୍ଗ କିମ୍ବା ଭଞ୍ଜ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ସ୍ୱତ୍ୱସିଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଲା, କାରଣ ବଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତରରେ ଏହି ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି କେଶରୀ ବଂଶରେ କେତେ ଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ଶାସନ କାଳ କେତେ, ନିଶ୍ଚୟ କରିବାରେ ନାନା ମୁନିଙ୍କର ନାନା ମତ ଦେଖାଯାଏ । ଶ୍ରୀପଦ୍ମ ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି କହନ୍ତି, ଏହି ବଂଶରେ ୪୪ ଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ପରାକ୍ରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଶ୍ରୀମ୍ନ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ବୋଲି କହନ୍ତି* । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ମତ ଅଭ୍ୟୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ସେ ଦର୍ଶବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରମାଦନ୍ତ୍ୟ ବୋଲି ଧରି ମହା-ପ୍ରମାଦରେ ପଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କୁପାସିକ୍ସ ମିଶ୍ର ସୁମତୀର ଭଞ୍ଜ ଇତିହାସରେ ନିମ୍ନଲିଖିତଭାବରେ ବିଶ୍ୟାସ କେଶରୀ ରାଜାମାନଙ୍କର କାଳ ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି ।

୧ ରାଜା କେଶରୀ ଶ୍ରୀମ୍ନ ୪୨୦-୧୦୪୨

୧ କଳିଙ୍ଗରାଜା—୪୨୦-୪୫୨

୨ ପରାକ୍ରମ—୪୫୨-୪୯୮

୩ କଳିଙ୍ଗରାଜା—୫୩୧-୫୭୫

ସେ ପାଞ୍ଚା ଦେଉଳ ଜନେଜୟ, ପରାକ୍ରମ ଓ କଳିଙ୍ଗରାଜା କେଶରୀ ବଂଶର ପ୍ରଧାନ ରାଜା । ମାଦଳା ଗାଙ୍ଗୁଲିରେ ଅବଶ୍ୟ ଅନୁକୃତି

* “× × but the approximate date of his reign can be assigned with sufficient accuracy to the period from the middle of the 8th to the beginning of the 9th century A. D.” M. M. Ganguli—‘Orissa and her remains’ p. 18.

ଅନେକ ପ୍ରଧାନ ରାଜାମାନଙ୍କର ନାମ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଘଟଣାରେ ଅନେକ ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଐତିହାସିକ ରାଜା ବୋଲି ଧରିପାଇ ନ ପାରେ ।

କେଶରୀ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଜନେଜୟ “ମହାରାଜାଧିରାଜ” “ହିଲିଲିଙ୍ଗାଧିପତି” “ପରମମାହେଶ୍ୱର” “ପରମଭଟ୍ଟାରକ” ଓ “ସୋମକୁଳଦଳକ” ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରେ ଭୁଷିତ ଥିଲେ । କଟକ ନିକଟରେ ମହାନଦୀ ଓ ଚିରୁପା ନଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଜନେଜୟ “ଗୌଡ଼ୀୟ” ନଗର ସ୍ଥାପନ କରି ସେଠାରେ ରାଜଧାନୀ କରିଥିଲେ । ଯଯାତି କେଶରୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଲଳିତେନ୍ଦ୍ର କେଶରୀ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୭୭୭ ଅବ୍ଦରେ ସେ ମନ୍ଦିର କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ କରିଥିଲେ * । କେଶରୀ-ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସମସ୍ତେ ପରମ ଶୈବ ଥିଲେ । ସୁଦୃଢ଼ ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳୀୟ ସୁନ୍ଦର ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଗଲା । ନୂତନ ଶିବସେବି ଯୋଗେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଦ୍ୱିମୁକ୍ତିଗତରେ ବହୁପରିମାଣରେ ବଢ଼ିଗଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏପରି କି ନନ୍ଦରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ କାଳରୁ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା, ସୁଦୃଢ଼ ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ରାଜଧାନୀରେ ପରିଣତ କରି ଢାଡ଼ାକୁ ଏକ ଭେଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଶିବ-ସେବି କରିବା କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ମନ୍ଦିର ପାଖରେ ଠିକ୍ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଲଲ୍ଲଟେନ୍ଦ୍ର ଗୋଟିଏ ନଅର ତିଆରି କରି ବାସକଲେ । କିନ୍ତୁ ନଅର ପାଗିରୀ ପ୍ରଭୃତିରେ

* ରାଜାବେମ୍ବୁ ମିତେଜାତିତ ଶିଳାଦେ କୃତବାସସଃ,

ସ୍ତାପାଦ ମକ୍ତବେଦାତା ଲଲ୍ଲଟେନ୍ଦ୍ର କେଶରୀ ।

ଅବଶେଷ ଅନ୍ୟାପି ରହିଅଛି । କୋଣାର୍କର ମୈତ୍ରେୟବନ ପରି ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଏକାମ୍ରକାନ୍ତନ ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଲଳଟେନ୍ଦୁବେଶଶଙ୍କର ବିଜୟ କାଳରେ ଗାନ୍ଧି ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍ସାଂ ଓଡ଼ିଶା ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଥିବା କଥା ସେ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିଲା ଓ ଚିଲିକା ଦେଇ ଦେଶ ବିଦେଶକୁ ଅର୍ଥବିପୋତ ପାଆଯାଉ କରୁଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପରି ବେଶଶଙ୍କରଂଶୀୟ ଗୁଜାମାନେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ନିମନ୍ତେ ଦୂର ଦେଶକୁ ଯାଇ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଶାନ୍ତିପ୍ରିୟ ଥାଇ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ବେଶେଷ ମନ ଦେଇଥିଲେ । କୌଣସି କେଶରୀରାଜାଙ୍କୁ ସମର-ଗୃହଯ୍ୟ ଦେଖାଇବାକୁ ପଡ଼ି ନ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିନାଶ ଓ ଶୈବଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୋର କବିତା ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । କେବେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଏ କେଶଶଙ୍କରଂଶୀୟ ଗୁଜାମାନଙ୍କର ଗୁଜ୍ୟ ଭୂଭାଗରେ ବଦ୍ରୀର କେତେକ କୋଶ ଭୂଭାଗରେ କାଂଶବାଂଶ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଉପକୁଳା ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ପୂର୍ବରେ ସାଗର ଡାକରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ତେଜାନାଳ ଓ ଅନୁଗୁଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ଓ ସମସ୍ତ ଗୁଜ୍ୟର ପରିମାଣ ପ୍ରାୟ ୧୫୦୦୦ ବର୍ଗ ମାଇଲ ଏବଂ ବାର୍ଷିକ ରାଜସ୍ୱ ପ୍ରାୟ ୧୫ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ଥିଲା * ।

କେଶଶଙ୍କରଂଶୀୟ ଗୁଜାମାନଙ୍କ ପରେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଗୁଜାମାନେ ଉତ୍କଳରେ ଗଜଭୁଜିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସମୟରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମା

* 'The Prachi—Vol 2, part II—"The main currents of the history of Orissa." P. 3.

ଦକ୍ଷିଣକୁ ବହୁଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଡ଼ି ଯାଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣରେ
 ଥିବା ଋଷିକୁଲ୍ଲା ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଶୃଙ୍ଗାପର୍ବତ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ
 ରାଜାମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ସୁଲ-୧୫ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର
 ଶୃଙ୍ଗା ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ସାଗରୀ
 ପର୍ବତରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଘୋର
 ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିବାଦ, ଈର୍ଷା, ଦ୍ବେଷ ଓ ଜଘନ୍ୟ ସ୍ଵାର୍ଥାନ୍ଧତା ଫଳରେ ଦର୍ଷ-
 ବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ
 ଯୁଗରେ ଯେତେବେଳେ ଭାରତରେ କୌଣସି ସୁବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର
 ଅସ୍ତିତ୍ବ ସୁଦ୍ଧା ନ ଥିଲା, ସମସ୍ତ ଭାରତ ସ୍ବତ୍ବ ସ୍ବତ୍ବ ରାଜ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ
 ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଭଲରେ
 ଏକ ସୁବିଶାଳ ସ୍ଵାଧୀନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରି ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ
 ଚରପଶସ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗା ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ
 ରାଜତ୍ବକାଳ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ଗୋଟିଏ ଚରଭ୍ରମର ଚର
 ଦେଦାୟମାନ ପ୍ରଗତିକାରୀ ଗୌରବାବହ ଘଟନା । ଓଡ଼ିଶାର
 ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ଶିଳ୍ପଗୁରୁତ୍ବ, ସ୍ଥାପତ୍ୟ-ଶିଳ୍ପ ଏହି ଯୁଗରେ ଉନ୍ନତର
 ଚରମ ସୀମାରେ ଉପନ୍ନୀତ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତ କାର୍ତ୍ତିକ ସମଗ୍ର
 ପୃଥିବୀର ଇତିହାସ ଅଲୋଚନା କଲେ ଦେଶାତ୍ମୀ, କୌଣସି
 ଜାତିର ଗୌରବ, ପରାକ୍ରମ ଦୀପ୍ତି ଓ ଶକ୍ତି ଏବେ ଦୀର୍ଘକାଳ ସ୍ଥାୟୀ
 ହୋଇ ନାହିଁ । ବହ୍ମଃଶତ୍ରୁର ଅନ୍ତମଣି, ଜାତୀୟ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିବାଦ ଓ
 ନାନାପ୍ରକାର ବାଧା ବିଘ୍ନକୁ ତଳେମାଡ଼ି ଭ୍ରୁସେବ ନ କରି ଓଡ଼ିଆ-
 ମାନେ ନିଜର ଅଲୋକସାମାନ୍ୟ ବାରତ୍ତ୍ବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୀର୍ଘ ପାଞ୍ଚଶତ
 ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଶର ଦୀପ୍ତି ଓ ଗୌରବ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିପାରିଥିଲେ ।
 ଏହା କମ୍ ବିସ୍ମୟକର ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ମୌର୍ଯ୍ୟ
 ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମୋଟେ ବର୍ଷ ଥିଲା ୧୦୦ ବର୍ଷ । ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅସୁ

ଦେବଶି ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ । ପୋଗଳମାନଙ୍କର ସୁବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମୋଟେ ତଷ୍ଠି ପାରିଥିଲା ୧୦୦ ବର୍ଷ । ମହାନୁଷ୍ଠ ନାୟକ ଛନ୍ଦ୍ରପତି ଶିବାଜୀଙ୍କର ଗତ୍ୟ ଏହାଠାରୁ ଆହୁରି କମ୍ । ଉଲ୍ଲର ଗୌରବ-ମୟ ବିଭବଶାଳୀ ଯୁଗ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ୫୦୦ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଷ୍ଠି ପାରିଥିଲା ଏହା କେବଳ ଭାରତରେ ନୁହେଁ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରେ ଏକ ଅତ୍ୟୁତ ବ୍ୟାପାର ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶର ପ୍ରଥମ ସମ୍ରାଟ୍ ଅନନ୍ତବର୍ମା ଶୈଳଗଙ୍ଗଦେବ କନ୍ୟା ରୁଦ୍ରଗଙ୍ଗଦେବ ଶ୍ରୀ ୧୦୭୮ ଅବ୍ଦ, ଫେବୃୟାରୀ ୧୭ ତାରିଖରେ ଉଲ୍ଲର ସିଂହାସନରେ ଆରୁଢ଼ ହେଲେ । * ତାଙ୍କର ରାଜଭିକାଳରେ ପ୍ରାଚୀନ ଉଲ୍ଲ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଏକରାଜ୍ୟ ଏବଂ ଏକଶାସନାଧୀନ ରହିଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଲେପ ପାଇଲା ଏବଂ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ରାଜ୍ୟ ଉଲ୍ଲ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଶୈଳ-ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ରପୁରୁଷମାନେ ମହାଶୂର ରାଜ୍ୟରୁ ଆସି ରାଷ୍ଟ୍ରକୁଳା ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣରେ ବିଶାଖାପତ୍ତନର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସୀମାଚଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଗର କନ୍ୟା ଅଧୁନାକ ମୁଖଲିଙ୍ଗରେ ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରାଜୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରି ଶୈଳଗଙ୍ଗଦେବ ଉଲ୍ଲ ଜୟ କଲେ । ଶୈଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କର ପିତା ରାଜରାଜଦେବ

* "His coronation took place in the 999th year of the Saka era or A. D. 1078"—Prachi 'the Gangas of Kalinga'—Vol 2-part II, p. 35

† Smith—The Early History of India—p. 475, foot note p. 476,

ବୈଳଗ୍ୟର ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ର ବୈଳଙ୍କର ପରମ ପ୍ରମୁଖ ବନ୍ଧା
 ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କର ଗର୍ଭରୁ ବୈଳଗଙ୍ଗ
 ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କର ନାମ ବୈଳଗଙ୍ଗଦେବ ।
 ମଧ୍ୟଯୁଗରେ କେବଳ ଉତ୍କଳରେ ନୁହେଁ ସମସ୍ତ ଭାରତଭୂମିରେ
 ବୈଳଗଙ୍ଗଦେବ ଜଣେ ଅଦ୍ଭୁତାତ୍ମକ ରାଜା ଥିଲେ । ବଙ୍ଗ ପ୍ରଦେଶର
 ପଟ୍ଟାନ୍ତରା କୂଳରେ ଥିବା ମନ୍ଦର ରାଜ୍ୟ ସେ ଅନ୍ଧମଣି କରି ନିଜ
 ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲେ । ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ ଅନ୍ତଃପାତା ହେଉଥିବା
 ରାଜ୍ୟକୁ ହସ୍ତଗତ କରି ଉତ୍କଳର ପଶ୍ଚିମ ସୀମାକୁ ବୈଳଗଙ୍ଗଦେବ
 ଅଧୁନିକ ଗଣତ୍ରୀୟାନା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ କରିଥିଲେ । ତତ୍ପରେ ସେ
 ଦକ୍ଷିଣ ରାଜଧାନୀ ଗୌଡ଼ରେ ଥିବା “ମନ୍ଦରଗଡ଼” ଦୁର୍ଗକୁ ଅନ୍ଧମଣି
 କଲେ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଦକ୍ଷିଣ ରାଜା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପରାସ୍ତ ହେବାରୁ
 ଉତ୍କଳର ବିଜୟ ପତାକା ଏହି ମନ୍ଦର ଦୁର୍ଗ ଉପରେ ପ୍ରୋତ୍ତ
 ହେଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ “ଗଙ୍ଗପତି”
 “ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର” ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରେ ଭୁଷିତ ହେଲେ । ସୁଲତଃ
 ବୃହତ୍ପତି ଉତ୍କଳ ବୈଳଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଗଙ୍ଗାନ୍ତରା
 ଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । * ବୈଳଗଙ୍ଗ
 ଦେବଙ୍କର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ବଡ଼ ଉଲ୍ଲେଖ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଶାଳୀ ଥିଲା । ରାଜ୍ୟର
 ସୁଶାସନ ନିମନ୍ତେ ସେ ଅନେକ ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

* 'The most notable king of the Eastern
 Gangas of Kalinga, was Anant Varman Chora-
 gang Dev who reigned from 1076 to 1147 and
 carved out for himself a considerable kingdom,
 extending from the Ganges to the Godavari—
 Smith Early History of India—p. 475.

ନାନା ଚିନ୍ତା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଅର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ସେ ସମୟରେ ଏବେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଥିଲା ଯେ ବ୍ରେଡ଼ଗାଙ୍ଗଦେବ ୯୯,୦୦୦ ପୂଜ-ନିମିତ୍ତ ରଖିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ “ନବନବିତ ସହସ୍ର କୁଞ୍ଜରାସୁରତ” ଉପାଧି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସେ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ନିମିତ୍ତ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଗୋଟିଏ ବହୁମୁଖୀ ସଂପଦରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ଉତ୍କଳ ଜାତୀୟ ନିମିତ୍ତଟିଏ ଦେଖିଲେ ଲୋକେ ତାକୁ “କାଳିଙ୍ଗ କାନ୍ତାରଜ” ବୋଲି ଅଖ୍ୟା ଦେଉଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ଚିର ବନଜାୟ ଗଙ୍ଗାବୀଣର ପ୍ରସ୍ତୁତ ରଜା ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସୀମା ନୁହେଁ, ସ୍ଥାପତି-ଶିଳ୍ପ, ମନ୍ଦିର-ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ଓ ଧର୍ମ ଜୀବନର ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ହୋଇଥିଲା । ରଜା ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କର ଅବିନଶ୍ୟ ଚିରଜାଲ୍ଲୀମାନ କାର୍ତ୍ତିକପୁର, ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର—ଯାହା ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସମସ୍ତ ହିନ୍ଦୁ ଭାରତର ଧର୍ମ-ଜୀବନକୁ ପ୍ରଭାବିତ ଓ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଅଛି, ଓ “ସାର ରକ୍ତ ପିଣ୍ଡେ ଗଢ଼ା ପାର ମାଟି” ଐତିହାସିକ ଦୁର୍ଗ ବାରବାଟୀ ଯାହା ସ୍ବାଧୀନ ଉତ୍କଳର ଗୌରବକୁ ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସୁଷ୍ଟ ରଖି ପାରି ଥିଲା, ଚଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦିର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବାରବାଟୀ ଉତ୍କଳ ନରପତି ଓ ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କର ଅସ୍ଥିପୁଷ୍ପଳୀ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଇତିହାସହିଁ ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କଳର ଇତିହାସ ହେଲା ।

ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବ ଜଣେ ପ୍ରବଳସରକାରୀ ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତିଭା-ସମ୍ବଳ ଯୋଦ୍ଧା ଓ ସୁଶାସକ ଥିଲେ । ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୮୮୯ ରୁ ୧୨୨୩ ଅବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ରହିତ ତାଙ୍କର ଏକ ବକ୍ତୃତାରୁ ଜଣାଯାଏ, ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଉତ୍କଳର ସୀମା

ଉତ୍ତରରେ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ନଦୀ, ଦକ୍ଷିଣରେ ଗଜମଃଦୁଆ ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ସୋନପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୋତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ନିବାସକୁ ଲାକ୍ଷ୍ମୀରୁ ଅଧିକା ୨୦ ଲକ୍ଷ ମାତ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମିଳୁଥିଲା । * ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କର ୪୦ ହଜାର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ, ୨୦ ହଜାର ପଦାତକ ଓ ୨୫ ହଜାର ଜସ୍ତ୍ରୀ ସେନା ଯୁଦ୍ଧ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥିଲେ ।

ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କ ଗଜଭୂ କାଳରେ ମୁସଲମାନମାନେ ପ୍ରଥମେ ଉତ୍କଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ କଲେ । ମୁସଲମାନମାନେ କେଉଁ ଅନ୍ତର୍ଗତ କଲେ ତାହାର କେଉଁଦେଶର ଶେଷ ହିନ୍ଦୁଗଣ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଭୟରେ ଝିଙ୍କିଦେଶ ଗୁଡ଼ି ୧୨୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଉତ୍କଳକୁ ଆସି ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କର ଅଗ୍ରପୁ ପ୍ରାଣୀ ହୋଇଥିଲେ । କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଚିଲିକାରେ କଣେ ସେନାପତି ମହମ୍ମଦ-ଇ-ସିରାଜ୍ ୧୨୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶା ଅନ୍ତର୍ଗତ କଲେ । ଗୁଡ଼ିର ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ପଟ୍ଟକୋଢ଼ିଏ କେଉଁ ନରୁର୍ଥ ସୁଲତାନ୍ ଗିୟାସୁଦିନ ଇବାଜ୍ ଓ କେଉଁ ରାଜ୍ୟର ତୁମାନ୍ ଗୁଜାଜ୍ ଯୁଦ୍ଧରେ ପସ୍ତେ କଲେ ।* । ସେତେବେଳେ ଉତ୍ତର ଓ ପଶ୍ଚିମ ଭାରତର ଅନେକ ଯେଉଁଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ମୁସଲମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅସୁବ୍ୟସ୍ତ କରା ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇଲେ । ଓଡ଼ିଶାକୁ, ନିଜର ଜନ୍ମଭୂମିକୁ ଏହି ଘୋର କାତାୟକରୁ, ଅପମାନ ଓ ସଂକଟରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବ ଦାସକଂଶୀପୁ

* ପ୍ୟାରିମୋଡନ ଅବୃତ୍ତି—ଉତ୍କଳ ଇତିହାସ ପୃ ୭୮

* O' Malley—District Gazetteers—Balasore, p. 23 "...In 1205 came the first Muhammadan incursion....."

ଇତିହାସପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚଳବନଙ୍କ ପରି ଦେଶର ଗୁରୁଆଡ଼େ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ
 କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ଦୁର୍ଗାବଳୀ ହେଲା । ମହାନଦୀ କୂଳସ୍ଥ ଭାରବାଣୀ
 ଦୁର୍ଗର ନବତଳ ପ୍ରାସାଦରୁ ବିଜୟ-ବନ୍ଧନ-ସଙ୍କେତ ଓଡ଼ିଶାର ଚନ୍ଦ୍ର-
 ଦିଗକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଆଲୋକରେ ଉଜ୍ଜାସିତ କଲା । ଅମ୍ବର ବୃକ୍ଷାବଳୀରେ
 ଓଡ଼ିଶାର ଶ୍ୟାମଳ ସୁନ୍ଦର ବନରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଉଠିଲା । ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୌର୍ଯ୍ୟ
 ସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ସୈନ୍ୟସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ମୋଟେ ୨୯୦,୦୦୦ ଏବଂ
 ସେ ଥିଲେ ପ୍ରାୟ ସମଗ୍ର ଭାରତର ଏକତ୍ରତା ମୋଟ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର
 ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟୁମଦେବଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ
 ୪୦୦୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇପାରୁଥିଲା ଏବଂ ଦରବାର ହେଲେ କୃଷକ-
 ମାନେ ହଳଲୁଙ୍ଗଳ ଗୁଡ଼ିକ ଯୁଦ୍ଧସେନାରେ ଆସ୍ତ୍ରଧାରଣ କରୁଥିଲେ ।
 ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ପେଟର ନିଜର
 ବସ୍ତ୍ର ଏବଂ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସେନା ସାହାଯ୍ୟରେ ଗ୍ରୀକ୍‌ସର ସେଲିଉକସ୍‌ଙ୍କୁ
 ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କୁ ଗଭୀର ଅସମାନ ଦେଇଥିଲେ
 ସେହିପରି ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟୁମଦେବ ବଙ୍ଗର ମୁସଲମାନ
 ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କର ପୁନଃ ପୁନଃ ଅକ୍ରମଣକୁ ବ୍ୟର୍ଥ ଓ ଫଳ କର
 ପାରୁଥିଲେ । ପୁରୁଷ କୁହାଯାଇଥିବା ବଙ୍ଗର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା
 ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଅକ୍ରମଣ ଉତ୍ସରେ ପଳାଇ ଆସି
 ଅନଙ୍ଗଭ୍ୟୁମଦେବଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଉପା କଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ
 ଚରକାଳ ଅନାଥ, ଅସହାୟ ଓ ଦରିଦ୍ରକୁ ଆଶ୍ରୟ ଓ ଅଭୟ ଦେବା
 ନିମନ୍ତେ ଚରପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟ
 କାଳ ନିରାପଦରେ ପୁରରେ ଯାପନ କରିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ମୁସଲମାନ-
 ମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ପ୍ରତିହତ୍‌ତା ଅନଳ ଦାଉ ଦାଉ ହୋଇ ଜଳି
 ଉଠିଲା । ଅନଙ୍ଗ ଭ୍ୟୁମଦେବଙ୍କୁ ଶାନ୍ତି ଦେବା ନିମନ୍ତେ ସେମାନେ
 ବାରମ୍ବାର ଓଡ଼ିଶା ଅକ୍ରମଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ସୈନିକମାନଙ୍କର

ଅସାମାନ୍ୟ ରଣନୈପୁଣ୍ୟରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର
 ଚେଷ୍ଟା ବ୍ୟର୍ଥ ହେଲା । ବଲବନ ମଙ୍ଗୋଲମାନଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ମହରୁ
 ଶିଶୁ ଯୋଗୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ରକ୍ଷାକଲ ସରି ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବ ମୁସଲମାନ-
 ମାନଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ମହରୁ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସ୍ବା-
 ଧୀନତାକୁ ରକ୍ଷା କରିପାରିଥିଲେ । ବିହାର ଓ ବଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ସରକ୍ଷମ-
 ଶାଳୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସବୁ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ପତାନତ ହେଲାବେଳେ
 ଉଲ୍ଲହ ସେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ନିଜର ବାହୁବଳରେ ଦେଶର ସ୍ବାଧୀନତା
 ଅସ୍ତ୍ରାନ୍ତ ରଖିପାରିଥିଲା ଏହା ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଗେ-
 ଶ୍ଟାଦା ଓ ସାହସର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଭାରତ
 ଅନ୍ତର୍ମହା ପୂର୍ବରୁ ମଗଧ ଥିଲା ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ହିନ୍ଦୁସଭ୍ୟତା, ସମୃଦ୍ଧ,
 ଧନୀ ଓ ଦର୍ଶନର ପିଠସ୍ଥଳୀ । ସେହି ପିଠସ୍ଥଳୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ହିନ୍ଦୀ-
 ଭାରତ ହେଲା ଉଲ୍ଲହକୁ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କର
 ଭାଗ୍ୟ-ରତ ମୁସଲମାନ ଅନ୍ତର୍ମହର ମହାସାଗରରେ ନିମଗ୍ନ ଓ ଲୀନ
 ହେଲାବେଳେ ତେବଳ ଉଲ୍ଲହର ଭାଗ୍ୟ-ସନ୍ନିପାତ୍ତ ସମଗ୍ର ଭାର-
 ତରେ ପ୍ରସ୍ତେ ମାଉଁଶି କରଣୀ ବିକରଣୀ କର ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ
 ନୁହେଁ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ଶୂନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରେ
 ଆଲୋକିତ କରିଥିଲା ।

ଅନଙ୍ଗଭୂମଦେବଙ୍କ ଗଜଭୃତାଳରେ ଉଲ୍ଲହ ଆସି ସଫଦ
 ଓ ବିଭବରେ ପୁରୁ ରହିଥିଲା । ଏହାର ଜୁଳୁଗୁ ନଦର୍ଶନ ଜଗନ୍ନାଥ-
 ଙ୍କର ସୁବିଶାଳ ପ୍ରକାଶ ମନ୍ଦର ଓ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଉଗ୍ର
 ନବିତଳ ପ୍ରାସାଦ । ଅନଙ୍ଗଭୂମ ସିଂହାସନାଗ୍ରେହଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ
 ସଙ୍ଗେ ଗଜଭୃତ ୨୧ ଅଙ୍କ ବା ପ୍ରଥମ ବର୍ଷରେ ଏହି ମନ୍ଦର ନିର୍ମାଣ
 ଆରମ୍ଭ କଲେ । ନୀଳକଣ୍ଠ ଗଜଭୃତ ମହାତାପୀ ପରମହଂସ ବଜ୍ର-
 ପତିନୀଙ୍କ ବିଷରେ ମନ୍ଦରନିର୍ମାଣ ଭାର ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ;

ନିମନ୍ତେ ୧୨ ଲକ୍ଷ ୫୦ ହଜାର ମାତ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଅକ୍ଷେପକର ମାତ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୂଲ୍ୟର ଚନ୍ଦାଦ ବ୍ୟୟ କରାଯାଇଥିଲା । ୧୫ ବର୍ଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୨୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ହେଲା । ଅନଙ୍ଗ ଭୀମଦେବଙ୍କର ମୋଟ ରାଜସ୍ୱ ୫୭ ଲକ୍ଷ ୮୮ ହଜାର ମାତ୍ର ସୁନା ଥିଲା । ଏହାର ଚୈତ୍ୟାନ ମୂଲ୍ୟ ପ୍ରାୟ ୫ କୋଟି ୪୩ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା । ତାଙ୍କର ଭୂମି-ରାଜସ୍ୱ କେବଳ ୦୫ ଲକ୍ଷ ମାତ୍ର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣର ମୂଲ୍ୟ ୫ କୋଟି ୨୬ ଲକ୍ଷ ୫୦ ହଜାର ଟଙ୍କା ଥିଲା ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶର ସର୍ବସ୍ୱଧାନ ଗଜା ନରସିଂହ ଦେବ (୧୨୨୩-୧୫୫୭) । ଓଡ଼ିଶା ସ୍ଥାପନାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ କୋଶାର୍କ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ଏହି କରପୁରଣୀୟ ନରସିଂହ । ଯେତେ ଦିନ ଚର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁରାଶ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୈତ୍ରେୟ ବନର ପୁଣ୍ୟତୋଷା ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ତାଙ୍କରେ ସେହି ବିରାଟ ବାଲୁକା-ବିଜାତରେ କୋଶାର୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାତ୍ର ପ୍ରସ୍ତର ଅବହେଳା ଓ ଭ୍ରାତୃତ୍ୱର ସୁଦ୍ଧା ପଡ଼ି ରହିଥିବ, ସେତେଦିନ ପ୍ରାଣୀର ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କର ସୁମଧୁର ପୁଣ୍ୟ ହୃଦ ଓ ତିଆରିକାର ହୃଦୟରେ ଜାଗରୁର ଥିବ ଓ ମୁମୂର୍ଷୁ ଓଡ଼ିଆ ସାଗରେ ନବଶିଳା ମାଟିର କରୁଥିବ । କେବଳ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ନୁହେଁ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ମଧ୍ୟ ନରସିଂହ ପଛୁ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଥିଲେ । ତାରକେଳର ପରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବସ୍ୱଧାନ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସମ୍ରାଟ ଓ ନବୀକଳେତା । ଭରତୀୟ ନେତାମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତସମ୍ରାଟ୍ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ସହିତ ଭୁଲନାହିଁ ନୁହେଁ । ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଦାସିଆତ୍ୟରେ କହୁ ସାଧ୍ୟ କଷ୍ଟ କରୁଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଶାସନାଧୀନରେ ରଖିପାରନ୍ତେ ନାହିଁ ବୋଲି ସେହି ଦୃଢ଼ ରାଜ୍ୟସବୁ

ନିଜ ସମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ନରସିଂହ
 ଦ୍ଵାରା ଦାସିଶାସ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ,
 ସେହି ସେହି ରାଜ୍ୟସବୁ ନିଜ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ଉତ୍କଳ
 ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମା ଦାସିଶାସ୍ୟରେ ବହୁତ ଦୂର ବଢ଼ାଇ ପାରିଥିଲେ ।
 ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ସେ କୋଲବର୍ଗ ଏବଂ ବିଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ଚଳନ୍ତ-ପଡ଼ାକା ଉଡ଼ାଇଥିଲେ । ଅଧୁନିକ ବେରର ପ୍ରଦେଶ
 ସେତେବେଳେ ବିଦର ଥିଲା ଏବଂ କୋଲବର୍ଗ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତ୍ର ଓ
 ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ବିଦରର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରେ ଥିଲା । ନରସିଂହ
 ସେହି ଉଭୟ ରାଜ୍ୟ ଜୟକରି ଉତ୍କଳର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲେ ।
 ‘କୋଲ’ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ରାଜ୍ୟ ବିଦରର ପଶ୍ଚିମରେ ଥିଲା ।
 ନରସିଂହ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ । ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କର ଏହି
 ଅଲେକ୍ଷାସାମାନ୍ୟ ରଣନୈପୁଣ୍ୟ ଓ ଅସୀମ ପରାକ୍ରମ ଦେଖି
 ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ-ଲେଖକମାନେ ମୁଗ୍ଧ ଓ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ
 ଥିବୁନ୍ତି* । ନରସିଂହ ଦେବ ମଧ୍ୟ ବଙ୍ଗରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ‘ଗୌଡ଼’
 ବା ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ‘ଲକ୍ଷ୍ମନୋଟି’ ଜୟ କଲେ । ଉତ୍କଳ
 ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ପ୍ରତାପରେ ସେହି ବିଜିତ ରାଜ୍ୟବାସୀଙ୍କ ମନରେ ଘୋର
 ଆତଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଏହା ପରେ ୧୨୫୭ରୁ ୧୨୫୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଙ୍ଗ ସୁଲତାନ କାଫିଆରୁଦ୍ଦିନ ଉଜ୍ଜବଳ ଏବଂ ଉତ୍କଳ-
 ବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତିନିବାର ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟେକ

* ‘The boldness and enterprise of the
 Orissan monarchs in those days, may surprise
 us when we consider the situation of Kolas in
 the heart of Central India, beyond Kalberga
 and Beder.’ Sterling—Orissa, p. 76

ଦ୍ଵାର ମୁଖ୍ୟମାନ ସୈନ୍ୟ ବହୁ ଧନ, ଜନ ଓ ହସ୍ତୀ ହରାଇ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହିପରି ଉତ୍ତର ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ବହୁ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରି ସେ ‘ବୀର ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ଵର ନରକୋଟି-କର୍ଣ୍ଣାଟକଲକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵରପୁରୀ ରୁଦ୍ର-ଶୈଳଦେବ-ସାଧୁ-ଶାସନୋ-କ୍ଳାନ୍ତ ସରଭରାୟ ଅତୁଳକଳପଦକ୍ଷିଣ ସହାମସହସ୍ରବାହୁ ସର୍ବିନ୍ଦ୍ରକୁଳ-ପୁରକେତୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଗ୍ରନ୍ଥଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଢାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଏହି ଉତ୍ତାପରେ ରୁଷିତ ହେଉଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଉତ୍ତଳ ଶୌର୍ଯ୍ୟ, ବୀର୍ଯ୍ୟ, ପରାକ୍ରମ, ତେଜ ଓ କ୍ଷମରେ ଏପରି ପୁରୁଷ ରହିଥିଲେ ଯେ ନରସିଂହ ଦେବ ତେଜ ଓ ଶକ୍ତିର ଦେବତା ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆସପନା ନିମନ୍ତେ କୋଣାର୍କରେ ବିରାଟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ନରସିଂହ ଦେବ ଯୁଦ୍ଧ-ବିଦ୍ୟାରେ ଏତେ ନିପୁଣ ଓ ଅସ୍ତ୍ରକୌଶଳରେ ଏତେ ପାରଦର୍ଶୀ ଥିଲେ * ଯେ, ସେତେବେଳର ଶିଳ୍ପୀମାନେ ଢାଙ୍କଠାରେ ଅତିମାନ୍ବୁଷିତ ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି କୋଣାର୍କର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ରାଜାଙ୍କର ଶରଚ୍ଚେଦ-କୌଶଳ ଓ ରଣ-ନୈପୁଣ୍ୟ ନାନାଭାବରେ ଗୋଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ମୁଖ୍ୟରେ ୯ ଜଣ ଦୁର୍ବଳ ରାଜା ଗଙ୍ଗା-ବଂଶରେ ରାଜତ୍ଵ କଲେ । ସେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ଓ ନିସ୍ତେଜ ହେଲେ

* His (ନରସିଂହଦେବ) great personal strength and skill athletic exercises seem to have invested him with a sort of supernatural character in the eyes of his subjects.....He is said to have waged a long war to the south-ward.—Sterling—Orissa, p. 93. Quoted in ‘କୋଣାର୍କ’ p. 25.

ମଧ୍ୟ ଅନଙ୍ଗ ଓ ନରସିଂହଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରିଚାଳିତ ଓ ପ୍ରଶାସିତ ସୁବିଶାଳ ସ୍ଵାଧୀନ ଉତ୍କଳ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଦଳ ଦଳ ଆକ୍ରମଣ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଏହି ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣକୁ ପକ୍ଷ, ବ୍ୟର୍ଥ ଓ ମଣ୍ଡ କରା ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଆହୁରି ବିରକ୍ତ ଓ ଶୀଘ୍ର କରବା ନିମନ୍ତେ ଓଡ଼ିଶାରେ କଥିଲେନ୍ତୁ ଦେବ ଓ ଦୁର୍ରୋଧମ ଦେବ ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ତ୍ରାଦି ଗୁଣାମାନଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତରୋଧ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଯୌତୁଗ୍ୟ ଦଳ, ଗାୟିର ସମୟ । ଉଗ୍ରବାନ୍ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଉପରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ସ୍ଵପନ । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧୋଗତି ଓ ଅଧଃପତନ ହେଉଛି କିପରି ?

ଜୋର୍ଦ୍ଧାନରେ ଶେଷ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବ ନ ଥିବାରୁ କିଛିକିଛି ମାନବ୍ରହ୍ମ ନାମକ ତାହାଙ୍କର ଜଣେ ଶ୍ଵାସୀ ଓ ବିଶେଷ ମଲ୍ଲୀ କିଜା ହେଲେ । କିଛି ଦୁର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ଧର୍ମିୟ ଥିଲେ । ଜୋର୍ଦ୍ଧାନୀୟ ଶେଷ ଶତାବ୍ଦୀ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦେଶର ପାହ୍ୟନ୍ତୀମାନେ କଥିଲେନ୍ତୁ ଦେବଙ୍କୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରି ଦେବତା କରି ସିଂହାସନରେ ଅବସ୍ଥିତ କରାଯାଇ । ସେହି କଥିଲେନ୍ତୁ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍କଳରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଧର୍ମକୁ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ୧୭୫୭ ଶତାବ୍ଦୀ କଳିଦା ୨ ଦଳ ଦୁର୍ଯ୍ୟବ ଚତୁର୍ଥୀ ବ୍ରହ୍ମର ଦଳ ତାଙ୍କର ଅଭିଷେକ ହୋଇଥିବାର ମାନ୍ୟତା ପାତ୍ରିରେ ଲେଖାଅଛି * । ଦୁର୍ଯ୍ୟବ ଗଂଧାର ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ କଥିଲେନ୍ତୁ ଦେବ (୧୪୩୫-୧୪୭୫ ଅବ୍ଦ) ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ସୁଦୂର ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରାନ୍ତରେ ସୁବିଶିଷ୍ଟ । ‘କାଶୀଆ ବସିଲା ଭେଟ’ କହିବନ୍ତା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଲେଖକ ମୁଖରୁ ଶୁଣାଯାଏ । ସାମାନ୍ୟ ଗୋପାଳ ବୃଦ୍ଧ

ନିଜର ସୌଭାଗ୍ୟ, ସାହସ, ପରାକ୍ରମ ଓ ପ୍ରବଳ ବଳରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଅତି ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଓଡ଼ିଶାର ସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ନିଜର ଅସୀମ ବାହୁବଳ ଓ ଅମିତ ପରାକ୍ରମରେ ସେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ପ୍ରଭୁ ଓ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ଅପଣାର ଅକୌଟକ ପ୍ରତିଭାବଳରେ ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗା ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ପାଲାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଗ୍ର ଭୂଖଣ୍ଡର ସେ ଅପ୍ରତିସ୍ପନ୍ଧୀ ଅଧିନାୟକ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୁଣ୍ଡୁର, କୁଷ୍ମା ଏବଂ ନେଲେର ଜିଲ୍ଲାମାନଙ୍କରୁ ତାହାଙ୍କର ଗୋଦତ ଲାପି ମିଳୁଅଛି ।

କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ସଂଗ୍ରାମର ବିଚିତ୍ର ଘଟଣାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ସୈନ୍ୟ-ମାନଙ୍କର ଗ୍ରାମ ଓ ବାଣ୍ଟି ନ ଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧ ଓ ରାଜ୍ୟଜୟ ଥିଲା ଯେପରି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ଜୀବନର ଚିଲାସ ଓ ଆମୋଦ । ଗଙ୍ଗର ସୁଲତାନ ନାସିରୁଦ୍ଦିନ ମହମ୍ମଦ ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶ ଜୟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ତାହାଙ୍କର ଚେଷ୍ଟାକୁ ପଣ୍ଡ କରିଥିଲେ; ଏବଂ ମୁସଲମାନମାନେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଏପରି କଠୋର ଶାସ୍ତି ପାଇଥିଲେ ଯେ ଅନେକ ବର୍ଷ ଧରି ଗଙ୍ଗର ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ସାହସ କଲେ ନାହିଁ । ୧୦୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ନେଲେର ଜିଲ୍ଲାର ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି ରାଜ୍ୟ ଜୟ କଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଧନୁ-ମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଏହି ଦୁଇ ରାଜ୍ୟ ଶକ୍ତି ହୋଇଥିଲେ ମୁଦା କୌଶସି କୌଶସି ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କୁ ଦୁର୍ବଳ ଦେଖି ସେମାନେ ସ୍ଵାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ୧୦୫୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେ କାବେରୀ ନଦୀ ଡାରଦର୍ଶୀ କେରଳ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କଲେ । ସେତେବେଳେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ବିଜୟନଗର ରାଜ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତ

ବିକ୍ରମାଳୀ ଥାଇ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଭୟ ଜାତ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅମିଳଭେଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ କି ବିଜୟନଗର ରାଜାଙ୍କର ପରାଜୟକୁ ଭୟ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତେଷ କରନ୍ତେ ? ନେଲେର, ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି ଟଙ୍କୟରେ ଉତ୍ସାହୀତ ହୋଇ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସୈନ୍ୟମାନେ ୧୫୫୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବିଜୟନଗର ଅବରୋଧ ନିମନ୍ତେ ପାହା କଲେ । ବିଜୟନଗର ସୈନ୍ୟ ପରାସ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ପ୍ରବଳପ୍ରଭାତୀ ବିଜୟନଗର ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ସେନାପତି ଗୋପୀନାଥ ମଙ୍ଗରାଜ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ହସ୍ତରେ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ଶାଈକେଳଙ୍କ ପରି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଦ୍ଵିତୀୟ ନେପୋଲିୟନ୍ ଥିଲେ । ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଗୁପ୍ତସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦ୍ଵିତୀୟ ସମ୍ରାଟ୍ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ବେବଳ ଐତିହାସିକମାନେ ‘ନେପୋଲିୟନ୍’ ଉପାଧି ଦେଇ-ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ କେତେ ଯେ ନେପୋଲିୟନ୍, ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡର ଓ ଜୁଲିୟସ୍ ସିଜର ଜନ୍ମ ହୋଇ ସମସ୍ତ ଭାରତଭୂମିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭି କରୁଥିଲେ ତାହାର ଖବର ଦିଏ ରଖୁଛି ?

ବିଜୟନଗର ସୈନ୍ୟଙ୍କର ପରାଜୟ ପରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦାସିଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପରାଜୟ ଓ ଢେଙ୍କରେ ସମସ୍ତ ଦାସିଶାସ୍ତ୍ର ଭୂମି ଭୟରେ ଅବହତ ହେଲା । ଦାସିଶାସ୍ତ୍ରର ଯୁଦ୍ଧ ବୃଦ୍ଧର ଅନେକ ରାଜ୍ୟ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବାହୁ-ଛାୟାତଳେ ଅଶ୍ରୟ ଉପା କଲେ । ଚିତ୍ରଦୁର୍ଗକୁ ଅଶ୍ରୟ ଦେବାରେ, ଦୁଷ୍ଟକୁ ଦମନ କରାବାରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର କଦାପି ଧଣ୍ଡାହସନ ନ ଥିଲେ । ବାହାମନୀ ରାଜ୍ୟର ସୁଲତାନ୍ ହୁମାୟୁନ୍ ପାଦେଲିଙ୍ଗାନାର ହିନ୍ଦ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ପରାସ୍ତକରି ସେ ରାଜ୍ୟରେ ନାନା

ଅନ୍ୟାନ୍ୟର କରୁଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ନରସିଂହ ଦେବ ବାହାମନୀ
 ରାଜ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧପାତ୍ରା କରି ବାହାମନୀ ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ
 କରୁଥିବା କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ
 ବାହାମନୀର ସୁଲତାନ ମହମ୍ମଦ ନିଜାମ ସାହାବୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ
 କରି ଅମ୍ବର ସମୁଦ୍ର ଡେଇଁ ଶିଂହାସନରେ ଅବସିତ କରାଇଲେ ।
 ଡେଲିଜାନା ଓଡ଼ିଶାର ମିତ୍ରରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବାହାମନୀ
 ରାଜ୍ୟର କୋଣାର୍କଠାରୁ ଦୁର୍ଗ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା ।
 ଇନ୍ଦ୍ରପାଥରେ ବିଜୟନଗର ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଶତ୍ରୁତା
 ଆରମ୍ଭ କରିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ-ସୈନ୍ୟ ବିଜୟନଗର ବିରୁଦ୍ଧରେ
 ଅଭିଯାନ କଲେ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧ-ଅଭିଯାନରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ରାଜ୍ୟ ଯରେ
 ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରି ସେତୁବନ୍ଧି ସମେଶ୍ୱର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଜୟପଥାଚା
 ଚଳାଇଥିଲେ । ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ଯୁଦ୍ଧ-ଅଭିଯାନ ଓ କ୍ଳାନ୍ତର ଫଳରେ
 ଓଡ଼ିଶାର ବିଜୟ ସ୍ତମ୍ଭ ଦ୍ୱିଜାୟ ନେପୋଲିୟନ୍ କପିଳେନ୍ଦ୍ର କୃଷ୍ଣା-
 ନଦୀକୂଳରେ ଟଳିପଡ଼ିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଗୌରବ-ରକ୍ଷା ଅସ୍ତମିତ
 ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ
 ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହେଲା । ନେପୋଲିୟନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟ
 ତାଙ୍କର ଜୀବନକାଳରେ ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ କପିଳେନ୍ଦ୍ର
 ଦେବଙ୍କର ବିଜିତ ରାଜ୍ୟସବୁ ସୁନଙ୍ଗର ଜୟ କରିବାକୁ ସେତେ-
 ବେଳେ ଭାରତରେ କୌଣସି ରାଜା ନ ଥିଲେ । ଉତ୍ତରରେ ଫକ୍ସର
 ସୁଲତାନଙ୍କ ପରି ଦାକ୍ଷିଣରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ଅଧିକ ଥିଲେ ।
 ଆଉ କେତେଦିନ ବଞ୍ଚି ରହିଥିଲେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ସେ ଫକ୍ସର
 ସୁଲତାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସମସ୍ତ ଭାରତ-ଭୂମିରେ ଓଡ଼ିଆ-
 ପାତ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରି ନ ଆଗେ ଏ କଥା କୁହାଯାଇ
 ନ ଥାଉ । ସଙ୍ଗ୍ରାସୀ ହୁଏ ବାଲି ତାହା ବଢ଼ିଦେଲା ନାହିଁ ।

ସେତେବେଳେ କିଏ ସ୍ବପ୍ନରେ ମୁହାଁ ଭାବିଥିଲା ଓଡ଼ିଶାର ଅଧୋଗତିର ସମସ୍ତ ଏବେ ନିକଟରେ ?

କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ‘ବାଂଶବଜେତା’ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ (୧୪୩୫-୧୪୯୫) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏବେ ଦୁଇ ଓଡ଼ିଶାର ଘରେ ଘରେ ସ୍ବପ୍ନାବିତ । କଣ୍ଠାଟପଦେଶର କାଂଚ, ଅଧୁନକ କଂଜିଭେରଂ ଜୟ କଣ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବାଂଶଜେତା ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସହ ଦୟାସ୍ୟ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ଓ ଗଣେଶମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଣିଥିଲେ । ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳଙ୍କୁ କାବବାଣୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ରଖାଯିଲେ । ଗଣେଶମୂର୍ତ୍ତି ଧୃଶ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲେ । ‘ବୈଦନ୍ୟବରଦାମୁନି’ରେ ଲେଖା ଅଛି—

“ଏଲମର ଚନ୍ଦ୍ୟ ନଗରେ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ
ମେଘା ଅଙ୍ଗିକାର ବଢ଼େଇଲେ ଗରଜାଲ ।
ଉଲ୍ଲଳର ଗଜା ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମ
ମେଲ ଦେଶ ନିଜଲେନ୍ କଢ଼େଇ ମଂଗ୍ରାମ ।
ମେଲ ଗଜା ଜିନି ଲେଲ ଗଜା ସିଂହାସନ
ମାଣିବ୍ୟ ସିଂହାସନ ନାମ ଅନେକ ଲେଲ ।

X X X X

ଲାର ଭକ୍ତିବଶେ ଗୋପାଳ ଅଙ୍ଗା ଡଲ
ଗୋପାଳ ଲଜେଇ ସେଇ ଗଜା ଅଙ୍ଗଲ ।
ଜଗନ୍ନାଥେ ଅଣିଦେଲ ମାଣିବ୍ୟ ସିଂହାସନ
ବଞ୍ଚକେ ଗୋପାଳ ସେବା କଲେ ସ୍ଥାପନ ।”*

‘ଥୁରୁ ଜଣାଯାଏ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ କାଂଚ ଗଜାଙ୍କର ଗଜପାଳା ଚନ୍ଦ୍ୟାନଗରକୁ ଧୂସ କର, ଗଜାଙ୍କୁ ପରସ୍ତ ଓ ନିଜେ କର

ତଦନ୍ତ୍ୟ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ମୂର୍ତ୍ତି, ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମାଣିକ୍ୟ ସିଂହାସନ
ଦେଇ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବାଲକାନ୍ତୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର
ଭଜାଇଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ କଣ୍ଠୀଠି ଜନ୍ମ କରିଥିବାରୁ
“ନବନକାଟି କଣ୍ଠୀଠି ନବନବର୍ତ୍ତେଶ୍ଵର” ଭାବରେ ଭୁବିଷ୍ୟ ଘୋଷି-
ଥିଲେ । ନବନକାଟି ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ନୂତନ ସୀମା ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟରେ
(୧୦୯୫-୧୫୩୭ ଖ୍ରୀ: ଅ:) ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳଭୂମିରେ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମ
ଉଜ୍ଜ୍ଵଳିତ ବନ୍ୟା ପଲ୍ଲ ପ୍ରକଳ ବେଶରେ ମାଡ଼ିଯାଇଥିଲା । ବୈଷ୍ଣବ-
ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକ ଶ୍ରୀଚରଣ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ସ୍ଵାଗତ୍ ଆସି ପ୍ରେମ ଓ
କ୍ରେମ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସ୍ଵାଧୀନ କରିଦେଲେ । ତେଣୁ ସେ ନରନାଗ-
ଏବଂ ନୃତ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଘାଟିତ ହୋଇ ବହୁତ ଉକ୍ତିକ୍ରିୟାରେ ବ୍ୟାକୁଳ
ଓ ବହୁଳ ହୋଇ ଉଠିଲେ ତାହାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାହିଁ । ଦେଶରେ ଏକ
ନୂତନ ଧର୍ମ, ନୂତନ ଭାବ ଓ ନବ ଆଦର୍ଶର ଉଦୟ ଲେଖିଗଲା ।
ଅନ୍ତର ଜଗତ ସ୍ପର୍ଶ ଭୁଲିଯାଇ ଲୋକେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୋମଳ ମଧୁର
ଲୀନରେ ମନ, ଧନ ସବୁ ଅର୍ପଣ କରିଦେଲେ । ସ୍ଥୁଳତଃ ପ୍ରତାପ-
ରୁଦ୍ର ଦେବ ନିଜର ପ୍ର ଭା ଓ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଚଳଣିର ସୁଧରାପାତମାନଙ୍କର
ଘନ ଘନ ଅନୁମୋଦକୁ ବ୍ୟର୍ଥ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା । ତେଣୁ ନିଜ ନବ-
ପ୍ରକୃତ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମ୍ପ୍ରସାର ଆସି ଏହି ସମୟଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାର
ଗଜନିଦିତ ଅଧ୍ୟାପନର ସୁସ୍ଥ ଥିଲା । ଗୁଜନୀତରେ ଧର୍ମର
ଦ୍ରୁତସେବ ଦେଲେ ଦେଶର ଅଧ୍ୟାପନ ଦ୍ଵୟ—ଏହି ସତ୍ୟ, ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ,
ହେ ଦେଶରେ ଓ ସବୁ କାଳରେ ଘୋଷଣା କରି ଆସୁଅଛନ୍ତି ।
ଓଡ଼ିଶାର ଗୁଜନୀତ ସମ୍ପଦ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଜାତୀୟ
ହେବାରୁ ଦେଶର ଗଜନିଦିତ ଅଧ୍ୟାପନ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ
ଉଠିଲା । ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଏହି ଧର୍ମବିପ୍ଳବକୁ ଶରଣଭେଦରେ

ଜାତନିଗାହର କାରଣ ହୋଇଥିଲା ଓ ଏଥିପାଇଁ ୧୭୪୧ ରେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାତ୍ମର ସୃଷ୍ଟି । ସେହି ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ବରେ ଏବେ ପରାଜିତ ଓ ଭାରତବ୍ୟାପୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ତାହାର ପତନ ଓ ଧୂସର କାରଣ ଅଶୋକଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଶୈଳ୍ୟ-ଧର୍ମ । ଏ ଧର୍ମ ଅହିଂସାମୂଳକ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଲୋକଙ୍କର ସମର-କୁଶଳତାରେ ଏହା କ୍ରୋଧାତ୍ମକ କଲେ । ପ୍ରେମ-ଭକ୍ତିମୂଳକ ଦୈତ୍ତବ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜା ଓ ତାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଶତ୍ରୁ ଶମାନକ୍ଷ ଅଶୋକଙ୍କ ପରି, ସୁଶିଳା ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପତନର ଗାଳି ବସନ କଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଲେଖକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୁଣାଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜୀ ତାଙ୍କର ପୁସ୍ତକ 'ଉତ୍କଳ-ଇତିହାସ'ରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତାରଣା କରି ଉଲ୍ଲେଖ କରୁଛନ୍ତି ଯେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଦୈତ୍ତବ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରସାର ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲେପର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । * ତାଙ୍କର ମତକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବାନାର୍ଜୀ କହନ୍ତି, ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ନିଜେ ଉତ୍କଳର ରାଜନୀତିରେ ଧସ୍ତଖେସ କରି ଏ ଦେଶର ରାଜନୈତିକ ଓ ଐତିହାସିକ ଅବସ୍ଥାରେ କାରଣ ହେଲେ । ସେ ନିଜେ ଦେଶର ସୁଲଭାନ୍ ଯୋସେନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କୁ ନିବର୍ତ୍ତାଇ ଥିଲେ । ଶତ୍ରୁ ଶମାନକ୍ଷର ଭ୍ରାତା ଗୋପୀନାଥ ମାଲ୍‌ଜିତାର (ମେଦନୀୟ) ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ସେ ଶତ୍ରୁ

* The verdict of late Mr. R. D. Banerjee of Mohenjodaro fame that Chaitanya's coming to Orissa was a disaster, is perfectly justified"—The Prachi, Vol 2, part II, p. 10.

ଆସ୍ବାହ କରୁଥିବାରୁ ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀରେ ଦଣ୍ଡିତ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀ-ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ଫଳରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦଣ୍ଡରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଇ ଗୋପୀନାଥଙ୍କୁ ଧନବାଦ ସେହି ଯଦରେ ନିୟନ୍ତ୍ର କଲେ । ଏହା ଫଳରେ ନିଷ୍ପତ୍ତି ସ୍ବଚ୍ଛାସାଧନରେ ବଞ୍ଚିଯିବା ଜନ୍ମିଥିବ । ବାନର୍ଜି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି, ଗୁପ୍ତ ସମାନଦ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ପାରିତ ହୋଇ ପୁରୀରେ ରାଜାଙ୍କ ସହର ଧର୍ମ-ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୋଦାବରୀ ପ୍ରଦେଶର ଶାସକପଦ ଚରିତ୍ୟାଗ କରିବାରୁ ପୁରୀର ଦାସିଣୀଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆରାଜାମାନଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟର ହ୍ରାସ ହେଲା ଏବଂ ଗୋଦାବରୀର ଦାସିଣୀଦଗ୍ଧ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ରାଜ୍ୟ ବିଜୟନଗର ରାଜା କୃଷ୍ଣଦେବ ରାୟଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା ।* ଅବଶ୍ୟ ଏ ମତରେ କେତେକୂଳ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ଅଛି ତାହା ବିଚାର କରିବାର କଥା । ମାତ୍ର ଇତିହାସରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବାରମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ବିଜୟନଗରର ପ୍ରବଳପରାଜାନ୍ତ ରାଜା କୃଷ୍ଣରାୟଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରି ନ ପାଇ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଜିତ ହୋଇ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପନ କରିବା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଛଡ଼ା ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ କନ୍ୟା ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ଅଭି ଗୌଣସି ରାଜା ସ୍ବପ୍ନରେ ସୁଦ୍ଧା କଳ୍ପନା କରି ନ ଥିଲେ । ଏହି ସନ୍ଧି ଅନୁସାରେ କୃଷ୍ଣାନନ୍ଦର ଦାସିଣୀଅଳବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରୁ ଉତ୍ତଳ ଗଙ୍ଗପତିଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ବ ଅପସାରିତ ହେଲା,† ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ-

* The Ravenshavian Diamond Jubilee No. 1936. 'Connections of Sree Chaitanya with Orissa' p. 17

† ଧ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ମିଶ୍ର—ଉତ୍ତଳ ଇତିହାସ ପୃ. ୧୨୮

ମାନଙ୍କର ଗୁଜରାଟର ଅଧ୍ୟକ୍ଷର ସୁବିଧା ଦେଲା । ଓଡ଼ିଶାର
ଶେଷ ସ୍ବାଧୀନ ରାଜା 'ଦେଲେଇ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ'ଙ୍କ ସମୟରେ
(ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୫୫୧-୧୫୬୮ ଡି) ଉତ୍କଳର ସ୍ବାଧୀନତା ଲୋପ ପାଇଲା ।
ଦକ୍ଷିଣ ଗୋଲକୁଣ୍ଡାର ସୁଲତାନ ଇବ୍ରାହିମ ଓ କଞ୍ଚୁରୁ କଳା-
ପାହାଡ଼ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଧନଃ ପୁନଃ ଅନ୍ବିମଣ କରି ଏ ଦେଶର ସେନାପତି
ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ । ବସିଲେଇଦେବ ଓ ଧରୁଣୋଦ୍ଦମ ଦେବଙ୍କ
ସମୟରେ ପୌର୍ବ ମୁସଲମାନମାନେ କରମତପୋଡ଼ି ପ୍ରାଣିରପୁର
ଓଡ଼ିଶାରୁ ଉଦ୍ଧାରିବାକୁ ଚାଲିଲେ ସେନାମାନେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ସମୟରେ
ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କଲେ । ଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିକୁ ଫଳରେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ
୧୫୬୮, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶହର ଅସ୍ଥାୟୀକରେ ପ୍ରାଣ ହରାଇଲେ ।
ଜାହାଙ୍ଗୀ ମୁଗ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳଗଗନରୁ ସ୍ବାଧୀନତା-ରତ
କରକାଳ ନିମନ୍ତେ ଅସ୍ତମିତ ହେଲା । କଳାପାହାଡ଼ର ଅମଳୁଷିକ
ଅନ୍ଧ୍ୟାୟରେ କେତେ ଯେ ଦେବମୁଖି ଭଜିଲା, କେତେ ଯେ ଦେବ-
ନନ୍ଦର ଧ୍ୟାନ କଲେ, କେତେ ମହାପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଯେ ଧର୍ମନାଶ ହେଲା
ଜାହା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଲୋକମାନଙ୍କ ସ୍ମୃତିରେ ଜାଗରୁକ ଅଛି ।
ଏହିପରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିଜର ସ୍ବାଧୀନତା ହରାଇ
ଉତ୍କଳ ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ମୋଗଲ, ମରହଟ୍ଟା ଓ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର
ଶାସନାଧୀନରେ ରହିଲା ଏବଂ ଏହି କହୁ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ପ୍ରାଣିନାଶ
ଫଳରେ ଅଳ୍ପ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକେ ଏବେ ନିର୍ଜୀବ, ଏବେ ପରମ୍ପରା-
ହୀନ, ଏବେ ନିରୁପାୟ ଏବଂ ଏବେ ଅଦୃଷ୍ଟବାଦୀ । ! !

କଳିଙ୍ଗର ନୌବାଣିଜ୍ୟ

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଅତି ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।
ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ବରଃ ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣ କରି

ସୁଦୂରଜାତ୍ରା, ସୁମାହା, ବ୍ରହ୍ମଦେଶ, ଚୀନ, ଜାପାନ ଓ ଗାଙ୍ଗା-
ଗାଙ୍ଗାର ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ସହର ବେଳେ ଯେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ
ତାହା ନୁହେଁ, ଅନନ୍ତ ଅଗାଧ ଯାତାଆତରେ ସରଫାରରେ ରୂପନୀବେଶ
ସ୍ଥାପନ କରି କଳିଙ୍ଗର ବନ୍ଦେ ପଥ୍ୟାଧୀ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରସାର ମଧ୍ୟ
ସେଠାରେ ହେତୁର କରି ପାରିଥିଲେ । ଏହା କାହାଲ କହୋଳ-
କଳିଙ୍ଗ ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ କିନ୍ତୁ କିନ୍ତୁ ଦକ୍ଷିଣର ଅଧାର କଥାବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ।
ଆଦିବାସିକମାନେ ଏ ବିଷୟରେ ଏକମତ ଏବଂ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା କଳିଙ୍ଗ-
ପଥ୍ୟାଧୀର ସ୍ମୃତିରାଜ୍ୟ ସେହି ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ ।
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପତ୍ରଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପେପର ଇଂଲଣ୍ଡର ଗଜାମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା
ନାଶିଯାଇ ତୋର ଦୃଷ୍ଟିରୁମାନେ ଦଳ ଦଳ ହୋଇ ଜନ୍ମରୂପି
ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସୁଦୂର ଅମେରିକାରେ ରୂପନୀବେଶ ସ୍ଥାପନ
କରିଥିଲେ, ସେହିପରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଷ୍ଟେମ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ
କୌରବର୍ଷର ସଙ୍ଗ୍ରାସୀ କବଳ କେଳରୁ ନିଜର ଚର୍ମକୁ ରପା
କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏ ଦେଶର ହିନ୍ଦୁମାନେ ନିଜ ନିଜର ଚର୍ମଶାସ୍ତ୍ର
ସହର ଜାତ୍ରା, ସୁମାହା ପ୍ରଭୃତି ସୁଦୂର ଦେଶକୁ ଯାତାୟନ କରିଥିଲେ ।
ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ଚର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଜାତ୍ରା,
ସୁମାହା ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱୀପରେ ଦେଖାଯାଏ । ଜାତ୍ରା ନିବନ୍ଧକର୍ତ୍ତା ବାଲି-
ଦ୍ୱୀପରୁ ଏବେସୁଦ୍ଧା ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ମିଳୁଅଛନ୍ତି । ସୁଗୀୟ ମନସ୍ତୀ
କାଳିଙ୍ଗର ଧର ତଳକ ବାଲିଦ୍ୱୀପରୁ ଶ୍ରେୟ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍-ଗୀତା
ପାଇଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ଭୌଗୋଳିକ ଅବସ୍ଥା ଅଲେଚନା କଲେ
ଦେଖାଯାଏ, ଯେପରି ନୌବାଣିଜ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ପାଟକ ଅର୍ଜ୍ଜନ
କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏହି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଯୋଗ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ।
ଇଂଲଣ୍ଡ ଯେ ଅଲ୍ଲତାଳ ମଧ୍ୟରେ ପୃଥ୍ବୀରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ 'ନାବିକବାଦ'

ବୋଲି ସୁଖ୍ୟାତ ଅର୍ଜୁନ କରିପାରିଥିଲା, ଏହାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ନିହିତ ଥିଲା ତାହାର ଅନନ୍ତସାଗରବାରପଦ୍ମରୁ ଚତୁଃସୀମାରେ । ବେଙ୍ଗଳା ଓ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଦି ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରଭବ କୌଣସି ଜାତି କିମ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସଙ୍ଗୁ କରି ଦେଇ ନ ପାରେ । ସମୁଦ୍ରତୀରରେ ବାସ କରି, ସବଦା ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ବୈଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସାବଧାନ ଓ ଯତ୍ନବାନ୍ ଥାଇ ଇଂଲଣ୍ଡୀୟମାନେ କାଳିନମେ ପୃଥିବୀରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ 'ନାବିକ ଜାତି' ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ପୂର୍ବକୂଳରେ ଜୋନପୁର ଉପତ୍ୟକାଠାରୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଗୋଦାବରୀତୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଫେର୍ଡି ବିସ୍ତୃତ ଓ ବିଶାଳ ଭୂଖଣ୍ଡ ଥିଲା ତାହାକୁ କଳିଙ୍ଗ କୁହାଯାଉଥିଲା* । କୌଣସି କୌଣସି ଗଜପତିଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା କୃଷ୍ଣା ଓ କାବେରୀ ନଦୀ କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପି ଯାଇଥିଲା† । ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳରେ ଥାଇ, ସମୁଦ୍ର ବାୟୁମଣ୍ଡଳରେ ଲଳିତପାଲିତ ହୋଇ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନେ ଯେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଜଳ-ବାଣିଜ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

* 'The vast country on the eastern shores of the Bay of Bengal which extended from the delta of the Ganges to that of the Godavari was called Kalinga in ancient times'—R. D. Banerjee 'History of Orissa' Vol 1.

† × × which (Kalinga) extended from the mouth of the Ganges to the mouth of the Krishna. —Badhakumud Mookherjee—'Indian shipping,'

କଳିଙ୍ଗର ଚିତ୍ର ଓ ସ୍ମୃତି ମହାଭାରତ ଯୁଗରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଭଲ୍ଲଭ 'ପୁଣ୍ୟଭୂମି' ବୋଲି ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ପୁଣ୍ୟାଦି ଅର୍ଚ୍ଚନ କରି ଆସିଅଛୁ * । ମହାଭାରତର କୁରୁପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧରେ କଳିଙ୍ଗ-ସେନା କୌରବ ପକ୍ଷରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗରୁ ୭୦ ହଜାର ରଥ ଏବଂ ପଦାତ ସମାନ ୧୦ ହଜାର ପ୍ରଜାଶ୍ରମାୟୁ ହାତୀ ପରି ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ଯେଉଁ ସପ୍ତରଥୀମାନେ ଶୁଷ୍କ ଆଗେ ଆଗେ ରହି ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ସେମାନଙ୍କର ଅଗ୍ରଗାମୀ ଥିଲେ । ମହାଭାରତଠାରୁ ବୌଦ୍ଧଜାତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି, ସାହସ, ପରାଜୟ, ଚିତ୍ର ଓ ସମ୍ବନ୍ଧ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେତେ କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ସେଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଗୋଟିଏ ଚିତ୍ରବଶାଳୀ, ଉନ୍ନତ ଓ ସୁଗନ୍ଧା ଗନ୍ଧା ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ଏହି ଅସୀମ ସମ୍ପଦର କାରଣ ଲାହର ଅନ୍ତର୍ବାଣିଜ୍ୟ । କଳିଙ୍ଗର ଜଙ୍ଗଲମାନଙ୍କରେ ଅସଂଖ୍ୟ ହାତୀ ଥିବାରୁ ଏ ଦେଶର ବଣିକମାନେ ବୈଦେଶିକ ଗନ୍ଧ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ହାତୀଦାନ୍ତର ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ କରୁଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିର ଜାତୀୟ ଚରକର ମାନଦଣ୍ଡ । ଯେଉଁ ଜାତି ବାଣିଜ୍ୟରେ ଯେତେ ପଡ଼ୁ, ସେହି ଜାତି ସେତେ ଚିତ୍ରବଶାଳୀ ଓ ସମ୍ବଳତ । କଳିଙ୍ଗର ଚିତ୍ର ଓ ସମ୍ପଦରେ ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ହୋଇ ନନ୍ଦବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ବା ନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରି ଏହାକୁ ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ

* 'The whole of Orissa is holy land' p. 144
Encyclopaedia Britannica.

କଲେ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୭୦ ଅନୁର ଐତିହାସିକ ଦଟ୍ଟଣୀ । ପୁରୀ ଏ ଅନୁର ଅନେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଭଲ ଯେ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ଏଥିରେ ସେହିଦିନେ କରବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ପୁରୀ ନନ୍ଦବଂଶର ନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅଧିକୃତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଯେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ କରି ଦେଇ ସମ୍ପଦର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲା ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ । ତାହାର ସ୍ଥାନରକ୍ଷାଦ୍ଵାରା ଆଶ୍ଵିନ ଶ୍ରୀଏ ତାଳପତ୍ର ଯୋଗୁଁ ଜଣାଯାଏ, ନନ୍ଦବଂଶର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କୁ ଦୁବଳ ଦେଖି କଳିଙ୍ଗର ରାଜା ଯାହା ପୂର୍ବଦ୍ଵାର ଏ ଦେଶକୁ ଦାସଦ୍ଵାରାରୁ ମୁକ୍ତ କଲେ † । କଳିଙ୍ଗର ବିଶାଳ ବସ୍ତୁ ଓ ବିଭବ ବୈଭବ ଦେଖି ଅଶୋକ ପୁରୀର କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କଦ୍ଵାରା ବିଜିତ ହେବାର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ଏହି ସମ୍ପଦ ଓ ବିଭବର ମୁଳକାରଣ କେବଳ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନଙ୍କର ସମୁଦ୍ରବାଣିଜ୍ୟ ।

ଅଶୋକଙ୍କଦ୍ଵାରା ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ବିଭବ, ପରାଜୟ, ଶକ୍ତି ଓ ତେଜରେ ସମସ୍ତ ଭାରତ-ଭୂମିରେ ଏକ ଗୌରବଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରିବାରେ କମ୍ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୋଇନାହିଁ । ତାଙ୍କ ପିତାମହ ପ୍ରବଳପ୍ରତାପୀ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ କେବଳ କଳିଙ୍ଗ ଛଡ଼ା ସମଗ୍ର ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏପରି କି ତାଙ୍କର ସୁବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପଶ୍ଚିମରେ ଆଫଗାନିସ୍ଥାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏପରି ପ୍ରବଳପରାଜୟଶାଳୀ ଅବିଜିତ ବୀର

* ବିରୁପାକ କବି—ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଜଳଯାତ୍ରା ପୃ ୧୧

† "The Prachi—Vol I—Part II, p. 2

ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଯେ କାହିଁକି କଳିଙ୍ଗ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଭିଯାନ ସୂଚା
କରି ନ ଥିଲେ ତାହାର ରହସ୍ୟ କିଛି ବୁଝି ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଶୋକ
ନିଜେ ତାଙ୍କ ଅନୁଶାସନରେ କହୁଅଛନ୍ତି, କଳିଙ୍ଗ-ଯୁଦ୍ଧରେ ଏକ ଲକ୍ଷ
କଳିଙ୍ଗ-ସେନା ନିହତ ହୋଇଥିଲେ; ଏକ ଲକ୍ଷ ପରୁଷ ହଜାର
ଦୈନ୍ୟ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ ଏବଂ ଏହାର ବହୁଗୁଣ ଲୋକ ମରିଥିଲେ । *
ଅଶୋକ ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏପରି ଭୟାବହ ଲୋମହର୍ଷଣକାରୀ
ବିରାଟ ସଂଗ୍ରାମ, ଦେଶ ଓ ଜାତିର ସ୍ବାଧୀନତା ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ
ଏତେ ଉତ୍ସାହ, ଉଦ୍ୟମ ଓ ବ୍ୟାକୁଳତା, ଏତେ ପରଶମ ଓ ଶକ୍ତି
ଆଉ କୌଣସି ଯୁଦ୍ଧ-ସେନାରେ ଦେଖି ନ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ
ରକ୍ତପ୍ରାବିତ ଏହି ସୁତଗନ୍ଧମୟ ରଣ-ଭୂମିରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର
ଲୋକଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁଦେହ ଦେଖି, ଶତ ଶତ ଧୂଳିରାଜର ବିଳାପଧ୍ବନି
ଶୁଣି ଅଶୋକଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଭୁତ ପରିବର୍ତ୍ତନର ସୂଚନା ଦେଲା ।
ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନର ଫଳରେ ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀରେ ବ୍ୟାପିଗଲା ଅହଂସା-
ନୀତିମୁଳକ ଶାନ୍ତିମନ୍ଥପୂର୍ବକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ । ସେ ଯାହା ହେଉ, କଳିଙ୍ଗର
ଏ ଯେ ବିଶାଳ ସେନା—ମାତୃଭୂମିର ସ୍ବାଧୀନତା ନିମନ୍ତେ, ଅକାତର
ଭାବରେ ନିଜର ଶେଷ ଶୋଣିତ ବନ୍ଧୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୁଦ୍ଧ-ସେନାରେ ତାଳି
ଦେଲେ, ସେହି ବିରାଟ ସେନାର ଶାସନ ଓ ରକ୍ଷଣାବେକ୍ଷଣ
ନିମନ୍ତେ କଳିଙ୍ଗ ଏତେ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥ ଆଣିଲା କେଉଁଠାରୁ ? କାହା
ଦଳରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଏତେ ଦେଜସ୍ବୀ, ଦୁର୍ଦ୍ଦୀନ୍ଦ୍ର ଓ ପରଶମଶାଳୀ
ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ ? ଜନବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ
ନୃପତିମାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ କାହିଁକି କଳିଙ୍ଗ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ-
ଅଭିଯାନ କରୁଥିଲେ ? ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ କିଏ

ଦେବ ? ସୁତରାଂ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଅନୁମାନ କରାକୁ ହେବ, ଅଶୋକଙ୍କର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗରାସୀମାନେ ଜଳ ଓ ସ୍ଥଳ-ବାଣିଜ୍ୟରେ ପଟୁ ଓ ଧୂରଣ ଥିଲେ । ବିଦେଶରୁ ଧନ ସଂପଦ ନ ଆଣି କୌଣସି ଜାତ, କି ଅଧୁନିକ କି ପ୍ରାଚୀନ, ଏତେ ସମ୍ପଦ-ଶାଳୀ ଓ ପରାଜୀତ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତାବ ପୂର୍ବରୁ ସେ ଏ ଦେଶରେ ନୌବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲାଭ କରିଥିଲା ଏହା ମଧ୍ୟ କେତେକ ଶାଳ ଓ କମ୍ବୁଦନ୍ତୀରୁ ପରିଷ୍କାର ଜଣାଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ ଦୁଇଟି ବଣିକ-ଛାତ୍ରା ତପୁସ ଓ ପାଲିକତ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେବା ନିମନ୍ତେ ବୋଇତରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶ ଗାଡ଼ ଜିନିଷ ବୋହେଇ କରି କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର-ଦୂର୍ଗ ଉପକୂଳରେ ଥିବା ଅଡ଼ଜିତା ନାମକ ବନ୍ଦରରେ ଜାହାଜରୁ ଅବତରଣ କଲେ । ଏହି ଅଡ଼ଜିତା ବନ୍ଦରରୁ ସେମାନେ ସ୍ଥଳପଥରେ ମଗଧ ଯାତ୍ରା କଲେ । * ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଅଡ଼ଜିତା ବନ୍ଦର କେଉଁଠାରେ ଢାଢ଼ା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଠିକ୍ ଜଣା ପାଇ ନାହିଁ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ଟଲେମିଙ୍କ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଭୁଗୋଳ’ରେ ମଧ୍ୟ ଏ ବନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।† ସେ ପାଢ଼ା ହେଉ, ପାଞ୍ଚଶ ଗାଡ଼ର ଜିନିଷ ଯେଉଁ ବନ୍ଦରରେ ଶଲ୍ୟ ସ୍ତବ୍ଧ ଯାଇ ପାରୁଥିଲା, ସେ ବନ୍ଦର ଯେ କେଡ଼େ ବିଶାଳ ଥିବ ଓ କେତେକର୍ଷ ଅଗରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ଆସିଥିବ ଏହା ସଦ୍ଭାବରେ ଅନୁମେୟ । ଅତ୍ର ଅନ୍ୟ କଥା ଛାଡ଼ି ଦେଲେ, ଏହି ଅଡ଼ଜିତା ବନ୍ଦରର ଅସ୍ତିତ୍ବ ପ୍ରମାଣ କରେ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତାବର

* R. Mookherjee—‘Indian shipping’ p. 71

† The Prachi—Vol I, part II, p. 6

ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନେ ସମୁଦ୍ରପଥରେ ଯାତାୟାତ କରିବାରେ ପ୍ରବୀଣ ଥିଲେ । ସୁରାଂ ପେର୍ସମାନେ କହନ୍ତି “ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି ଖ୍ରୀଷ୍ଟମୁଖ ୮୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟରେ ନିପୁଣ ହୋଇଥିଲେ” ସେମାନଙ୍କର ମତ ଭ୍ରାନ୍ତ କିମ୍ବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ* ।

କଳିଙ୍ଗର ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଅଧିବାସୀମାନେ ମୌର୍ଯ୍ୟସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ-ଅଭିଯାନର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ ଭ୍ରମନବେଶ ଗ୍ରାସନ କରିଥିଲେ † । ଅସୀମ ଅନନ୍ତ ମହୋଦଧିର ଭ୍ରାମଣ, ଭଲୁକ୍ତ ଓ ଭଦ୍ରାମଗଗନ ବନ୍ଧରେ ସୁଦୂର ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇ ସେଠାରେ ଭ୍ରମନବେଶ ଗ୍ରାସନ କରିବା ନିମନ୍ତେ କଳିଙ୍ଗବାସୀଙ୍କର ଯେଉଁ ସାହସ, ଶକ୍ତି, ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଓ ପରାକ୍ରମ ଲେଖା ହୋଇଥିବ ତାହା ସେମାନେ ଦଶ ପରୁଷ ବର୍ଷରେ ଅର୍ଜନ କରିପାରୁ ନ ଥିବେ । ଏପରି ସାହସ ଓ ପରାକ୍ରମ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଷ୍ପ୍ରାୟ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଲାଗିଥିବ । ପୁଣି ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ-ବିଜୟର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ କଳିଙ୍ଗ-ଭ୍ରମନବେଶ ଗ୍ରାସନ ହୋଇଥିଲା । ସୁରାଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟମୁଖ ୮୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ କଳିଙ୍ଗର ଲେବେ ଜାହାଜ-ନିର୍ମାଣ ଓ ନୌ-ବାଣିଜ୍ୟରେ ପାଟକ

* କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର—କହନ ରବିବୀର p. 48

† “The mighty people of Kalinga had established an Empire in Burma long before, the Emperor Asok led his victorious soldiers into Kalinga”—The journal of Bihar and Orissa Research Society—Vol VI-part III, p.251.

ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ କହନ୍ତି ସେମାନେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଛାତ୍ର ଓ ଛାତ୍ରୀଦାନ୍ତରେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ କରିବାରେ କଳିଙ୍ଗ ମହାଭାରତକାଳରୁ ସୁଖ୍ୟାତ ଲଭ କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଜଙ୍ଗଲଗୁଡ଼ିକ ଛାତ୍ର ନିମନ୍ତେ ଚିରପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସୁଦୃଢ଼ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଦେବମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଛାତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପରିମାଣରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ * । କାଶ୍ମୀର ଓ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କରେ ଛାତ୍ର ଧରିବା ଓ ଛାତ୍ର ପୋଷିବା ଚିତ୍ରପୁରେ କଳିଙ୍ଗର ସୁଖ୍ୟାତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ସୁଦୃଢ଼ ଦେଶର ସ୍ୱପଦ ଓ ଶ୍ରୀ ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନେ ଯେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଛାତ୍ରର ବାଣିଜ୍ୟରେ ବ୍ୟାପୃତ ଥିବେ ଏହା ଅନୁମାନ କରିବା ସ୍ୱଭାବିକ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମେଘାସ୍ଥିନିପଙ୍କ ଭାରତବିବରଣରୁ ଜଣାଯାଏ ସେତେବେଳେ ଏବଂ ତା ପୂର୍ବରୁ ଲଙ୍କା ଦ୍ୱୀପ ଓ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଛାତ୍ରର ବାଣିଜ୍ୟ ସମୁଦ୍ରପଥରେ ଚାଲିଥିଲା । କଳିଙ୍ଗରୁ ନିଜ ଜାହାଜରେ ଲଙ୍କାରୁ ବଡ଼ ବଡ଼ ଛାତ୍ର ଆପଣା ଦେଶକୁ ଆଣୁଥିଲେ । ଛାତ୍ରକୁ ସମୁଦ୍ରପଥରେ ବୋହିନେବା ନିମନ୍ତେ ‘ଛାତ୍ର-ବୋଇତ’ ନାମରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ବୋଇତମାନ ତିଆରି ହେଉଥିଲା । ଛାତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ସମ୍ରାଟ୍ ଖାରବେଳ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ-

* “Orissa had been noted from time immemorial for elephants, and hence we find them abundantly sculptured”—M. M. Ganguli—
‘Orissa and her remains’ p. 74

ଠାରୁ ଚହ୍ଚହ ହାତୀ-ଜାହାଜ ଉପହାର ପାଇଥିଲେ * । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦୁଇ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଲଙ୍କା ଓ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ କଳିଙ୍ଗରାଷ୍ଟ୍ରମାନେ ସୁବୁଦ୍ଧ ହାତୀ-ବୋଇତ-ମାନଙ୍କରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏସରି ବିଶାଳ ବୋଇତ ନିର୍ମାଣ କରି ସମୁଦ୍ରପଥରେ ନିର୍ଭୀକ ଭାବରେ ପାତାୟାତ କରିବାକୁ କଳିଙ୍ଗ ଲେକମାନଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚୟ ଚହ୍ଚହ ଶତାଦ୍ଦି ଲାଗିଥିବ । ଏହା ବର୍ଷେ ଦୁଇ ଶହର ଶିକ୍ଷା କିମ୍ବା ସାଧନାର ଫଳ ହୋଇ ନ ପାରେ । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ସପ୍ତମ କିମ୍ବା ଅଷ୍ଟମ ଶତାଦ୍ଦି ମୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗର ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ କୃତ୍ତାୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାଦ୍ଦିମାନଙ୍କର ଅନୁଶାସନ-ମାନଙ୍କରେ କେଶାଅଛି ଯେ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ଓ ସମୁଦ୍ରବାଣିଜ୍ୟ ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷାବିଧାନର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଥିଲା † । ‘ଭ୍ରାତୃୟ ନୌବାଣିଜ୍ୟ’ ନାମକ ପୁସ୍ତକାଳ୍ପ ଇଂରେଜ ପୁସ୍ତକର ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଲେଖକ ଶ୍ରୀ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦୁର୍ଗାଜି ମଧ୍ୟ ଏ ଶେଷରେ ଏଲମତ ଖି । ସମୁଦ୍ର ଯାତ୍ରା ଓ ସମୁଦ୍ର-

* ‘The same year is further marked by extra-ordinary capture or present of elephant-ships which were brought to Kalinga apparently from the King of the Pandays’.

The Bihar and Orissa Research Society Journal, Vol, III, part IV p, 433

† ଏ କୃତ୍ତାୟ ମିଶ୍ର—ଭ୍ରାତୃୟ-ନୌବାଣିଜ୍ୟ ପୃ ୪୧

ଃ ‘Some of the inscriptions speak of navigation and ship-commerce as forming part of the education of the Princes of Kalinga’—R. Moukherjee, ‘History of Indian shipping’ p. 144

ବାଣିଜ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଶତ୍ରୁକୁମାରମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷା-ବିଧାନର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେବା ପୁରୁଷ ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ଲେଖକସାଧାରଣ ଓ ବଣିକ୍ଷେଣୀମାନଙ୍କର ପାଠ୍ୟ ହୋଇଥିବ । କାରଣ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ ସେ ଯୁଗରେ ଏପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା ଯେ ଶତ୍ରୁକୁମାରମାନେ ସେ ଚିତ୍ରପୁରେ ଶିକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ସୁରାଟ ଶ୍ରୀହରିପୁର ଶସ୍ତ୍ର ଓ ଅର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁପୁରୁଷ କଳିଙ୍ଗର ଲେଖକମାନେ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ ସମୁଦ୍ର-ଯାତ୍ରା ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ଏପରି ଅନୁମାନ କରିବା ଅପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇତିହାସ-ଲେଖକ ହ ଶ୍ୟାମ ପାଠେକର କହନ୍ତି, ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ପୃଷ୍ଟବସୁ ବୟନ କରିବାରେ କଳିଙ୍ଗର ଖ୍ୟାତି ସେତେବେଳେ ସାର୍ବ ଭାରତରେ ବ୍ୟାପି ଯାଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗର ରଜା ଥରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରଜାଙ୍କୁ ଏହି ପୃଷ୍ଟବସୁରୁ ଖଣ୍ଡିତ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ଜଣେ ପୁରୋହିତ ନାରୀ ତାକୁ ପରିଧାନ କରିଥିବାରୁ ଲେଖକମାନେ ତାକୁ ଉଲଗ୍ନ ମନେ କରି ଘୃଣା କଲେ * । ଏହି ପୃଷ୍ଟ ବସୁ ଯେ ଜାହାଜରେ ଦୂର ବାହାରିବାକୁ ଯାଉ ନ ଥିବ ଏକଥା କୁହା ଯାଇ ନ ପାରେ । ସୁରାଟ ଶ୍ରୀହରିପୁର ସମ୍ବନ୍ଧ କିମ୍ବା ଅବୁମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୁରୁଷ କଳିଙ୍ଗରେ ନିଶ୍ଚୟ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବ ।

* "So fine was the linen which the prince of Kalinga sent to the King of Oudh, that a priestess who put on the gauzy fabric was accused of appearing naked"—Journal As. soc. of Bengal, VI.

ପୁରୀ କୁଦାପାଇଥିବୁ ବାଣିଜ୍ୟ-ଦ୍ରବ୍ୟର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗର ଲୋକମାନେ ପାଗୁଡ଼ାରର ପର-ପାବରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଅଭିଯାନର ବହୁକାଳପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗର ଲୋକମାନେ ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା କଥା ଇତିହାସ ପ୍ରମିତ । ଏପରି କି ସମାୟୁଗବେଷିତ ସମୁଦ୍ରଗଳ ବଳୀ ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ କଳିଙ୍ଗର ସଜା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର ନୁହନ୍ତି ବୋଲି କେତେକ ଇତିହାସକାର ଅଭିମତ * । ବହୁ ଶିଳାଦ୍ୱାରା ଧରି ବଙ୍ଗୋପସାଗର କଳିଙ୍ଗ କାହାଜ-ମାନଙ୍କର ଲାଳାସେହ ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କଳିଙ୍ଗର ବୌଦ୍ଧମାନେ ହୃଦୟେ ଧର୍ମ-ପ୍ରସାର କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଦେଶକୁ ଆସି କାଳକ୍ରମେ ଏ ଦେଶରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଯୋମ ନିବିଷିତ ଶିଳା 'ଭାଗ-ସେହ' ପରିବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳୀୟ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ବସତି ହେଲା । ମାର୍ତ୍ତ୍ତବାନ୍ ଉପକୂଳରେ ଉତ୍କଳର ବୈଜ୍ଞାନିକମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମ ଭୃଗୁସ୍ତ୍ର ଶିଳାଦ୍ୱାରା ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ବସତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ଆଟନ' କୁଆ 'ସୁଧର୍ମନଗର' ପ୍ରଧାନ ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ମୁଦ୍ରା ଓ ମୋହରମାନଙ୍କରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଚକ୍ର ଓ ସକେତ ଚକ୍ରର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆବିର୍ଭାବିକ ସାର୍ ଏ. ପି. ଫେରି

* "The conjecture may be hazarded that the great Sea-king Bali of the Ramayan might have been no other than a monarch of the sea-coast kingdom of Kalinga"—Mukherjee—Indian shipping, p. 145

ପ୍ରମାଣ କର ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି * । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ମାଲ୍ଦିବା ଓ ସିଙ୍ଗା-ପୁରରେ ‘କୁଙ୍ଗ’ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଜାତି ବାସ କରନ୍ତି । ଏହି କୁଙ୍ଗମାନେ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗବାସୀମାନଙ୍କର ବଂଶଧର ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୭୫ ଅବ୍ଦରେ ଦଳେ ସମୁଦ୍ର-ଯାତ୍ରୀ ବଣିକ ବଡ଼ ବଡ଼ ବୋଇତରେ କଳିଙ୍ଗରୁ ଯାତ୍ରା କଲେ । କେବଳ ବଙ୍ଗୋପ-ସାଗରରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନ ରହି ସେହି ନାବିକମାନେ ଅସୀମ ଅତଳପୁର୍ଣ୍ଣ ଭାରତମହାସାଗରରେ ବୋଇତମାନ ଭ୍ରମର ଦେଲେ । ଅବଶେଷରେ ଘାଉଁ ସମୁଦ୍ର ପଥ ପାର ହୋଇ ବୋଇତସବୁ ଜାଭା ଦ୍ଵୀପରେ ଲଗିଲା । ସେଠାରେ ଅନେକ ଦିନ ରହି କଳିଙ୍ଗର ଏହି ବଣିକମାନେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ ଏବଂ କାଳକ୍ରମେ ସେଠାରେ ସହର ଓ ନଗର ନିର୍ମାଣ କଲେ । ଏହି ଉପନିବେଶର ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତ ସହିତ ଚାଲୁଥିଲା । ପୁସ୍ତସିଦ୍ଧ ଇତିହାସିକ ଏଲିଫିନ୍ଟିନ ସାହେବ ଜାଭାରେ ହିନ୍ଦୁ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନର ଇତିହାସ ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି, କଳିଙ୍ଗରୁ ଦଳେ ହିନ୍ଦୁ ଜାଭାରେ ଉପନୀତ ହେଲେ; ଏହି ସ୍ଥାନର ଆଦମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟ କଲେ; ଏ ଦେଶକୁ ଜୟ କଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ହିନ୍ଦୁଗଣ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କଲେ । କଳିଙ୍ଗର

* “The intercourse between Kalinga and Burma also appears from Sir A. P. Phayre’s statement of coins and medals with Hindu symbols found in Pegu. (History of Burma p. 31) Mookherjee—Ship-building, p. 146

ଲେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଜାଭାବଜୟକୁ ଚିରଦୂରଣୀୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଜାଭାରେ ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରଚଳନ କଲେ । ସେହି ଅତି ଶୀଘ୍ର ୨୫ ରୁ ଅଧିକ ହେଲା । ସେହି ଅତି ଏବେ ଦୁଇ ଜାଭାରେ ଚଳୁଅଛି । ଜାଭାରେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଧୂସା-ବଶେଷ ଅଛି । ସେ ସ୍ଥାନର ସାଧାରଣ କଥିତ ଭାଷା ମାଲୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନୁଶାସନ ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଗୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ପାଦୁୟାନ୍ ଶ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାଂଶରେ ଜାଭା ଦ୍ଵୀପରେ ବେବଳ ହିନ୍ଦୁଲେଖମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାବିକମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା ଗୁଳିତ ଜାହାଜରେ ଉତ୍ତର ମୁଖ୍ୟ ବନ୍ଦର ତାମ୍ରକପ୍ପରାରୁ ଲଙ୍କା, ଲଙ୍କାରୁ ଜାଭା ଏବଂ ଜାଭାରୁ ଗୀନ ଦେଶକୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଶ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ ଯେ ଜାଭାରେ ଉତ୍ତରୀୟମାନେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏଥିରେ ମତଦ୍ଵିଧି ହେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । *

ବେବଳ ଏବଂ ନୁହେ; ଜାଭା, ସୁମାତ୍ରା, ଦାଲି ଓ ଇନ୍ଦୋନେସିଆ ଦ୍ଵୀପମାନଙ୍କରେ କଳିଙ୍ଗ ଯେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା ତାହା ଅନେକ ଅଗାଧବଦ୍ୟ ଐତିହାସିକ ପଣ୍ଡିତ ମୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କହନ୍ତି ଜାଭାର ହିନ୍ଦୁ-ପ୍ରଭାବ ଓ ସଂସ୍କୃତ କଳିଙ୍ଗରୁ ଆଗାମୀ । ପର୍ଯ୍ୟଟକ ଟାଣ୍ଟୁସ୍ଟୁର (୧୭୭୭)ଙ୍କଦ୍ଵାରା କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ମେଲିପଟୁନରୁ ଜାହାଜମାନ ଯାତ୍ରା କରି ଆରବୀୟ, ପେଗୁ, ଶ୍ୟାମ, ସୁମାତ୍ରା, କୋଚିନ, ଗୁଇନା ଏବଂ ମାଡାଗାସ୍କାର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ ଓ

* Radhakumud Mookherjee—History of Indian shipping. p. 149-150

କଳିଙ୍ଗ-ସଭ୍ୟତା ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ଜାଭା ଦ୍ଵୀପରେ ସୁରାଜିତ କଥା ଓ କନ୍ୟାଦତ୍ତୀରୁ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଜାଭାର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ ଅନେକ କଥା ଜଣାଯାଏ । ତମ୍ବେ, ଗୋଜେଟିୟର ଲେଖକ କହନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାର ବଣିକମାନେ ଜାଭା ଏବଂ କାମୋଡ଼ିୟାରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଉତ୍ତଳୀୟ ବଣିକମାନେ ଆରବ୍ୟସାଗର ପାର ହୋଇ ଅସ୍ତ୍ରାକା ମହାଦେଶର ପୂର୍ବ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଗୁଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଓ ମାଡାଗାସ୍କାର ଦ୍ଵୀପରେ ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଚଳାଉଥିଲେ * । ଏହି ସୁବିଶାଳ ବାଣିଜ୍ୟକୁ ନିରାପତ୍ତ କରିବା ଓ ଶହସୁଖରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ କଳିଙ୍ଗରେ ଯେ ସେତେବେଳେ ବିରାଟ ନୌସେନା ଥିଲେ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍ତଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିଗୁଣ ବୋଇତ ଓ ଜାହାଜମାନଙ୍କୁ ଶିଳ୍ପ ଓ ପ୍ଲାସ୍ଟିକ୍ସରେ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ, ପାରି ଅଛନ୍ତି । ଉତ୍ତଳରେ ଯେତେବେଳେ ସମୁଦ୍ର-ପାହା ଓ ନୌ-ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗେ ଲିଖିତ କରି ନ ଥିଲେ ଶିଳ୍ପୀର ପ୍ରାଣକୁ ଏ କଥା କାହିଁକି ସ୍ପର୍ଶ କରିଥାନ୍ତା ? ଉତ୍ତଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ବିଶେଷତ୍ଵ, ସେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଜଡ଼ିତସାଥୀ କନ୍ୟା ପ୍ରାକୃତକ ଯୌଦର୍ଯ୍ୟରେ ବନ୍ଧୁଗ୍ନ ହୋଇ ଶୁଦ୍ଧ ସେତେବେଳେ ସେ ତାକୁ ପ୍ରସ୍ତର-ଗାନ୍ଧରେ ପ୍ରସ୍ତୁତବାକୁ ଦନ୍ତବାନ୍ ହୋଇଅଛି । ଭୁବନେଶ୍ଵରର ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଚଇତାଳ ଦେଉଳ ଯେଉଁମାନେ ଦେଖିଅଛନ୍ତି ସେମାନେ ନିଶ୍ଚୟ ବିଶ୍ଵାସ କରିବେ ଯେ, ଏହି ମନ୍ଦିରର ଶିରେଭାଗର ଆକୃତି ଟିକ୍ ଗୋଟିଏ ଓଲଟା ବୋଇତ କନ୍ୟା ଜାହାଜ ସଦୃଶ । ଭୁବନେଶ୍ଵରର ଏହି ବିଚିତ୍ର ଦେବ-ମନ୍ଦିର ଖୁଦ ସମ୍ଭବତଃ ଶ୍ରୀ ଗୁପ୍ତମ କନ୍ୟା

* R. Mookherjee, Indian shipping, p. 150

୯ କୃପାହୀନ ମିତ୍ର—ଉତ୍ତଳ ଇତିହାସ ପୃ ୫୩-୫୪

ପୃଷ୍ଠ ଶିଳାଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା * । ‘ବୋଇବାଲ’ ବୋ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ‘ବହୁବ’ ଶବ୍ଦରୁ ଅପଭ୍ରଷ୍ଟ । ସୁଦୂର ଶ୍ରୀ ଋଷ୍ୟମ କନ୍ୟା ପୃଷ୍ଠ ଶିଳାଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳରେ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଚଳନ ନ ଥିଲେ ଶିଳା ଏପରି ଆକାରର ଦେବ-ମନ୍ଦିରଟିଏ ବାହୁକି ବଳ୍ଲବ । କିନ୍ତୁ ? ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦୁଇର ବୋଇବାଲ ଛବି ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଛବିରୁ ସେବାଲର ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳାମାନଙ୍କର ବୋଇତ ନିର୍ମାଣ-କୁଶଳତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟାଯାଏ । ଏହି ଜାହାଜ ‘ମଧ୍ୟମନ୍ଦିର’ ଶ୍ରେଣୀ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଦାଶଙ୍କର ମତ † ।

ଶ୍ରୀ ଋଷ୍ୟମ ଶିଳାଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଗିନ୍ ଓ ଉତ୍କଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ଓ ଉପଭୋକନାଦିର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ହେଉଥିବାର ପଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଦତ୍ତବଂଶ, ଲଳିତବିପ୍ଳବ ଓ ସିଂହ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ଶ୍ରୀ ଋଷ୍ୟ ୯୯୫ ଅବ୍ଦରେ ଶୁଭବର କେଶରୀ ନାମରେ ଜଣେ ରାଜା ତାଙ୍କ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ବେତେକ ଉପହାର ପଠାଇଥିଲେ ‡ । ଶୁଭବର ଜଣେ ବର-ବଂଶୀୟ ରାଜା ଏବଂ ଏହି ବରବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବୋଧହୁଏ

* “×× it may be surmised that the Vaital temple is probably dated in the 5th or the 6th century A. D.” M. M. Ganguli—Orissa and her remains p. 389

† R. Mookherjee—Indian shipping, p. 37

‡ O’ Malley—District Gazetteer, ‘Balasore’ p. 21.

କେଶରୀବଂଶର ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । କାହାରି କାହାର ମତରେ ଏହି ‘ପରମପାଦେଶ୍ବର’ ‘ମହାରାଜ’ ଶୁଭକର କେଶରୀ ଗୀନର ରାଜାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ‘ବୌଦ୍ଧପୁତ୍ର’ ପୁସ୍ତକ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ସେ ଯାହାଦେଉ, ଏହି ଉପହାର ସବୁ କଳିଙ୍ଗର ସ୍ବପ୍ନସିଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ତାମ୍ରଲିପ୍ତଠାରୁ ଜାହାଜରେ ଯାଇଥିବ, କାରଣ ଅନେକ ସମ୍ବୃତ ଛନ୍ଦରୁ ଜଣାଯାଏ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ଏହି ସମୟରେ ଗୀନ-ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ।

ଏହି ଗୀନ-ଜଲ୍ଲଭ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ଓ ଭାର ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଫରାସୀ ପଣ୍ଡିତ ସିଲଭର୍ ଲେଭି ଗୀନଦେଶୀ ସାହିତ୍ୟରୁ ବହୁତ ଉଚାଦେୟ ତଥ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିଅଛନ୍ତି * । ସେମାନେ ସହଜ ଭାରତବର୍ଷର ବାଣିଜ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଅଛନ୍ତି । ଜଣେ ସେମାନେଶୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦକାର ଦୁଃଶ ପ୍ରକାଶ କରି କହୁଅଛନ୍ତି—“ସେମାନେ ଏବେଦୁର ଗଳାସା ଦୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି ଯେ ବେବଳ ମାତ୍ର ସୁସ୍ଥବସ୍ତୁ, କେନ୍ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଅନାରାଗ୍ୟବ ବିଳାସ-ଦ୍ରବ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ସେମାନେ ଦଶକୋଟି ଟଙ୍କା ଭାରତ-ବର୍ଷକୁ ଶୁଦ୍ଧିପାଉଅଛନ୍ତି † ।” ସୁସ୍ଥବସ୍ତୁ ସକାଶେ କଳିଙ୍ଗ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସୁଖ୍ୟାତ ଲାଭ କରିଅସିଲୁ । ତାମିଲ ଦେଶରେ ଏହି କଳିଙ୍ଗ ବସ୍ତୁର ଏବେ ଆଦର ଥିଲା ଯେ ସେହି ଭାଷାରେ ବସ୍ତୁକୁ ଏବେ ‘କଳିଙ୍ଗ’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସୁଦୂର ଏହି ସୁସ୍ଥବସ୍ତୁ ଯେ ରୋମକୁ କଳିଙ୍ଗରୁ ଯାଉଥିବ ଏପରି ଅନୁମାନ କରିବାର ପଥେଷ୍ଟ ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । ବସ୍ତୁ ଛଡ଼ା ସମ୍ବଲପୁରର ଘ୍ରାସ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ନୌବାଣିଜ୍ୟର

* ‘ନବଭାରତ’—ମିଥୁନ, ୧୯୩୩, ପୃ ୮୦

† ନବଭାରତ (Bengalee)—Vol 1-part 20. p. 24,

ଅନ୍ୟତମ ପଦାର୍ଥ ଥିଲା । ସମ୍ବଲପୁରର ଝାଡ଼ୁଆ ଜାତି ଘ୍ରାସ ଦ୍ୟବସାୟ କରିବାରେ ଚିର-ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସମ୍ବଲପୁରର ଘ୍ରାସ କେବଳ ଭାରତ ଶିଖାରେ ନ ଥିଲା * । ସ୍ୱତ୍ୱର ରୋମ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଘ୍ରାସର ବାଣେଷ ଅଦର ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମ୍ବଲପୁର ଘ୍ରାସ ଚନ୍ଦ୍ରମୁଲ୍ୟରେ ରୋମନଗରରେ ବାଣିଜ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ସୁଲଙ୍ଗେଶ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳରୁ ବାଣିଜ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀ କଳିଙ୍ଗର ପାଦତଳେ ଲେଟୁଥିଲା । କେବଳ ଚାନ୍ କମ୍ବା ରୋମ ନୁହେଁ, ନୀରବେଳଙ୍କ ସମୟରେ ଏବଂ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ପାରସ୍ୟ ଉପକୂଳରେ କଳିଙ୍ଗର ବାଣିଜ୍ୟ ଥିବାର ଜପୁସ୍ତାକ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି † ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୫୩୦ ରୁ ୬୪୩ ଅବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଚାନ୍-ସରତ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍-ସାଂ ଭାରତର ନାନାସ୍ଥାନରେ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ସେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ଦେଉ ବାଟେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ‘ଚେଲିତାଲୋ’ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ସହର ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ଥିବାର ସେ ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ହୁଏନ୍-ସାଂ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ‡ :—

“ଉଇ (ଓଡ଼ିଶା) ଦେଶର ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ସୀମାରେ ସମୁଦ୍ର-କୂଳରେ ‘ଚେଲିତାଲୋ’ ନାମକ ଗୋଟିଏ ରାଜଧାନୀ ଅଛି । ଏହାର ଚାରିପାଖର ପର୍ବତ ପ୍ରାୟ ୩୫ ମାଇଲ । ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ବଣିକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶକୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପାହା କରନ୍ତି ଏବଂ ଯିବା ଆସିବା ପଥରେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ରହନ୍ତି । ଏହି

* ୪ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର—ଉତ୍କଳ-ଇତିହାସ, ପୃ ୫୦

† ନବ ଭାରତ—ମିଥୁନ, ୧୯୪୩, ପୃ ୮୦

‡ ୪ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର—‘କୋଶାକ’ ପୃ ୫୧-୫୨

ନଗରର ପ୍ରାଚୀର ଶକ୍ତ ଓ ଭକ୍ତ । ଏହଠାରେ ମକଳ ପ୍ରକାର ଦୁଷ୍ଟ୍ରାସ୍ୟ ଓ ଦୁର୍ମୁଖ୍ୟ ଉଦାର୍ଥ ମିଳେ । X X X”

ଏହି ‘ଚେଳିତାଳୋ’ର ଅବସ୍ଥିତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରବାକୁ ପାଇ ନାନା ମୁନା ନାନା ମନ୍ଦର ଅବତାରଣା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ‘ପ୍ରାଚୀ-ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ ଶୋପଡ଼େ, ଅଜିକାଲି କୋଣାର୍କର ନେଉଁଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଶୁଳ୍ଲ ମାଦସପ୍ରମା ଦିନ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ସ୍ଥାନ କରାଯାଏ ସେଠାରେ ‘ଚିହୋପୁରୀ’ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ନଦୀ ବହିଯାଉଥିଲା । ସେହି ଚିହୋପୁରୀ କୁଳରେ ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷର ନଗର ଥିଲା ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଚିହୋପୁରୀ ବୋଲି ପାଉଥିଲା । ଗୀନ-ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଏନ୍‌ସାଂ ଏହି ନଗରକୁ ‘ଚେଳିତାଳୋ’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିବାର ସମ୍ଭାବନା । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାର ଅନନ୍ତଦୁରରେ ‘ଚିହ’ ଓ ‘ଉପୁର’ ନାମରେ ଦୁଇଗୋଟି ଗ୍ରାମ ଥିବାର ଶୁଣାଯାଏ । ଏହି ଚିହୋପୁରୀ ନଗର କାଳକ୍ରମେ କୋଣାର୍କରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ‘ପ୍ରାଚୀ-ମାହାତ୍ମ୍ୟ’ ପଢ଼ିଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପ୍ରାଚୀ ନଦୀକୂଳରେ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଓ ଗ୍ରାମ-ମାନ ଥିଲା ଏବଂ ତହିଁରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରମାନ ମଧ୍ୟ ଥିଲା * । ସୁତରାଂ ହୁଏନ୍‌ସାଂଙ୍କ ସମୟରେ ‘ଚିହୋପୁରୀ’ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଗର ଓ ବନ୍ଦର ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଚହୁ ହୁର ବିଦେଶରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ମୋଡ଼ମାନ ଆସି ଏହି ବନ୍ଦରରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଉଥିଲେ ଏବଂ ଉଲ୍ଲୀୟମାନେ ଏହି ବନ୍ଦରରୁ ସମୁଦ୍ରଥରେ ଦୁରବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ପାହା କରୁଥିଲେ ।

* M. M. Ganguli—“Orissa and her remains” p. 437-438, Quoted in ‘କୋଣାର୍କ’ p. 66-67

ଏହି ‘ରିହୋପୁରା’ ନଗର ଯେ କାଳହସମ କୋଣାର୍କରେ
 ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା—ଏପରି ଅନୁମାନ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନ
 ହୁଏ । କାରଣ କୋଣାର୍କ ଗୋଟିଏ ବିଶାଳ ଓ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ
 ନଗର ହୋଇ ନ ଥିଲେ ପୃଥିବୀର ସବୁଘେଷୁ ମନ୍ଦିର କଦାପି
 ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଧିତ ପ୍ରାନ୍ତରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ମାଦଳା
 ପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ ଯେ, କୋଣାର୍କର ଦୂର୍ଗ୍ଗ ମନ୍ଦିର
 ରାଜା ଲଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀ: ୧୨୭୮ ଅବ୍ଦରେ ନିର୍ମିତ
 ହୋଇଥିଲା * । ସେତେବେଳକୁ କୋଣାର୍କ ନାଶ୍ଟ ସ୍ୱର୍ଗ ଗୋଟିଏ
 ବିଶାଳ ଓ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଥିଲା । ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନକୁ ଏତେ
 ପ୍ରସିଦ୍ଧ, ଗୌରବ ଓ ସମୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରିବାକୁ ଦିନେ ଦୁଇଦିନ
 ନୁହେଁ, ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଲାଗିଥିବା ସମ୍ଭାବନା । ତାହାର ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଲଲ
 ମଧ୍ୟ କୋଣାର୍କ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଇଟା ପ୍ରଭୃତି ଜମା
 ହୋଇଥିବାର ଦେଖି କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ
 ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଗର ଥିଲା । ତାହା ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଓଡ଼ିଶାର ବୃହତ୍ତମ
 ଓ ସବୁଘେଷୁ ମନ୍ଦିର ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଧିତ ବାଲ୍ୟକାମୟ ମରୁ ପ୍ରାନ୍ତରେ
 କଦାପି ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯଦ୍ୱାଦଶ
 ଶତାବ୍ଦୀର ଚତୁର୍ଥାଳ ସୁଦ୍ଧା କୋଣାର୍କରେ ଗୋଟିଏ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ
 ନଗର ଓ ବନ୍ଦର ଥିଲା, କାରଣ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ ଯେ କୌଣସି
 ସ୍ଥାନର ସଫଳ ଓ ସମୃଦ୍ଧିର ପ୍ରଧାନ ମାନଦଣ୍ଡ । କୋଣାର୍କ-ମନ୍ଦିର

* M. M. Ganguly—‘Orissa and her remains’
 p. 479

† R. Mitra—‘Antiquities of Orissa’ Vol 1
 P. 142 Quoted in କୋଣାର୍କ p. 67

ନିମ୍ନାଣ ସମୟକୁ ଏହି ନଗରର ଓ ବନ୍ଦରର ଗୌରବ ଓ ସମୃଦ୍ଧି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଥିଲା, କାରଣ କୋଣାର୍କମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ଓଡ଼ିଆ-ସିଲ୍ଲୀମାନେ ଯେଉଁ ପଦ୍ମଭୂଷୀ ବିଶାଳତାକୁ ପଥରଶ୍ରେୟମାନ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ତାହା କୋଣାର୍କ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ସ୍ଥାନରୁ ଅଣିବାର ସ୍ୱଭାବ ଓ ସୁଯୋଗ ନ ଥିଲା । ସେହି ଶ୍ରେୟ ପଥରଶ୍ରେୟମାନ କୌଣସି ଗଡ଼ଜାତ ଜଙ୍ଗଲମାନଙ୍କରୁ ନିଶ୍ଚୟ ଆସିଥିବ । କିନ୍ତୁ ଏତେଦୂରରୁ ବିନା ଜାହାଜ କିମ୍ବା ନୌକା ଯାହାପ୍ୟରେ ଏଡ଼େ ଏଡ଼େ ବୃଦ୍ଧର ଶିଳାଶ୍ରେୟମାନ ଆସିବା ଅସମ୍ଭବ ମନେ ହୁଏ । ଅତଏବ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ କୋଣାର୍କ ନିକଟରେ ସୁବିଶାଳ ସୁନାବ୍ୟା ବୃଦ୍ଧର ନଦୀ ଥିଲା । ବଡ଼ ବଡ଼ ବୋଇତରେ ଓଡ଼ିଆ ନାବିକମାନେ ସୁଦୂର ଗଡ଼ଜାତ ଜଙ୍ଗଲରୁ ସେହି ପଦ୍ମଭୂଷୀ ଶିଳାଶ୍ରେୟମାନ ଅନାୟାସ ଓ ଅକ୍ଳେଶରେ ବୋହୁଆଣି କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ଗଠନରେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ନାନା କଥା, କାହାଣୀ, ଗଳ୍ପ, କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଧର୍ମ ଓ ପଦାଣୀରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାପାଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ନୌବାଣିଜ୍ୟରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ * । ଏପରି କି ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଆଗମନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ତାର ସ୍ମୃତି ଚିହ୍ନ ଜୀବିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆର ଶିଳ୍ପ-ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପରି ତାହାର ନୌବାଣିଜ୍ୟ, ପୋତ-ନିର୍ମାଣକୁଶଳତା କିପରି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷମ ବେତେବେଳେ, ବେଉଁ

* The Praclii—vol 2, part 1—‘The sea in the folklore of Orissa’ p. 49-73

ଦେବତାର ନିର୍ମ୍ମମ ଅଭିଷ୍ଠାତରେ ଧୂଂସ ଓ ଲୁପ୍ତ ହେଲା ତାହା କେବଳ ସେହି ସବୁଗ୍ରାସୀ କାଳକୁ ଗୋଟର । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଅଳ୍ପ ଅସୁସ୍ଥତାୟ ନାହିଁ—ନିଜର ଅଜ୍ଞତ ଐତିହାସିକ ବିରବ କମ୍ । ବିରୁଦ୍ଧରେ ବଳିଷ୍ଠ ବିଶ୍ୱାସ ନାହିଁ, ନିଜର ଅଜ୍ଞତ ଗୌରବରେ ଗୁଡ଼ି ଫୁଲାଇ ଦାଣ୍ଡରେ ଗୁଲିବାର ପ୍ରଚୁର ଡାହାର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ; ସୁତରାଂ ଏ ଜାତି ସୁଦୂର ଅଜ୍ଞତର ବିରାଟ ଗୌରବ ଓ ସ୍ୱପ୍ନଦ କେବେ ଯେ ଫେରି ପାଇନ, କେବେ ଯେ ଏହି ଜାତିର ଶିଳ୍ପ, ପ୍ରାପତ୍ୟ, ବାଣିଜ୍ୟ, ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଉଜ୍ଜୀବିତ ହୋଇ ଉଠିବ ତାହା କିଏ କହି ପାରେ ?

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବନ

ଭାରତବର୍ଷର ଇତିହାସ-ଲେଖକ ପ୍ରଧାନତଃ କୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତଗଣ । ସୁତରାଂ ଏମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ କଠୋର ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟମାନଙ୍କର ଅତଳାତ କଟିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ସଂସ୍କୃତି ଓ ଦର୍ଶନର ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲେ ଭାରତୀୟ ଐତିହାସିକ ସାହିତ୍ୟ, ପୁରାଣ, ମହାକାବ୍ୟ, କାବ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସାମୟିକ ସଂସ୍କୃତି ସାହିତ୍ୟ ତଳେ ତଳ କରି ପଢ଼ିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମୃତ୍ୟୁର ଇତିହାସ ଓ ଲେଖିଯାଇ ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ସେମାନେ ବିରାଟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ମାନଙ୍କରେ ଅବାନ୍ତରଭାବରେ ନାନା ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟର ଅବତାରଣା କରୁଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ସାବଧାନତାର ସହିତ ଅନୁସନ୍ଧାନ ନ କରି ଭାରତର ମୌଳିକ ଦର୍ଶନ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଅପଥ ଆନ୍ଦୋଳନ କରିବା କୌଶର୍ଯ୍ୟ ହୃଦୟବାନ୍ ଓ ବିରୁଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ-

ସଫଳ ଐତିହାସିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ନୁହେଁ । କୌଣସି କୌଣସି ଇତିହାସିକ ସମାଲୋଚକ କହନ୍ତି, ଭାରତର ସଭ୍ୟତା ମୌଳିକ ନୁହେଁ, ଏହା ଗ୍ରୀସ୍ କମ୍ପା ଷ୍ଟେମ୍‌ରୁ ଆଗତ । କିନ୍ତୁ ଧୂଳି ଦଳ ହେଲେ ହରପ୍ପା ଓ ମହେନ୍‌ଜୋଦାରୋ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗ ଯେଉଁ ବିପୁଳ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷମାନ ଆବିଷ୍କାର କରିଅଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଆଗମନର ପ୍ରାୟ ଦୁଇସହସ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ସିନ୍ଧୁନଦୀ କୂଳରେ ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଜନତ ଜାତି ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ମଣ୍ଡନପ୍ରିୟତା, ନିର୍ମାଣ-କୌଶଳ ଓ ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ଅଧୁନିକ କୌଣସି ଇନଡ଼ ଜାତିଠାରୁ ନ୍ୟୁନ ନ ଥିଲା । ବାସ୍ତବରେ ମାନବ-ସଭ୍ୟତାର ଆଦ୍ୟ ଲୀଳା-ନିବେଦନ ଅମ୍ଭର ଏହି ଭାରତ-ଭୂମି * । ମୋଷମୂଲର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ପାଣ୍ଡାଫ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଭାରତର ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ହୋଇ ଇଂରେଜିଭାଷାରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେହିମାନେହି କେବଳ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୁଝିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଐତିହାସିକମାନେ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ନମସ୍ୟ । ନିଜେ ଲର୍ଡ୍ କର୍ତ୍ତନ ୧୯୦୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଦକ୍ଷିଣ-ଦରବାରରେ ମୁକ୍ତବକ୍ତୃରେ କହିଥିଲେ, “ଇଂରେଜ-ମାନେ ଅସଭ୍ୟ ଓ ଅନୁଜାତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥାଇ ବନ ଜଙ୍ଗଲରେ ବିଚରଣ କରୁଥିଲା ବେଳେ ଭାରତରେ ମୃତ୍ୟୁଶାଳୀ ଗଜ୍ୟମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଧାର ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସମଗ୍ର ମାନବ-ଜାତିର ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ ଓ ଇତିହାସ ଉପରେ ଭାରତର ସଭ୍ୟତା ଯେତେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର

* ‘Earliest cradle of human civilization
‘The Modern Review’ Feb. 1936. P. 219.

କରୁଥିଲା ଆଉ କୌଣସି ଦେଶର ସଭ୍ୟତା ସେତେ କିଛି ପାଇ ନାହିଁ * । ଏହୁମାନେହିଁ ଭାରତର ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ।

ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତାକୁ ଅନୁମାନ କରିବାକୁ ପାଇ କେହି କେହି ଐତିହାସିକ ସମାଲୋଚନା-ସୂତ୍ରରେ କହିଥାନ୍ତି, ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଲେଖମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନ କିମ୍ବା ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବନର ଆଦୌ ବିଚାର ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବରେ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ, ଶତ୍ରୁତ୍ୱ ଓ ସଂଗୀତର କରତା ସେମାନଙ୍କୁ ଜଣା ନ ଥିଲା । ଅଜିକାଲି ପ୍ରତ୍ୟେକ ସତ୍ତାର ଓ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ବାବୁଭାସା ଓ ଗୃହଅଗ୍ରେଣୀର ଲେଖମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଲୁଚି ପ୍ରାପ୍ତ କରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ, ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ, ଶେଳ କୌତୁକ, ପୁସ୍ତକପାଠ, ନାନାପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ ଓ କଥୋପକଥନରେ ସମୟ କଟାନ୍ତି ସେହିପରି ଲୁଚି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଆଦୌ ନ ଥିଲା କୋଲି ଅନେକଙ୍କର ଧାରଣା । ଏପରି ଗୋଷ୍ଠୀଜୀବନ ସମାଜ ପ୍ରତି ବଡ଼ ମଙ୍ଗଳଜନକ । ଏହା ଲେଖମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକତା ଆଣେ ଏବଂ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି କରେ । ଅବଶ୍ୟକ ଦର୍ଶିତା ପ୍ରମାଣ କରାଯାଉ, ବାସ୍ତବିକ

* 'Powerful Empires existed and flourished here (India) while Englishmen were still wandering painted in the woods and while the British colonies were still a wilderness and a jungle. India has left a deeper mark upon the history, the philosophy, and the religion of mankind, than any other terrestrial unit in the universe. Lord Curzon-(Modern Review, Feb. 1936, P.192)

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଏପରି କୁଦ ସବୁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଚହୁ ପରିମାଣରେ ଥିଲା ଏବଂ ସେତେବେଳେ ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବନର ବିକାଶ ଓ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଇଥିଲା ।

ଏହି ବିଷୟ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆଲୋଚନା କରାଗଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ କୁଦ କିମ୍ବା ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ ଅର୍ଥ ସୂଚକ କିମ୍ବା ସେହି ଭାବବ୍ୟକ୍ତିକ କେତେଗୋଟି ଶବ୍ଦକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ସେମାନଙ୍କର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ‘ସଭା’, ‘ପରିଷଦ୍’, ‘ସଦ୍’, ‘ସମାଜ’, ‘ଗଣ’ ଓ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ ଏହି ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯେ ଆକାର ଧାରଣ କରୁ ପଛେ, ଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶବ୍ଦର ମୌଳିକ ଅପରିକ ଅର୍ଥ ହେଉଅଛି କେତେକ ଲୋକଙ୍କର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ । ଯଜୁର୍ବେଦରେ ‘ଗଣ ଯଜ୍ଞ’ ବୋଲି ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅଛି ତାହାର ଅର୍ଥ କେତେକ ଲୋକ ଏକତ୍ର ମିଳିତ ହୋଇ ସେହି ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି । ଏହି ହୋମର ଅନ୍ୟ ନାମ ମଧ୍ୟ ‘ମରୁତସ୍ତୋମ’ । ବନ୍ଧୁ କିମ୍ବା ଭ୍ରାତାମାନେ ଏକତ୍ର ମିଳିତ ହୋଇ ଏହି ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି* । ବର୍ତ୍ତମାନ ବଙ୍ଗଳାରେ ବାରଜଣ ସଖାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଯେଉଁ ‘ବାରତ୍ତ୍ୟାଗ୍’ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଅସୁଅଛି ତାହା ଏହି ‘ମରୁତସ୍ତୋମ’ର ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ସେ ଯାହାହେଉ, ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅକୃତ୍ରିମ ଭ୍ରାତୃଭାବ ଓ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପୂର୍ବକାଳରେ ଭାରତରେ ନାନାପ୍ରକାର ସାମାଜିକ ଅନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ଏହି ଭ୍ରାତୃଭାବ ଓ ସ୍ନେହ କାଳକ୍ରମେ ଏତେ ଘନସ୍ଥ ହୋଇ ଉଠିଲା ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ଲୋକେ ସଖା ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କଲେ । ଯାହାକିଲ୍ଲ୍ୟ ମହର୍ଷି

ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚୂଡ଼ମ୍ବ ପ୍ରତି କଠୋର ଧର୍ମବିଧିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅପରାଧ କିମ୍ବା ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟ କୌଣସି ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତିତ ନ କରି ବୁଦ୍ଧିମାନ, ଶିକ୍ଷିତ ଓ ଶିଷ୍ଟ ଲୋକଙ୍କ ସଂସର୍ଗରେ କାଳଯାପନ କରିବାକୁ ସେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ପରମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଷ୍ଠୀଜୀବନ ଅଥବା କୁର୍ ଜୀବନର ଗତି ଏହିଠାରେ ନିହିତ ଥିଲା ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ‘ଗଣ ଚଳନ୍ତି’ ବୋଲି ଆଜି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଅଛି । ଏହାର ଅର୍ଥ ଲୋକେ ଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଲୋକଙ୍କର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ, ଆଳାପ ଓ ଭୋଜନ । ଆଜିକାଲି କୁର୍ମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ଭୋଜି, ଗୁ ପାନ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ଆମୋଦପ୍ରମୋଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ, ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ଲୋକେ ସେହିପରି ଏକତ୍ର ବସି ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ନାନାପ୍ରକାର ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦରେ କାଳ କଟାଉଥିଲେ ।

ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଗୋଷ୍ଠୀ କିମ୍ବା କୁର୍ମାନଙ୍କର ପୌଲବ ଭବେଶ୍ୟ ଥିଲା ଧର୍ମରକ୍ଷା ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନା । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ‘ଗଣଚଳ’ ପ୍ରଭୃତି ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଯେଉଁ ଲୋକମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରନିପୁଣ, ନିଷ୍ଠୁଳଜ୍ଞଚରଣ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ଆତ୍ମମର୍ଯ୍ୟାଦାଜ୍ଞାନ-ସମ୍ପନ୍ନ, ଯେଉଁମାନେ ବସିବସି, କାବ୍ୟବିଶଦାଦ୍ୱାରା ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ଯେଉଁମାନେ ଶ୍ରୀମଦ୍-ଭଗବତ୍ ପାଠ କରି ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କର ଧର୍ମ-କ୍ଷୟ ନିରୋଧ କରି ପାରନ୍ତି—ଏହିପରି ଲୋକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଗୋଷ୍ଠୀ କୁହାଯାଉଥିଲା ।* ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଜଣେ

* ନାନାଶାସ୍ତ୍ରବିଶାରଦେଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱାବ୍ୟ ସମ୍ମୋଦିତା,
ଜର୍ଯ୍ୟାଗଣଃ କୁଳଭୃଷଣଃ ପରମତାପର୍ଣ୍ଣ କୁଳକ୍ଷେରପି—ସ୍ୱକଳକହମ୍ ।

କଣେ ‘ଗୋଷ୍ଠୀପତି’ ହଲେ । ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କୁ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପରିଗଣିତ କରିବା ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀପତିମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅସୁମାନଙ୍କ ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ ସମାଜରୁ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ ଶବ୍ଦ ଲେଖା ଥାଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ‘ଦ୍ଵନ୍ଦ୍ଵ-ସଭା’ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନମାନ ସେହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବଙ୍କ ଓ ଉତ୍କଳରେ ଗୋଷ୍ଠୀ ସବୁ ଥିଲା । ‘ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ’ରେ ମଧ୍ୟ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ * ।

କେବଳ ଧର୍ମ ଓ ଚେତନାନୋଦନ ନିମନ୍ତେ ଯେ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀ ସବୁର ରଚନା କରାଯାଇଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ । ଅନେକ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ଓ ଖେଳବୃତ୍ତିର ସ୍ଥାନ ପାଉଥିଲା । ଉତ୍କଳରେ ‘କ୍ରିଡ଼ା-ଗୁଡ଼’ର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି † । ମହାଭାରତ ସଭାପତିରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, କ୍ରିଡ଼ାମତ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଦୁଇକ୍ରିଡ଼ା ନିମନ୍ତେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଯେଉଁ ‘ସଭା’କୁ ଆହ୍ୱାନ କଲେ ଥିଲେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ‘କ୍ରିଡ଼ା-ଗୁଡ଼’—ଆଧୁନିକ କ୍ଲବ୍ ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ‡

ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ମଦ୍ୟପାନ ନିମନ୍ତେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସୋମରସ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା ତାହାକୁ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠୀ କିମ୍ବା କ୍ଲବ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । ସୋମରସ ଅପରିମେୟ ଚଳ ଓ ଧାର୍ଯ୍ୟାୟ ଦିଏ ବୋଲି ସେତେବେଳେ ଲୋକଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ

* ‘The Journal of the B. O. Research Society Vol III, part 3—p. 408

† Rigveda, 10, 34, 6

‡ ମହାଭାରତ, ସଭାପତି ୭୦

ଥିବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକଙ୍କ ଘରେ ଏହି ଅମୃତକଳ୍ପ ସୋମରସ ଯାନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବମାନଙ୍କର ସମାଗମ ହେଉଥିଲା । ଏହି ସମାବେଶରୁ ‘ପାନଭୂମି’ ଓ ‘ଅପାନକ’ ଶବ୍ଦର ଉଦ୍ଭବ ଓ ଉତ୍ପତ୍ତି * । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୃହସ୍ଥ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବମାନଙ୍କ ସହିତ ସୋମରସ ପାନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନିଜ ଗୃହ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ବଣର ଅଳଗା ରଖୁଥିଲା । ଏହାକୁ ‘ପାନଭୂମି, କିମ୍ବା ‘ଅପାନକ’ କୁହାଯାଉଥିଲା ।† ପ୍ରତ୍ୟେକ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ଓ ଆତ୍ମୀୟଜନମାନଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କରି ପାନାଦାର ଛଳରେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଭାର ଆନାତପ୍ରଦାନ କରିବା ସେ ଯୁଗରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୃହସ୍ଥର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ବୈଦିକଯୁଗରେ ଯେ ଅର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲୁଚ, କିମ୍ବା ଗୋଷ୍ଠୀଜୀବନର ନିତି ଶିଖା ହୋଇଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରଦାର କୌଣସି ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ମହାଭାରତର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ଅନ୍ଧୀତ ଭୂମି’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପୈତୃସ୍ଥାନରେ କେତେକ ଲୋକ ନାନାପ୍ରକାର ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ, ଶିତା-କୌତୁକ ଓ ଲଲାସ-ବ୍ୟସନରେ ବାଳ କନ୍ୟା ଯେଉଁ ସ୍ଥାନକୁ ‘ଅନ୍ଧୀତ ଭୂମି’ କହନ୍ତି । ମହାଭାରତରେ ‘ବିହାର’ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହି ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ମହାନାଟ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ‘ସମାଜ’ ଓ ‘ସମାଜୋପ୍ରବ’ ଶବ୍ଦ ସବୁ ଠିକ୍ ଲୁଚ କିମ୍ବା ଗୋଷ୍ଠୀ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହିଦିନ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଏ, ଚନ୍ଦ୍ରନି ଏକଦା ସମାବେଶ ହୋଇ ପୈତୃ-ଉତ୍ସବମାନ ପାଳନ କରୁଥିଲେ ତାହାକୁ ‘ସମାଜ’ କିମ୍ବା ‘ସମାଜୋପ୍ରବ’ କୁହା ଯାଉଥିଲା । ଉଦାହରଣରେ

* ଅପାନଂ ପାନଗୋଷ୍ଠିବା; ଅମରକୋଷ P 43

† ରଘୁବଂଶ—Canto, 19, 11

ଲୁମ୍ବିକସମ୍ବନ୍ଧ—Canto-VI. 42

ଯେଉଁ ‘ସଭା’ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସେଥିରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ, ସେ ଯୁଗରେ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ ନମନ୍ତେ ପୂର୍ବକମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗୃହ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ କ୍ଲବ୍ ନ ଥିଲା ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଜୀବନର ସହ ଚର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନ ଥିଲା ବୋଲି ସେହିମାନେ ଅସ୍ଥାବଳି କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ମତ ଗ୍ରାନ୍ତ * ।

ଅତଏବ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳେ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ ‘ମରୁତସ୍ତୋମ’ ‘ଗଣେଶେ’ ‘ପାନଭୂମି’ ‘ଆସାନକ’ ‘ଆଶୀତଭୂମି’ ‘ବନ୍ଧାର’ ଓ ‘ସଭା’ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କର ଆଧୁନିକ ସଂଜ୍ଞାଜନସମାଦୃଶ କ୍ଲବମାନଙ୍କ ସହିତ କେତେକ ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି । ଚର୍ଚ୍ଚମାନ ଦେଶପାତ୍ର ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଗୋଷ୍ଠୀ କିମ୍ବା କ୍ଲବମାନଙ୍କର ସଜ୍ଞା ସ୍ବରୂପ, ପ୍ରକୃତ ଗଠନ, ନିୟମ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ଛିଡ଼ା କରି ଥିଲା । ‘କାମସୂତ୍ର’ର ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀର ସଜ୍ଞା ଦିଆ ଯାଇଅଛି ‘ସମାନ ଦେହାବୃଦ୍ଧିଶୀଳ ଭେଦବୟସୀ.....ଅନୁରୂପେ ସ୍ବାଭାବେଶ୍ବସନବନ୍ଧୋ ଗୋଷ୍ଠୀ....’ ଯେଉଁ ଯାଆରଣ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ କିମ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତି ଗଣେଶଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ ନମନ୍ତେ କିମ୍ବା ଶିଷ୍ଟ ଓ ସୁନ୍ଦର ଆଳାପ କଲେ ନମନ୍ତେ ସମାନ ଦେୟ, ଝିଅ ଓ ସସ୍ବଜନ, ସମାନ ବୃଦ୍ଧି, ନିଦ୍ୟା, ବୌଳିକତା ଓ ସମ୍ପଦର ଛେମୁମାନେ ଏକତ୍ର ହୁଏନ୍ତି ସେହି ଅନୁଷ୍ଠାନ କିମ୍ବା ଗୃହକୁ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ କୁହାଯାଏ † । କାମ-ସୂତ୍ରକାର ଗୋପାୟନ ମଧ୍ୟ ଏବେସ୍ଥା ଦେଇଅଛନ୍ତି “କୃତ ପ୍ରସାଧନାଃ ଅପରାହ୍ନ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗନ୍ଧାରଃ” । କେଶ-ପ୍ରସାଧନ ସମାପନ କରି

* The journal of the Bihar and Orissa Research Society, p. 410-411, (Vol III-3)

† B. & O, R. S. journal, p. 411 (vol-3)

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ଅପରକୁ କିମ୍ବା ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଗୋଷ୍ଠୀର ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦରେ ଯୋଗ ଦେବେ । ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଯୋଗ ଦେଇ ଯୁବକମାନେ ‘କାବ୍ୟ ଓ କଳା ସମସ୍ୟା’ ଆଲୋଚନା କରିବେ । ‘କଳା’ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟାପକ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ୭୪ କଳାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଯୁବକମାନଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜର ରୁଚି ଅନୁସାରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର କଳାର ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସଙ୍ଗୀତ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ଶେଳ ମଧ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସ୍ଥାନ ପାଉଥିଲା । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ସବ୍ୟସାଧାରଣ ସମ୍ମୁଖରେ ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ କରିବାର ପ୍ରଥା ନିଷିଦ୍ଧ ଥିବାରୁ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜ ଘରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିବା ଗୋଷ୍ଠୀ ଗୃହରେ ଗାନ କରି ସହର ଓ ଗ୍ରାମର ସଙ୍ଗୀତପ୍ରିୟାୟୁ ଲୋକମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତବିନୋଦନ କରୁଥିଲେ । କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ଗାନ କରୁଥିଲେ । ଅଜିବାଲି ଇଉରୋପୀୟ ଓ ଡାହାର ଅନୁକରଣରେ ସ୍ଥାପିତ କୁରମାନଙ୍କରେ ପେପର ମଦ୍ୟସାନର ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସ୍ଥଳଚିତ୍ରେ ଥାଏ, ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସେପରି ନ ଥିଲା । ସୋମରସ ପାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କେବଳ ‘ପାନଭୂମି’ କିମ୍ବା ‘ଆସାନକ’ରେ ଥିଲା । ଏହା ‘ପାନଭୂମି’ କିମ୍ବା ‘ଆସାନକ’ କୌଣସି ସବ୍ୟସାଧାରଣ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପିତ ନ ହୋଇ ବ୍ୟକ୍ତିଚିତ୍ରେ ଗୃହରେ ସ୍ଥଳିତ ଥିଲା । ଏହାରେ ଅଧୁନିକ ଇଉରୋପୀୟ କ୍ଲବ୍ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ପାର୍ଥକ୍ୟ ।

ଏହି ସବ୍ୟସାଧାରଣ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କୁ ଲେକ୍ଚର୍ସ୍ ଓ ଟ୍ୟୁଟୋରୀଆଲ୍ କହି ଜନ-ସମାଜରେ ଏମାନଙ୍କର ଆଦର ଦିଆଯିବା ନିମନ୍ତେ ବାସ୍ତାୟନ ମଧ୍ୟ ଅନେକ କଠୋର ନିୟମମାନ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ସେହି ନିୟମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :—

୧ । ଶାସ୍ତ୍ରବର୍ତ୍ତା ଓ ନିଗ୍ରହ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ସତ୍ୟମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତକୁ ଶୁଦ୍ଧ ରଖିବା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ମନ ବିନୋଦନ କରିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୋଷ୍ଠୀର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

୨ । ଯେଉଁ ସତ୍ୟ ଅତି କଠିନ ଶବ୍ଦ ସମ୍ବନ୍ଧେ ସମ୍ବୁଦ୍ଧିପାତ୍ର (ନାତ୍ୟନ୍ତ୍ର ସମ୍ବୁଦ୍ଧିଃ) କିମ୍ବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗ୍ରାମ୍ୟ କିମ୍ବା ଅଶ୍ଳୀଳଭାଷାରେ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଆଳାପ ନ କରେ ସେ ଲେକପ୍ରିୟ ହୁଏ ।

୩ । ଯେଉଁ ଗୋଷ୍ଠୀ ଲୋକରେ ଅପ୍ରିୟ (ଲେକବିଦ୍‌ବିତ୍ତା), ପାଞ୍ଚା ଶୁଙ୍ଖଳା କିମ୍ବା ନିୟମରେ ଗୁଳିତ ନୁହେଁ ଏବଂ ଯେଉଁ ଗୋଷ୍ଠୀ ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କୁ ହିଂସା-ଚୟରେ (ହିଂସାମୁକ୍ତ) ଦେଖେ, ସେହି ଗୋଷ୍ଠୀ ଜ୍ଞାନୀ ଲେକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ।

ଜ୍ଞାନୀ ଲେକମାନେ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଯୋଗଦାନ କରି ସିଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ବାସନା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସେମାନେ ନିଗ୍ରହ ଓ ନିଗ୍ରହମୂଳ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦ ଭବିଷ୍ୟତ ଲାଭକାରୀ ପୁରୁଷା ପାଆନ୍ତି ।

ଏଥିରୁ ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଗୋଷ୍ଠୀ ସେବାଳର ଲେକମାନଙ୍କର ବଡ଼ ଆଦରର ସାମଗ୍ରୀ ଥିଲା । ଗୋଷ୍ଠୀ ନ ଥାଇ ଗ୍ରାମ କିମ୍ବା ସହର ନ ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁବକ ଗୋଷ୍ଠୀର ସତ୍ୟ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲେ ।

ସେବାଳର ଗୋଷ୍ଠୀ ଜନ-ସମାଜରେ ଏତେଦୂର ଆଦରଣୀୟ ହୋଇଥିଲା ଯେ ସତ୍ୟମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତବିନୋଦନ ନିମନ୍ତେ ଅଭିନୀତ ହେଉଥିବା ଏକାଙ୍କ ନାଟକମାନଙ୍କୁ ‘ଗୋଷ୍ଠୀ’ ଅଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଥିଲା * । ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କରେ ମଧୁର ଚିତ୍ତବର୍ତ୍ତକ କଥା

କହୁ ଯେ ସତ୍ୟମାନଙ୍କର ମନହରଣ କରି ମାରୁଥିଲା ଗୋଷ୍ଠୀରେ ତାର ଆଦର ବେଶୀ ହେଉଥିଲା । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର ଶ୍ରେଣୀମଧ୍ୟ 'ବଟ' ବୋଲି ଜଣେ ଲେଖକ ଫକୀ ନାଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । 'ବେଶୋପବୃତ୍ତକୁଶଳଃ, ବାଗ୍ନୀ, ମଧୁସୂଥ ବହୁମତୋ ଗୋଷ୍ଠୀଂ' * ଯେଉଁ ଲେଖକ ତେଣୁ କରବାର ପରିପାକୀ ଭଲକରି ଜାଣେ, ବାଗ୍ନୀ, ଅଥବା ପ୍ରକୃତ ମଧୁର, ସେହି ଲେଖକ ଆଦର ଗୋଷ୍ଠୀରେ ବେଶୀ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର ଶ୍ରେଣୀମଧ୍ୟର 'ବଟ' ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯାହାହେଉ ପଛେ, ଅନ୍ତତଃ କି ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସମୟରେ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଗୋଷ୍ଠୀର ଆଦର ଥିଲା ଏବଂ ଗୋଷ୍ଠୀ ପେ ସେତେବେଳକୁ ଜନ-ସମାଜରେ ବଡ଼ ଆଦରର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର ଶ୍ରେଣୀମଧ୍ୟକୁ କେହି କେହି ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକ ବୋଲି କହନ୍ତି । ତେବେ ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁବୃକ୍ଷ ଯେ ଭାରତରେ ଗୋଷ୍ଠୀ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ଏହା ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ କୁହାଯାଇ ପାରେ । କାମସୂତ୍ରକାର ବାସ୍ତାୟନ ମହର୍ଷିଙ୍କ ଲେଖନାରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଗୋଷ୍ଠୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ତଥ୍ୟ ପାଇଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଏହି ବାସ୍ତାୟନ କେଉଁ ସମୟର ଲେଖକ ? କେହି କେହି ଆଦିକାବ୍ୟ ଏହାକୁ ମୌର୍ଯ୍ୟସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁଣକ୍ୟଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ମତ ଦିଅନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ 'କାମସୂତ୍ର' ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏ ବିଷୟରେ କାହାର ମତଦ୍ୱିଧ

* J. B. and O. R. S. vol III - part III, p 414

ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଗୋଷ୍ଠୀଜୀବନ ଯେ ଭାରତର ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସାମାଜିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଏହା ଇତିହାସର କଠୋର ସତ୍ୟ ।

ଅରଣ୍ୟ ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହି ଗୋଷ୍ଠୀ କିମ୍ବା ପ୍ରାଚୀନ କୁଳପାନଙ୍କର ସଦୃଶ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖିବାକୁ ପାଉନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦିଗରେ ଅନୁଷ୍ଠାନପାନଙ୍କ ପରି ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀ-ମାନଙ୍କର ଧ୍ୟାନ କିପରି ଦେଲେ ତାହା ନିରୂପଣ କରିବା ସାଧ୍ୟାତ୍ମକ । ମୁସଲମାନ ଶକ୍ତିମାନେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହକୁ ଚଢ଼ି ଭୟ କରିଥିଲେ । ଗୋଷ୍ଠୀରେ ସମବେଦ ହେଉଥିବା ଯୁବକମାନେ କାଳେ କେତେବେଳେ ଏହି ବିଦ୍ରୋହ ବଢ଼ି ଜାଲି ଦେଇପାରନ୍ତି, ଏହି ଭୟରେ ପ୍ରଜାତୀତିକ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମବିଦ୍ବେଷୀ ମୁସଲମାନ ଶକ୍ତିମାନେ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ସାଧନ କରିଥିବା ସତ୍ତ୍ୱରେ ଅନୁମେୟ । ଅଲ୍ଲାଭକିନ୍ ଖିଲଜି ଏହିପରି ଅନେକ ଗୋଷ୍ଠୀଧ୍ୟାନ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଇତିହାସରୁ ମିଳେ । ଏହି ସାଧାରଣ ଗୋଷ୍ଠୀସବୁ ବିନଷ୍ଟ ହେବାରୁ ଧନୀ ଲୋକମାନେ ନିଜ ନିଜ ଘରେ ଗୋପନରେ ଗୀତ ବାଦ୍ୟ ଓ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେହି ଘରମାନଙ୍କୁ ବୈଦେଶିକ ଭାଷାରେ 'ଅଭିଭା' ବୋଲି କାଳକ୍ରମେ କୁହାଗଲା । ଏବେ ପ୍ରାଚୀନ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ସୁଦ୍ଧ-ଚନ୍ଦ୍ରସୁରୁପ ଆଜିକାଲି ଓଡ଼ିଶାର ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ଯେଉଁ 'ଭଗବତ-ଘର' କିମ୍ବା 'ଭଗବତ-ଛୁଆଁ'ର ପ୍ରଚୁର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ତାହାର ସମ୍ପର୍କ କେବେ ହେଲା ଶ୍ରେୟଶ୍ଚକ୍ତ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ସୁଦ୍ଧା ଏମାନେ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଗୋଷ୍ଠୀର ରୂପାନ୍ତର ଏହା ସମ୍ଭବରେ ଅନୁମେୟ । ଆଧୁନିକଯୁଗର କୁଳମାନେ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ଆଲୋକରେ ଉଦ୍ଭାସିତ, ନାନାପ୍ରକାର ବୈଦେଶିକ ସାଜସଜ୍ଜାରେ ଅଳଂକୃତ, କେତେ ଯେ ବୈଦେଶିକ ନୀଡ଼ା ଓ କୌତୁକର ଆବିର୍ଭାବ

ଏହି କୁତମାନଙ୍କରେ ଦେଖୁଛୁ, ତାହାର କସ୍ତୁରୀ ନାହିଁ । କହୁ ଏ ସମସ୍ତ ବିଶାଳ ବୈଷମ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ଆଧୁନିକ କୁଳ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯେ ଏକ ଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ସୁଭାକଟାରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ନାଶ *

ଏବେ କେତେ ବର୍ଷ ଧରି ସୁଭାକଟା କିମ୍ବା ଚରକା ଆନ୍ଦୋଳନ ଭାରତର ସବୁ ସ୍ତରରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଚରକା ଓ ସୁଭାକଟା ସମସ୍ୟା ନେଇ ଭାରତର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଅପର ପ୍ରାନ୍ତ ସର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନାପ୍ରକାର ଆନ୍ଦୋଳନ ଓ ଆନ୍ଦୋଳନ ଚାଲୁଅଛି । ଭାରତର ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ନିରାକ ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ୱାଧୀନତାବାଦୀ କରାଇ ସେମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥାଇ ଏକମୁଖି ଅନ୍ଧର ସମ୍ମାନ କରାଇବା ଏହି ଭାରତ-ବ୍ୟାପୀ ଚରକା-ଆନ୍ଦୋଳନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଶିଳ୍ପ ଓ ବାଣିଜ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଚରମ-ସୀମାରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲା । ନାନା ଅନିଚାରୀୟ କାରଣବଶତଃ ଭାରତର କୃଷି-ଶିଳ୍ପ ସବୁ ଧ୍ୱଂସ ପାଇବାରୁ ଏ ଦେଶର କୋଟି କୋଟି ଲୋକ ଆଜି ନିଃସହାୟ, ବୁଦ୍ଧିମୁଖ ଓ ଦାରିଦ୍ର୍ୟପ୍ରସାଦିତ । ବନ୍ଧୁ-ବନ୍ଧନ-ପଟ୍ଟ ପଶ୍ଚିର ତନ୍ତ୍ରୀ ଆଜି କୁଳିଗରି କରି ପେଟ ପୋଷେ । ଏହି ଆର୍ଥିକ ଦୁର୍ଗତିରୁ ଭାରତକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଚରକା ଆନ୍ଦୋଳନର ସୁଦୃଢ଼ତା । ଆଜି ଯେ ସାମାନ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀ ସାଗର-ତେଷ୍ଟିତ

* ୧୩ଶ ଭାଗ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ, ୧୩୩୯ 'ସଦ୍‌କାର'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ଲେଖକର ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ସାମାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନସହ ଗୃହୀତ ।

ଦ୍ଵୀପ ଜାପାନ ପୃଥିବୀର ଏକ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଜାତିରୂପେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଛୁଡ଼ା ହୋଇଅଛି, ତାହାର ମୂଳରେ ଅଛି ଜାପାନର ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଶିଳ୍ପର ଅଭ୍ୟୁଦ୍ଧାନ ଓ ପ୍ରସାର ।

ଜାପାନକୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲେ ବସ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟର ନିଜାନ୍ତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ପଦାର୍ଥ । ଏହି ବସ୍ତୁ ବ୍ୟବସାୟରେ ଇଂଲଣ୍ଡଦେଶ ଆଜି ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ, ଜାପାନ ଦ୍ଵୀପ ଆଜି କ୍ଳେଶାଳୀ । ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକକୁ ନିଜ ହାତରେ ସୁଧା କାଟିବାକୁ ହେବ । ଏହାଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୃହସ୍ଥ ଅନେକ ଅନାବଶ୍ୟକ ଖର୍ଚ୍ଚରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବ ଏବଂ ଗ୍ରାମର ଢଗ୍ରା ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇବ । ଦେଶର ଟଙ୍କା ଦେଶରେ ରହିବ । ଭାରତର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ଜଟିଳ ସମସ୍ୟା:—

୧ । ଭାରତର ଦାରିଦ୍ର୍ୟର ମୂଳ ଉପାଟନ ।

୨ । ଭାରତବାସୀର ଅନିୟୋଗ-ସମସ୍ୟାର ଯଥାରଥ ସମାଧାନ ।

ଏହି ଦୁଇଟି ଗୁରୁତର ପ୍ରଶ୍ନର ମୀମାଂସା ଚରକା-ଆନ୍ଦୋଳନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ଭାରତୀୟ ନେତା ଏହି ସଂପର୍କରେ ଅରେ କହିଥିଲେ, “ସରକାର ଯେପରି ନିଜ ଡିପ୍ଲୋମାସୀରେ କେତେ ଗୋଟି ନୂତନ ନୂତନ ଶିଳ୍ପ ଓ ବାଣିଜ୍ୟ-ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି କରି ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ଓ ଶ୍ରମଜୀବୀ ଦର୍ବିନ୍ଦ୍ର ଲୋକମାନଙ୍କର ଅନିୟୋଗ-ସମସ୍ୟାର ପୁରଣରେ ଯତ୍ନବାନ ହୁଅନ୍ତି ତାହାର ବିହୃତ ପ୍ରତିକାର ଅବଲମ୍ବନ କରନ୍ତୁ । ତାହା ନ ହେଲେ ଭାରତର ଏ ଅର୍ଥିକ ଦୁର୍ଗତି—ଏ ଦାରୁଣ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଦୁଗୁରୁତ ହେବ ନାହିଁ ।”

କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଅର୍ଥନୈତିକ ଦୁର୍ଗତି ଉତ୍ପତ୍ତିର ନ ଥିଲେ ସ୍ଵତ୍ତା ସେ କାଳର ହିନ୍ଦୁଶାସନରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଶିଳ୍ପ ଓ

ବାଣିଜ୍ୟ ସ୍ୱଳପରକାରର ଅସ୍ପଷ୍ଟରେ ରଖୁଥିଲେ । ନୌକାନିର୍ମାଣ, ଖଣି, ହସ୍ତିଚଳ ଓ ଅଦୃଶ୍ୟ ନାନାବିଧ ବିଭାଗର ଉତ୍ପାଦନ ଦ୍ରବ୍ୟାଦିଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ପଣ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର କାରବାର ମଧ୍ୟ ସଜାଜର ଏକଗୁଡ଼ିଏ ଅଧିକାରରେ ଥିଲା । ସଜାଜପ୍ରସ୍ତରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଏକମୁଖ’ ବ୍ୟବସାୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର କି କଲ୍ୟାଣ ସାଧୁତା ହେଉଥିଲା ତାହା ବୁଝାଇ କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ସଜାଜର କାରଖାନାରେ ଅନେକ ଲୋକ କର୍ମକାରରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଜୀବିକା ଅର୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ବସ୍ତ୍ର-ବସ୍ତ୍ରନ ଓ ସୂତ୍ର-କର୍ତ୍ତନ ଏହି ଉତ୍ପାଦନ-ବିଧି ଶିଳ୍ପ ଯେ କେବଳ ଗୃହସ୍ଥଗଣ ସର୍ବଦା ନିଜ ନିଜ ଉତ୍ପାଦନରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ସଂପାଦନ କରୁଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ; ଅନେକ ଲୋକ, ବିଶେଷତଃ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକମାନେ ସଜାଜର ‘ସୂତ୍ର-ବିଭାଗ’ରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଜୀବନଯାହା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ।

ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାୟ ଅଦେଶ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଗୋଟିଏ ସଜାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଏ ପ୍ରାୟ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ବଂଶୀୟ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କର ସଜାଜ କାଳର କଥା । ବିଶେଷତଃ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଯଶା ପ୍ରବଳପରାଜିତ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସମ୍ରାଟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ଚତୁର ଓ ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ରାହ୍ମଣମନ୍ତ୍ରୀ ଗୁଣବ୍ୟ ବା କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ‘ଅର୍ଥ-ଶାସ୍ତ୍ର’ରୁ ଅମ୍ଭେମାନେ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଶାସନ-ପଦ୍ଧତି, ଅର୍ଥ-ନୀତି, ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ ଓ ଲୋକମାନଙ୍କର ଆଶୁର-ବ୍ୟବହାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ସତ୍ୟ ପାଇଁ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ନିଜର ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଶାସନ ନିମନ୍ତେ ଅନେକ ପ୍ରକାର ବିଭାଗ ଓ ଶ୍ରେଣୀର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ଗୁଣବ୍ୟପ୍ରଣୀତ ସମସାମୟିକ ‘ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର’

ଏହାର କୂଳନ୍ତ ପ୍ରମାଣ (୧) । ଏ ସ୍ୱଳ୍ପ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ‘ଦୂତାକ୍ଷା’ ବିଭାଗ ପ୍ରଧାନ ଥିଲା ।

ଦୂତାକ୍ଷାରେ ପୁରୁଷ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ତ୍ରୀଲେଖମାନଙ୍କର ନାୟିକା ଅଧିକ ଏହା ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ କଥା । ପୁରୁଷ ସ୍ୱଭାବରେ ଟିକିଏ ଅସ୍ଥିରଚିତ୍ତ—ସ୍ତ୍ରୀଲେଖମାନଙ୍କର ମନୋନିବେଶ, ଦାସତା ଓ ଶାନ୍ତଚିତ୍ତତା, ସୂତାକ୍ଷା-ଶିଳ୍ପରେ ସେମାନଙ୍କର ନୈପୁଣ୍ୟର କାରଣ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଏଥିପାଇଁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଶତଜାତୀୟ ହିନ୍ଦୀୟଙ୍କୁ ସୁବି-ବିଭାଗରେ ସ୍ତ୍ରୀଲେଖମାନଙ୍କର ସହାୟତା ନେବାକୁ ପଡୁଥିଲା (୨) । ମୌର୍ଯ୍ୟ ଯୁଗର ମହାମନ୍ତ୍ରୀ ପୁଷ୍ପା କୌଟିଲ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରାପୁ ‘ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର’ ‘ଅଧ୍ୟାପ-ପ୍ରବୃତ୍ତ-ଅଧିକରଣ’ ରେ ସୁହାସର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

“ଭୃଣ୍ଠା-ବନ୍ଧୁ-ବାର୍ତ୍ତା-ବୃଣ-ଶଶ-ସୌମାଣି ଚ
 ଶପଦା-ନ୍ୟାୟାକନ୍ୟା-ପ୍ରବ୍ରଜିତା-ଦନ୍ତ୍ରପ୍ରତିକାଶିତ୍ୱଃ
 ରୂପାଜାବାମାତୃକାତ୍ୱଃ-ବୃଦ୍ଧ-ରାଜଦାସିତ୍ୱ...
 ଦେବଦାସିତ୍ୱସ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେତ୍ (୩) ।”

(୧) “The researches of German scholars have established beyond doubt the fact that the treatise entitled Arthasastra, or the science of Polity, is an authentic composition of Maurya Age”—The Early History of India—V. A. Smith, p. 137.

(୨) ୨୫ ଭାଗ ‘ସୁବାସୀ’ର ପ୍ରଥମ ପାଖ୍ୟା ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟ

(୩) ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର “ଅଧ୍ୟାପ-ପ୍ରବୃତ୍ତ-ଅଧିକରଣ”

ଉର୍ଣ୍ଣା (ମେଷଲେମଜାଦସୁଦ), ବନ୍ଧୁ (ମୁଦାଦହୁଦ), କାର୍ଯ୍ୟ (ଭୁଜା), ଶଶସୁଦ ଓ ଶୈମ (ରେଶମସୁଦ), ଶକ୍ତିଶାସୁ ସୁଦାୟସ ନିମ୍ନଲିଖିତ ସ୍ତ୍ରୀଲେଖମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବଖାଳାବେ—

୧ । ଶିଖା ।

୨ । ନ୍ୟାଜା—ବିକଳାଜୀ ନାଗ ।

୩ । କନ୍ୟା—ଅବିବାହିତା ବାଳିକା ।

୪ । ପ୍ରବ୍ରଜିତା—ଫସାର ପରିତ୍ୟାଗିନୀ ସନ୍ଧ୍ୟାସିନୀ ।

୫ । ଦଣ୍ଡପ୍ରତିକାରଣୀ—ଯେଉଁ ନାଗ ଦୈତ୍ଵକ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ଵାରା ।

ନିଜ ଉପରେ ବିହତ ଶକ୍ତିଦଣ୍ଡର ଲାଘବ ଉଚ୍ଛ୍ଵାବରେ ।

୬ । ରୁଦ୍ରାଜା—ବେଶ୍ୟା ।

୭ । ବୃଦ୍ଧା ଶକ୍ତିଦାସୀ ।

୮ । ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଦେବଦାସୀ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟହେତୁ ଦେବାଳୟର ପରିଚ୍ଛେଦକା କାର୍ଯ୍ୟ ଅଭି ଚଳାଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ତ୍ରୀଲେଖମାନେ ସୁଭାବରେ ବିଭାଗରେ ସୁଦାୟସ ଦ୍ଵାରା ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଅନ୍ତ । କୌଟିଲ୍ୟଙ୍କର ଏହି ଉଚ୍ଛ୍ଵାଦବାକ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ, ଶକ୍ତିଶାସୁ ସୁଦାୟସ-ବିଭାଗରେ ଗୃହସ୍ଥ ଘରର ଶିଖା ଓ ଅବିବାହିତା କନ୍ୟା ଯେପରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରନ୍ତି ସେହିପରି ଫସାର ପରିତ୍ୟାଗିନୀ କରୁଥିବା ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ନାଗମାନେ ମଧ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହୋଇପାରନ୍ତି । ପୁଣି ଯେପରି ଶକ୍ତିଦଣ୍ଡର ଦଣ୍ଡିତା ରମଣୀ ଶକ୍ତିଦଣ୍ଡ ଅର୍ଥଦଣ୍ଡର ମୂଲ୍ୟ ଦେବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ, ତାହା ପରିବର୍ତ୍ତରେ ନାନାପ୍ରକାର ସୁଦାୟ କାଟି ଲାହା ପରିଶୋଧ କରେ, ସେହିପରି ବେଶ୍ୟା, ଶକ୍ତିଦାସୀ ଓ ଦେବଦାସୀମାନେ ଏହି ଶକ୍ତିଶାସୁ ସୁଦାୟସ ବିଭାଗରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହୋଇ ଅର୍ଥ ଉପାର୍ଜନ କରିପାରନ୍ତି । ସମାଜର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତରର ଲେଖପ୍ରତି

ଏହିପରି ସମାନ ଓ ସୁସ୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲେ ଦେଶରେ ସମୃଦ୍ଧ ଲୋକ ସାଧୁତା ହେବା ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ଭବପର ।

ସୂକର୍ତ୍ତନ ଶିଳ୍ପରେ ଏହିପରି ନାନା ଶ୍ରେଣୀର ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ, କିଏ କିପରି ସୁସ୍ଥ, ସୁନ୍ଦର ବା ମଧ୍ୟମସ୍ଥକାର ସୁଦା କାଟି ଯାରେ, ଏବଂ କିଏ ପ୍ରତିଦିନ କେତେ ପରିମାଣରେ ସୁଦା କାଟି ଯାରେ, ତାହା ପରୀକ୍ଷା କରି ସୁନ୍ଦାଧରକୁ ସେମାନଙ୍କର ବେତନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ହୁଏ । ହେନାରିଣୀ ନାଗମାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁ ଓ ମସ୍ତିଷ୍କ ଶୀତଳ ଥିଲେ ସେମାନେ ଚକ୍ଷୁରୁ ସୁନ୍ଦା କର୍ତ୍ତନ କରୁଥାନ୍ତି—ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ସଜ-ସରକାରରୁ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ନିମିତ୍ତ ଭୈଳ ଓ ଆମଳକା ଚିତରଣ କରାଯାଏ । ତିଥିକବସ ଅର୍ଥାତ୍ ପବନବସମାନଙ୍କରେ ଅତିରିକ୍ତ ଅଗନ (ଭୋଜି) ଓ ଦାନ ପ୍ରଭୃତିର ଆୟୋଜନ କରି କର୍ତ୍ତନକାରୀମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରାଯାଏ । ସୁଦା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପରିମାଣରୁ ଉଣା ହେଲେ ତାହାର ମୂଲ୍ୟ ଅନୁସାରେ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନଙ୍କର ବେତନର ପରିମାଣ କମାଇ ଦିଆଯାଇ ପାରେ ।

ଏଠାରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଳର ଆଦୃଶ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟବସ୍ଥାର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଉପଯୁକ୍ତ ନାଗମାନେ ସଜଜୀବ ସୁନ୍ଦାଭଣ୍ଡାର ସୁନ୍ଦାଶାଳାରେ ସ୍ୱୟଂଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ରମଣୀମାନେ ଘରୁ ବାହାରକୁ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି ନାହିଁ ଅଥଚ ନିଜ ପରିଶ୍ରମାଜ୍ଞିତ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାସାକ୍ତାଦିନର ଉପାୟ କରି ଜୀବନ-ଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ସଜଜୀବ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅର୍ହ୍ୟପଣ୍ୟା ନାଗମାନେ ନିଜ ନିଜର ଦାସୀଦ୍ୱାରା ସୁଦାକଟାର ବନ୍ଦୋଦସ୍ତ କରୁନିଅନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ କୌଟିଲ୍ୟ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

“ଯାସ୍ତ ନିଷ୍ଠାସିନ୍ଧ୍ୟଃ ଯୋଷିତବ୍ୟବାଃ ନ୍ୟଙ୍ଗାଃ କନ୍ୟବାଃ
ବାସ୍ତାନଂ ବିରୁଦ୍ଧନ୍ତାଃ ସ୍ବଦାସିଦ୍ଧରନ୍ତୁସାୟୀ ସୋପଗ୍ରହଂ କର୍ଣ୍ଣ
କାଶୟିତବ୍ୟାଃ ।”

ଯେଉଁ ରମଣୀଗଣ ଘରର ବାହାରକୁ ନିଷ୍ଠାସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ,
ଯେଉଁମାନେ ଭଣ୍ଡାର ପ୍ରବାସ ପୋରୁଁ ବିପ୍ଳବସ୍ବାମିନୀ, ଯେଉଁମାନେ
ବିକଳାଙ୍ଗୀ, ଯେଉଁମାନେ ଅବିବାହିତା କନ୍ୟା—ସେମାନେ ପଦ
ନିଜର ପଶେମଦ୍ବାସ ଜାତିକା ଅର୍ଜୁନ କରବାକୁ ଚାହାନ୍ତି, ତାହା-
ହେଲେ ସୁହାଧ୍ୟକ୍ଷ ସେମାନଙ୍କର ଦାସୀମାନଙ୍କଦ୍ବାସ ବନ୍ଦୋବସ୍ଥ
ଭେଦ ସେମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ନିଜ ନିଜ ଘରେ ସୁନ୍ଦର କରିବା
ବ୍ୟାପାରରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିପାରେ । ଆଉ ଯେଉଁସବୁ କୁଳନାଶ
ସ୍ବୟଂ ଶକ୍ତସୁନ୍ଦରୀକୁ ଆସିବାକୁ ଆପଣ ନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ
ଅତି ପ୍ରଭାବରେ (ସାଧାରଣ ଲୋକର କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ କହୁର୍ଗମନସୁବେ)
ସୁନ୍ଦରୀକୁ ଆସି ନିଜ ନିଜ ଘରେ କାଟିଥିବା ସୁନ୍ଦର ସୁହାଧ୍ୟକ୍ଷ-
ଠାରେ ଜମାଦେଇ ତାହା ବିନିମୟରେ କେତେନ ଗ୍ରହଣ କରିପାରନ୍ତି ।
ଯେଉଁ ଗୃହକୁ ଏହି କୁଳନାଶମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଦାଶର କରିବାକୁ
ଆସନ୍ତି, ସେହି ସୁନ୍ଦରୀରେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ କେବଳ ‘ସୁନ୍ଦର ପରୀକ୍ଷା
ମାତ୍ର’ ପ୍ରଦାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଦାନ ଯେତକ ଜାଲିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରୀକ୍ଷା କରା
ପାଇପାରେ, ସେହିପରି ‘ପ୍ରକାଶସକ୍ତ’ ପ୍ରଦାନ ଯେଠାରେ ରଖି
ପାରନ୍ତି—ଯେପରି କି ସେହି କୁଳନାଶର ମୁଖକୁ ଆଉ କେହି ଦେଖି
ନ ପାରନ୍ତି । ପଦ ସେହି ସୁହାଧ୍ୟକ୍ଷ ସୁନ୍ଦରୀକୁ ଆସିଥିବା କୁଳନାଶ-
ମାନଙ୍କର ମୁଖକୁ ସ୍ବୟଂ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ଅଥବା
ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରକୃତ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅନ୍ଧାରୁ ଅନ୍ୟ ବିଷୟକ ସମ୍ବାପଣ
ଓ ଆଳାପ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ସେହି ଅପରାଧରେ
ତାହାକୁ କଠୋର ଶକ୍ତିଦ୍ବାରା ଦଣ୍ଡରେ ଦଣ୍ଡିତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ।

ସେହି କୁଳନାଗମାନଙ୍କର ସୁନ୍ଦରତା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାପ୍ୟବେତନ ଦାନର କାଳ ଅତିବାହିତ ହୋଇଗଲେ ଅଥବା ସୁଭାବନାରେ ଅପାରଗ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍କୋଚଲେଇରେ ସରକାଗ୍ର କୋଷରୁ ଗୋପନରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଥ ପ୍ରତାନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦାୟସକୁ କଠୋର ଦଣ୍ଡ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଗୁଜକୋଷରୁ ଅଗ୍ରିମ ବେତନ ନେଇ ଯେଉଁ ନାଗମାନେ ସୁନ୍ଦାୟସକୁ ସୁଭା କାଟିବାକୁ ଅସକ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠ-ସନ୍ଦଂଶ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅଙ୍ଗୁଳର ଅଗ୍ରଭାଗ ଛେଦନ ଦଣ୍ଡର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ସୁନ୍ଦା ବିନ୍ଦୁ କରି ତାହାର ମୂଲ୍ୟ ଉତ୍ତମ, ସୁନ୍ଦାପତ୍ରର ଓ ସରକାଗ୍ର ସୁନ୍ଦା ନେଇ ପଳାୟନ, ଏହି ତିନି ଅପରାଧରେ ଧରା ପଡ଼ିଲେ ନାଗକୁ ‘ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠ-ସନ୍ଦଂଶ’ ଦଣ୍ଡ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା ।

ସେ ଯାହା ହେଉ, ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଭାରତର ଦଣ୍ଡବିଧି, କଠୋର କି କୋମଳ ଥିଲା ସେ ଚିଷ୍ଟ ଅଲୋଚନା କରିବା ଏଠାରେ ଅସମ୍ଭବ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଭାରତ-ବର୍ଷର ନାନା ଶ୍ରେଣୀର ରମଣୀମାନେ ସୁଭାବନା ବ୍ୟାପାରରେ ଗୁଜ-କାରଖାନାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ନିଜର ଓ ଦୁଃସ୍ଥ ପରିବାରର ଭରଣପୋଷଣରେ ଯେପରି ସହାୟତା କରୁଥିଲେ ସେହି କଥା ଆଧୁନିକ ନବ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ସୁଭା ରମଣୀମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରାଇଦେବା ଏହି ସ୍ଥଳେ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ହିନ୍ଦୁ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

ଅନେକ ବିଦେଶୀ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଉଚ୍ଚ ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ, କାବ୍ୟ, କବିତା ଓ

ସୁଷ୍ଟି କଲାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ଭାରତୀୟମାନେ ଅସଭ୍ୟ ଓ ବଦର
 ଥିଲେ—ଶିକ୍ଷା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ସୀମା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟମାନେ ସ୍ପର୍ଶ
 ସୁକ୍ଷ୍ମ କରି ନ ଥିଲେ । ଏପରି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଚ୍ରମପ୍ରମାଦମୟ ଐତିହାସିକ
 ଭିତ୍ତିଶୂନ୍ୟ କଠୋର ମର୍ମଭେଦୀ ଜାଦୁ ତନ୍ତ୍ର ସମାଲୋଚନା ଯେ
 କେବଳ ଲେଖକମାନଙ୍କର ମୂର୍ଖତା ଓ ଅଜ୍ଞତାର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ,
 ତାହା ନୁହେଁ,—ସେମାନଙ୍କର ବିଚାରଶୂନ୍ୟତା ଓ ଅଦୂରଦର୍ଶିତାର
 ଉଲ୍ଲଗ୍ନ ନିଦର୍ଶନ ! ଯେଉଁ ଐତିହାସିକମାନେ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ-
 ପୂର୍ବର ଭାରତ-ଇତିହାସରେ କଳଙ୍କ-କାଳିମା ଆଶ୍ରେପ କରିନ୍ତି,
 ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କୁ ‘ଅସଭ୍ୟ’ ଓ ‘ବଦର’ ଆଖ୍ୟା
 ଦେଇ ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେ କରନ୍ତି—ସେମାନଙ୍କୁ ଭାରତର
 ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରୀୟ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ଅଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଦେଶର
 ଦେବା ଉଚିତ “ଧର୍ମ, ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାଚୀନ-
 କାଳରେ ଏହି ଭାରତ-ଭୂମିରେ ଅକ୍ଷୟଯୋର୍ଡ଼ ଓ କାମ୍ବୁଜ ପରି
 ବିଶିଷ୍ଟ ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ର ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା ।” ଆକିକାଳି ପରି
 ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ କେବଳ ପୁସ୍ତକଗତ
 ବିଦ୍ୟାର ଶୁଷ୍କ ପ୍ରାଣପ୍ଳୁତ ଓ ନୀରସ ଆଲୋଚନା ହେଉ ନ ଥିଲା ।
 ଯେଠାରେ ନାନାପ୍ରକାର ଦ୍ୟାବଦ୍ୱାରକ ଓ ଲୌକିକ ବିଷୟରେ
 ଶିକ୍ଷା ଦେବାର ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ଗୁପ୍ତକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ
 କଣିକା ଥିଲା ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।
 ଗୁପ୍ତକୁ କେବଳ ଅର୍ଥର ଦାସତ୍ୱ କରିବାକୁ ସେହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ-
 ମାନଙ୍କର ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଇତିହାସ ଏହାର ସାକ୍ଷୀ ।
 ଏପରି ପୁଲେ ଭାରତୀୟ ଲେଖକମାନଙ୍କୁ ପଦ କେହି ‘ଅସଭ୍ୟ’
 ଓ ‘ବଦର’ ବୋଲି କହେ, ତାହା ଯେ କେବଳ ଅବିଶ୍ୱାସ୍ୟ
 ତାହା ନୁହେଁ—ସଭ୍ୟର ଉତ୍ସବର ଅପତାପ ମାତ୍ର । ପ୍ରାଚୀନ

ଯୁଗର ହିନ୍ଦୁମାନେ ଉଦାର, ଉଚ୍ଚ ଓ ମହନୀୟ ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ । ନିଶ୍ଚୟ ସଂସାରର ତୁଚ୍ଛ ମାୟାମୋହର ବହୁଦୂରରେ ସେମାନେ ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । “ବିଶ୍ୱ-ହିତେ ହିନ୍ଦୁ, ପ୍ରତି ରକ୍ତବନ୍ଧୁ” ଥିଲା ପ୍ରତ୍ୟେକ ହିନ୍ଦୁ ଜୀବନର ମୂଳମାନ । ଅନେକ ପାଣ୍ଡାବ୍ୟ ହୃଦୟବାନ୍ ଗଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ଏ କଥା ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଶିକ୍ଷା ପଦ୍ଧତିରେ ସଂସ୍କୃତି ଜାତଗତ ଭେଦଭାବ ନ ଥିଲା—ଉଚ୍ଚ ନୀଚର ବିଚାର ନ ଥିଲା—ଧନୀ ଦରିଦ୍ରର ଅଭେଦ୍ୟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନ ଥିଲା । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତେ ସମାନ । ସମସ୍ତଙ୍କର ସମାନ ଆଦର । ଠଗମାନଙ୍କର କଣ୍ଠର କଣ୍ଠେଇ ଛୁମେଇ ସାହେବ ସେତେବେଳର ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହିଥିଲେ—“ମୋ ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ଏପରି ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଘଟଣା ଘଟିଯାଇଅଛି—ଯେଉଁ ଥିରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମନୁଷ୍ୟର ସପତ, ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ଜୀବନ ପଦେ ମିଥ୍ୟା କଥା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିଅଛି—କିନ୍ତୁ ତାର ପ୍ରାଣ ଯାଇଛି ପଛରେ ସେ କଦାପି ମିଥ୍ୟା କହିନାହିଁ” * । ଭାରତୀୟ-ମାନଙ୍କର ଏପରି ଉଦାର ମନୋଭାବ କଣ ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଯୁଗର ସାମାନ୍ୟ ସାଧନାର ଫଳ ? ପ୍ରତି ଯୁଗରେ ଏହି ଭାରତ-ଭୂମିରେ

* ‘I have had before me hundreds of cases in which a man's property, liberty or life has depended upon his telling a lie, and he has refused to tell it.’ Quoted in R. C. Dutta's ‘Civilization in ancient India’ vol. II, p. 159, M. R. Feb. 1936, p. 195.

କେତେ ଧର୍ମଗାର, କେତେ ଧର୍ମ ସଂସ୍କାରକ, କେତେ କବି, କେତେ ସାହିତ୍ୟିକ, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଗାଣିତକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଅଛି—କେତେ ପ୍ରବଳପରାକ୍ରମ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ସୃଜ୍ୟର ଉଦ୍ଭାବ ଓ ପତନ ହୋଇଅଛି—କେତେ ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ରର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ବିଲୟ ହୋଇଅଛି, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଇତିହାସର କଠୋର ସତ୍ୟ—ତାହାର ବସୋଳ-କଳ୍ପନା ନୁହେଁ । *

ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଆଲୋଚନା କଲେ, ସ୍ୱତଃ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, “ଏ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଶିକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତି କିପରି ଥିଲା?” “ସେ କାଳର ଯୁବକ ଓ ନାଗଣିକମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ କଣ ଥିଲା?” “ସେହି ଶିକ୍ଷା-ବିଧାନ ଯୁବକମାନଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟତା ବିକାଶ କରିବାରେ କେତେଦୂର ଉପଯୋଗୀ ହୋଇ-ଥିଲା?” ଏ ପ୍ରଶ୍ନମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ସନ୍ତୋଷଜନକ ଉତ୍ତର ଦେବା ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଅଜିତାଜିତ ପରି ଶିକ୍ଷା-ବିଭାଗ କୌଣସି ସଜ୍ଜାୟ କିମ୍ବା ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନାଦ୍ୱାରା ନ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁ ସଜ୍ଜାମାନେ ବିଧି ଅର୍ଥ ଦାନଦ୍ୱାରା ଦେଶର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଶାଳାକୁ ଉତ୍ତମ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବିଦ୍ୟାଳୟ କିମ୍ବା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସଜ-ସରକାରର ସାକ୍ଷାର ଅଧୀନରେ ନ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟ ଯୁଗର ଇଉରୋପ ପରି ଶିକ୍ଷା ସେ ଯୁଗରେ

* ‘At all times in her History India has produced some of the finest and most subtle intellects of which the human race is capable, and great men of action as well as profound thinkers’—Sir Valentine Chirol, ‘India’. p. 6

ଭାରତରେ ଧର୍ମର ଏକ ଅଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା । ଇଉସେପରେ ଯେପରି ଚର୍ଚ୍ଚିତରୁ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ ପାଠକାଳୀ ଥାଇ ଜ୍ଞାନର ଆଲୋକ ଜନ ସମାଜରେ ବିତରଣ କରୁଥିଲା, ସେହିପରି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଋଷି-ମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରମ, ମୁନିମାନଙ୍କର ଶର ବସନ୍ତ ଲୀଳାୟିତ ହୋମାନଳ ଧୂମାୟିତ ପବନ ତପୋବନ ଓ କୌଣି ଉଷୁମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାର ବିଦ୍ୟାଗାରର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର-ଭୂମି ଥିଲା । ଏହିଠାରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଶ୍ରଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରି ଗୁରୁଙ୍କ ଚରଣ ବନ୍ଦନା କରି ସଂସାର-କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିଲେ । ବଂଶ-ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଧୁନିକ ଭାରତର ଶିକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତି ସଙ୍ଗେ ସେ ଯୁଗର ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରଣାଳୀର କୌଣସି ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏବେ ଶିକ୍ଷା ଦାନ ଓ ବିଦ୍ୟା ଗ୍ରହଣ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟବସାୟଗତ ପଦାର୍ଥ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଗୁରୁକୁଳରୁ ଗୁରୁଙ୍କର ପାଦ-ପଦ୍ମ ବନ୍ଦନା କରି ଶିଷ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଶର-ବିଦାୟ ନେଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟକୁ ଶେଷ ଆଶୀର୍ଷ ଦେଇ କହୁଥିଲେ, “ସଂଘଂ ବୁଝାତୁ, ପ୍ରିୟଂ ବୁଝାତୁ, ମା ବୁଝାତୁ ସତ୍ୟମପ୍ରିୟଂ ।” ପିତାମାତା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁରୁଜନମାନଙ୍କୁ ଭକ୍ତିକର । ଉକ୍ତ ଆଦର୍ଶରେ ତୁମ୍ଭର ଉଦାର ଜୀବନ ଆଲୋକିତ ଓ ଅନୁସାଣିତ ହେଉ । ଜୀବନରେ ଯେପରି ତୁମ୍ଭେ କଦାପି ଲକ୍ଷଭୁଷ୍ଟ ନ ହୁଅ । ତୁମ୍ଭର ଯେପରି କେତେକେଳେ ପଦ-ସ୍ଥାନ ନ ହୁଏ । ଏପରି ମହାଧାନ ଓ ଗମ୍ଭୀର ଉପଦେଶ, ଏବେ କେତେଜଣ ଗୁରୁ ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ଦିଅନ୍ତି ? ଦେଲେ ପୁଣି କେତେଜଣ ଶ୍ରଦ୍ଧ ସେହି ଉପଦେଶକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ? ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଶିକ୍ଷାପାଇଁ ଗୁରୁମାନଙ୍କର କୌଣସି ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନ ଥିଲା । ସମସ୍ତ ଜୀବନକୁ ସେମାନେ ବିଦ୍ୟା-ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ନିୟୋଜିତ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ଜୀବନ କେତୋଟି ପ୍ରବ

କଥା ଚିତ୍ରବଦ୍ଧ ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲେଖକ ଶିକ୍ଷା ସମାପ୍ତ କରି ଗୃହୀ ହେଉଥିଲା, ଗୃହୀ ହେବା ପରେ ବନବାସୀ ହେଉଥିଲା, ବନବାସୀ ହେବା ପରେ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରୁଥିଲା ।*

ସେ ପାଠ୍ୟ ହେଉ, ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ କେଉଁଠାରେ ଥିଲା ? ସେଠାରେ କି ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରଣାଳୀ ଗ୍ରହଣ କରା ଥିଲା ? କେଉଁ କେଉଁ ଶ୍ରେଣୀର ଛାତ୍ର ସେଠାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ? କିଏ ସେମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟାପନାର ଗୁରୁ ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କରୁଥିଲେ ? ସେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ କି ପ୍ରକାର ପଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ? ଏହିସବୁ ବିଶାଳ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କର ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟୟ କିଏ ବହନ କରୁଥିଲା ? ଏହିସବୁ ସମସ୍ୟାର ଅଲୋଚନା କରିବା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ପଶ୍ଚିମ-ଭାରତ ହିନ୍ଦୁ-ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପୀଠଭୂମି ଥିଲା । କାଶ୍ମୀର, ବଦାୟିନୀ ଓ ଉତ୍ତରୀନାଦିଦେଶର ପୀଠଭୂମି ରୂପେ ଅନେକ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୁଖ୍ୟାତ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରୁ ଏହି କେନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାର୍ଜ୍ଜନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଆସୁଥିଲେ । ଶତନେଇର ପଞ୍ଜ-ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ହିନ୍ଦୁ-ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ପଶ୍ଚିମ-ଭାରତ ଛାଡ଼ି ପୂର୍ବ ଭାରତର ଆଗ୍ରା ନେଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୁପ୍ତସମ୍ରାଟମାନଙ୍କର ଶତଭିକ୍ଷାଳରେ ମଗଧ, କାଶୀ, ବିଦେଶ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟାକେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କଲେ । ଅଜିତାଲି ପରି ସେ ଯୁଗରେ ଶିକ୍ଷା-ଦାନ ନିମନ୍ତେ ସମସ୍ତ ସମସ୍ତ ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟିତ

* ‘ବ୍ରହ୍ମସ୍ମୃତି ଚୂଡ଼ା ଗୁହ୍ୟ ଭବତୁ, ଗୁହ୍ୟଚୂଡ଼ା ବନା ଭବତୁ, ବନା ଚୂଡ଼ା ପ୍ରବ୍ରଜତୁ’ Jabala Upanishad 4

Quoted in Education in Ancient India by N. C. Mazumdar, p. 53

ହୋଇ ଉତ୍ତୁଙ୍ଗ ଯୌଧ ନିର୍ମିତ ହେଉ ନ ଥିଲା । ଅରଣ୍ୟ-ପ୍ରଦେଶର ଭଲକ୍ର ଯୌରଜ-ସ୍ୱର୍ଗ୍ୟ ବାୟୁ-ମଣ୍ଡଳରେ, ପ୍ରକୃତର ନଗ୍ନ ଯୌଦଧ୍ୟର ସୁକୋମଳ କୋଡ଼ରେ ଛାଦ୍ୟମାନେ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ଛାଦ୍ୟମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ସେମାନଙ୍କର ଗୁରୁ ଯେଉଁ ଗୋଟିଏ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା, ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିବାର ଆଶୀର୍ବାଦେନ ସେ ଯେପରି ଏ ସଂସାରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ସେ ଯୁଗରେ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ ପୁଷ୍ପପୋଷକ ଥିଲେ ଦ୍ୱିଜ ଗଣ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଜଦରବାରରେ ଅସାମାନ୍ୟ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟସଂପନ୍ନ ଗୁଣୀ ଲୋକ ଥିଲେ । ବିଦେହ, କାଶୀ ଓ କୁରୁପାଞ୍ଚାଳମାନଙ୍କର ଗଜାମାନେ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଓ ବ୍ରହ୍ମନ୍ ଲୋକଙ୍କୁ ଲେବଳ ବିଦ୍ୟା ଚର୍ଚ୍ଚା ସମାପ୍ତି ଗଜକୋଷରୁ ଧନ ବ୍ୟୟ କରି ପ୍ରତିପୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ବିଦେହର ଗଜା ଜନକ ମହର୍ଷିଙ୍କ ଗଜ-ସଭା ବେଦା-ଧ୍ୟାନରେ ନିଗ୍ରହ ମୁଗ୍ଧର ହେଉଥିଲା । ଶୈବନାଗ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ ପୁଷ୍ପପୋଷକ ଥିଲେ । ଗୁପ୍ତବଂଶର ସମ୍ରାଟ ସମ୍ବତ୍ସର ଗୁପ୍ତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଲେବଳ ଯେ କାଳିଦାସ ପ୍ରଭୃତି ମହାକବିମାନଙ୍କର ପୁଷ୍ପପୋଷକ ଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଜ୍ଞାନର ଶୁଭ୍ର ଆଲୋକ ବିଜ୍ଞାନର ନବୋ ନିମନ୍ତେ ସୁକୋମଳ ଦୁର୍ଗପ୍ପେନନିର ଶଯ୍ୟା ପରିତ୍ୟାଗ କରି କଠିନ ଲେଖନୀ ଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଶର ଗୁରୁଆଦି ଫୁଟି ଉଠୁଥିଲା । ସେଥିସମାପ୍ତି ସେବାଳର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧନ ଅପେକ୍ଷା ବିଦ୍ୟାକୁ ଅଧିକ ସମ୍ମାନ ଦେଉଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମନ୍ ଲୋକମାନେ ଅତୁଳ ସଂପଦ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରବିଭବକୁ ପାଦରେ ଠେଲି ଦେଉଥିଲେ । ସୁଭବଂ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏ ଦେଶରେ ଯେ ଅତି ଉନ୍ନତ ଓ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ରାଜସଭା ଛଡ଼ା ବିଦ୍ୟାବେଦୀ ନିମନ୍ତେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ମାନେ “ପରିଷଦ୍”ମାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କର ରାଜଧାନୀରେ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ “ପରିଷଦ୍” ଥିଲା । ଇଞ୍ଜିରୀସର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପରି ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଏହି “ପରିଷଦ୍”ର ବିଦ୍ୟାବେଦୀରେ ଯେତେ ଦେଇ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରୁଥିଲେ । ମନୁଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିଷଦରେ ୨୧ ଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଧ୍ୟାପକ ରହିବା ଉଚିତ । ସେମାନେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, ଦର୍ଶନ ଓ ବେଦାନ୍ତରେ ଅଧ୍ୟାପାରଣ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିବେ । ‘ପରିଷଦ୍’ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁରୁ ନିଜ ନିଜ ଘରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟ ଉପରେ ରାଜା-ମାନଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ନ ଥିଲା । ଏହି ବିଦ୍ୟାଳୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତି । ସ୍ଥାନମାନେ ପ୍ରାୟ କାରବର୍ଷ କାଳ ଗୁରୁ ଗୃହରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଘରକୁ ଫେରୁଥିଲେ ।

ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପରି କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନମାନ ଥିଲା କି ନାହିଁ—ସେ ଚିଷ୍ଟପୁରେ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣ ଅନ୍ତତଃ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ମୁନି ରାଜମାନେ ତତ୍ପୋବନ କ୍ରମ୍ଭା ଅଗ୍ରମରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବରେ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟା ଦାନ କରୁଥିଲେ । ଶିଷ୍ୟ-ମାନେ କେବଳ ଯେ ଗୁରୁମାନଙ୍କଠାରୁ ବିଦ୍ୟା ବେତନରେ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ସେମାନେ ନାନାଭାବରେ ଗୁରୁଙ୍କର ସେବା କରୁଥିଲେ—ଗୁରୁଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅଲଙ୍ଘ୍ୟ ଥିଲା । ଗୁରୁଙ୍କର ହୋମ ସକାଶେ ସେମାନେ ତତ୍ପୋବନରୁ କୃଣ ସମ୍ପଦ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣୁଥିଲେ । କାଳକ୍ରମେ ତତ୍ପୋବନର ଏହି ଛଦ୍ମ ନିଗଣ୍ୟ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଦ୍ୟାଳୟ

କେନ୍ଦ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଜନ ସଂଖ୍ୟା ଓ ପଦ୍ଧତିର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୁଣସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ବଢ଼ିଲେ—ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ବଢ଼ିଲା । ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ର ସବୁ କେବଳ ମୁଖ୍ୟମାନଙ୍କର ଉପାଦାନରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନ ରହୁ ନଗର ଓ ଗ୍ରାମିକ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟାପିଗଲା । ନିମ୍ନ ବିଦ୍ୟାର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରସାର ବଢ଼ିଲା । ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଭାରତର ନାନାସ୍ଥାନରେ ପ୍ରକାଶ୍ଟ ବିଦ୍ୟାକେନ୍ଦ୍ର ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଛାତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଚତୁର୍ଥ ସଂଖ୍ୟକ ପ୍ରବୀଣ ଅଧ୍ୟାପକ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ଅଧ୍ୟାପନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ର, ଅନୁଶାସନ ଏବଂ ବୈଦେଶିକ ପର୍ଯ୍ୟଟନମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥମଣି ବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କର ସରାଂଶ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ବେନାରସ, ଡବିନ୍‌ଲୀ, କାସ୍ତୁରୀ, ବିଦର୍ଭ ଓ ନାଲନ୍ଦାରେ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟାକେନ୍ଦ୍ରମାନ ଥିଲା । ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ସେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ମଠର ସଂଖ୍ୟା କମ୍ ନ ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୌଦ୍ଧମଠ ବିଦ୍ୟାର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ-ସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ରମାନ ବୌଦ୍ଧ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅର୍ଥିକ ସାହାଯ୍ୟରେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ସେଥି ସତ୍ତ୍ୱେ ଜାତି ଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଏଠାରେ ଯମାନ ଅବନରେ ବସି ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରିବାର ସୁବିଧା ପାଉଥିଲେ । ଡବିନ୍‌ଲୀ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ।

ତକ୍ଷଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଉର-ପଣ୍ଡିତ ଭାରତରେ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ତକ୍ଷଶିଳା (Taxila) । ଏହି ତକ୍ଷଶିଳା ନଗର ଅଧୁନିକ ବାଦଲପିଣ୍ଡର ଜଉର-ପଣ୍ଡିତରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କର ଭାରତ-ଆକ୍ରମଣ ପୂର୍ବରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ତକ୍ଷଶିଳା ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ବିଶ୍ୱ-ବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା । ଦେଶ ବିଦେଶରୁ ସମସ୍ତ ସହସ୍ର ଛାତ୍ର ଏଠାରେ ସମବେଦ ହୋଇ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ* । ଗ୍ରୀକ୍ ପରିବ୍ରାଜକମାନଙ୍କର ବିବରଣୀରୁ ତକ୍ଷଶିଳା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ କଥା ଜଣାପାଏ । ଅନେକ ଗ୍ରୀକ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ମତରେ ଅଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କର ଭାରତ-ଆକ୍ରମଣ ସମୟରେ ତକ୍ଷଶିଳା ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର-ସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ସ୍ତ୍ରାବୋ ବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଧାନ ପାଠସ୍ଥଳୀ ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିବାକୁ ତକ୍ଷଶିଳାକୁ ବହୁକାଳ ଲାଗିଥିଲା । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତାବ ସମୟରେ ତକ୍ଷଶିଳା ପେ ଜଉର-ପଣ୍ଡିତ

* "Taxila, now represented by more than twelve square miles of ruins to the north-west of Rawalpindi X X, was then (during Alexander's invasion of India) one of the greatest cities of the east, and was famous as the principal seat of Hindi learning in Northern India, to which scholars of all classes, flocked for instruction, especially in medical sciences"—Smith, the Early History of India, p. 61.

ଭାରତରେ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ ପୀଠଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା, ଏଥିର ଅନୁମାନ କରିବା ଅସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧ ଜାତକମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବୌଦ୍ଧ ଜାତକ କେଉଁଯୁଗର ଲେଖା ଐତିହାସିକମାନେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ତେବେ ସୁଲତଃ ବୌଦ୍ଧ ଜାତକ ସବୁ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖା ଏଥିରେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ମତ-ଦ୍ୱିଧି ନାହିଁ । ଅଧିକାଂଶ ଜାତକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲେକ୍ଜାଣ୍ଡରଙ୍କର ଭାରତ-ଆକ୍ରମଣ ପୂର୍ବରୁ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା * । ଏହି ଜାତକମାନଙ୍କରୁ ଉପସ୍ଥିତା ବିଶ୍ୱ-ବିଦ୍ୟାଳୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ମିଳେ † । ଉପସ୍ଥିତା ନଗର ଖୋଳା ଯାଇ କେତେକ ବର୍ଷ ତଳେ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ବିଶ୍ୱ-ବିଦ୍ୟାଳୟର ଅନେକ ସ୍ତମ୍ଭାବଶେଷ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ‡ । ସେ ପାହା ହେଉ ଅନୁମାନ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ କିମ୍ବା ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉପସ୍ଥିତା ଉତ୍କଳଭାରତର ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ।

ସାଧାରଣ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଶିକ୍ଷା ସମାପ୍ତ କରି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେତେବେଳେ ବୃହତ୍ ବୃହତ୍

* "Most of the Jatakas, probably, are anterior to Alexander's time." Smith—Early History of India, p. 62 F. N.

† Jataka—Vol II (Rouse) 2, 32, 59.

‡ Dr. Marshall—"Archaeological Discoveries at Taxila"—delivered before the Punjab Historical Society on Sept. 4, 1913.

ବିଦ୍ୟାବେଦୀ ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ପଢ଼ୁଥିଲେ । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରବଚନ ଲଭି କରିବା ପାଇଁ ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ଲିଖନ, ପଠନ ଓ ଗଣିତ ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦିଆ ପଡ଼ୁଥିଲା । ସାଧାରଣ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଶିକ୍ଷା ଶେଷ କରି ଗୁରୁମାନେ ଗାନ୍ଧାର ପ୍ରବଚନ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ତକ୍ଷଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟକୁ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ସମ୍ପାଦନ ପାଇଁ ଯାଉଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ତକ୍ଷଶିଳାର ସୁଖାତ୍ମକ ବେଳକ ଭାରତରେ ଘୋରାବଳ ନ ଥିଲା — ଏସିଦ୍ୱା ମହାଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଗୁରୁ ଏହି ତକ୍ଷଶିଳାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚତୁର୍ଥ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହା ଭାରତର ଶିକ୍ଷା, ସମୃଦ୍ଧ ଓ ସର୍ବୋତ୍ତମ ପ୍ରଧାନ ପାଠସ୍ଥଳୀ ଥିଲା * ।

ତକ୍ଷଶିଳା ଥିଲା ସେ ଯୁଗର ଅକ୍ଷୟୋତ୍ତମ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ । ସମସ୍ତ ଭାରତ-ଭୂମିରେ ତକ୍ଷଶିଳା-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଜ୍ଞାନାଳୟ ବାହାରର କରୁଥିଲା । ତକ୍ଷଶିଳାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ସେତେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ତକ୍ଷଶିଳାରେ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ନ କଲେ, କୌଣସି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଶିକ୍ଷା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ ନ ଥିଲା । ଅର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଓ ପୂର୍ବ ଭାରତର ସୁଦୂର ପଶ୍ଚିମ ମଧ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ଗୁରୁ ହିଂସ୍ରଜନ୍ତୁପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଅରଣ୍ୟ ଭେଦ କରି ତକ୍ଷଶିଳାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ‘ତଳାମୂର୍ତ୍ତି’ ଜାତକରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ରାଜାମାନେ ନିଜ ନିଜ ଗଳ୍ୟରେ ବେଦାନ୍ତ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷକ ନିୟନ୍ତ୍ର କରୁଥିଲେ

* “Takshasila, in the kingdom of Gandhar, was by far the most important and well renowned of all places that imparted higher education”—Journal of the Bihar and Orissa R. Society, p. 149.

ସୁଦ୍ଧା, ପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ସୁଦୂର ତଟଶିଳା ନଗରକୁ ଶୋ ପମାଣନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପଠାଉଥିଲେ * । ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼ ପଦ୍ମବିଶାଳା ସ୍ଥଳୀର ଯୁବରାଜମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତଟଶିଳା-ଶ୍ରେଷ୍ଠବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟାଶିଷା ନ କଲେ ଗୌଣସି ଯୁବରାଜର ଶିକ୍ଷା ପୂର୍ଣ୍ଣିତ କିମ୍ବା ପରିପକ୍ୱ ହେଇ ନ ଥିଲା । ତୋଶଳର ରାଜା ପ୍ରଦେନ୍ଦ୍ରଭୂ ତଟଶିଳାରେ ଯିବା ର କରିଥିଲେ † । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ତଟଶିଳା ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟା-କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣସନ୍ତାନ ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟା-ଶିକ୍ଷା କରି ଜୀବନକୁ ପତ୍ୟ ମଣ୍ଡିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣର ସନ୍ତାନ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ତଟଶିଳା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିଦ୍ୟାଳୟର ଦ୍ୱାର ଖଲୁକ୍ତ ଥିଲା ‡ ।

ପ୍ରଥମେ ଏହି ଶ୍ରେଷ୍ଠବିଦ୍ୟାଳୟ ହିନ୍ଦୁରାଜାମାନଙ୍କର ଅର୍ଥରେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ବିଦ୍ୟାର ଷୋଡ଼ଶ ଶାଖା ସବଳ ଏହି ତଟଶିଳା ଶ୍ରେଷ୍ଠବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଲେଖିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ

* "The Tilamurti Jataka", Vol. II, p. 252

† "Educated at the celebrated seat of learning, Takkasila in the extreme north-west, Pasenadi (Prasenjit) was placed, on his return, by his father, Maha Kosala, up on the throne"—Rhys Davids, *Buddhist India*, p. 8.

‡ "×× frequent statements regarding the instruction of the young Brahmins and nobles show that there was an intellectual centre and that it lay in Takkasila, the capital of distant Gandhara"—Bulher, *Indian Studies*.

ଶାଖା ନିମନ୍ତେ ଜଣେ ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟା, ପ୍ରାଚୀନ, ମୁଖିଗଠନ ଏବଂ ନାନାବିଧ ସୁନ୍ଦର ହସ୍ତକର୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଶିକ୍ଷା ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ପୁସ୍ତକ ଶିଳ୍ପକରଣ ଯାତ୍ରାଜଳି ଏବଂ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ମନ୍ଦିର କୌଟିଲ୍ୟ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଶିକ୍ଷା ପାଇଥିଲେ । ଏଠାରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ବେତନ ଦେବାକୁ ପଡୁଥିଲା ।

ତପଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଚିକିତ୍ସା-ବିଜ୍ଞାନ ଅଲେଖିତ ହେଉଥିଲା * । ସ୍ୱଚ୍ଛବିଦ୍ୟା ଜୀବକ, ମଗଧର ରାଜା ବିମ୍ବିସାର ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ କଠିନ ସେବାରୁ ମୁକ୍ତ କରିଥିବା ପ୍ରବାଦ ଇତିହାସ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହି ଜୀବକ ତପଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଆଦିତ୍ୟ ମହର୍ଷିଙ୍କଠାରୁ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଚିକିତ୍ସା-ବିଜ୍ଞାନ ବିଭାଗରେ ତପଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସେ କାଳରେ ବଡ଼ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଅସ୍ତ୍ର ଚିକିତ୍ସା ସାହାଯ୍ୟରେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ରୋଗ ଆରୋଗ୍ୟର ପ୍ରଣାଳୀ ସେତେବେଳେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ-ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଶ୍ରୋତମାନେ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି † । ସୁଦ୍ଧା ତପଶିଳା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଚିକିତ୍ସା-ବିଜ୍ଞାନର ଅସ୍ତ୍ରପ୍ରୟୋଗ ବିଭାଗ ଯେ ସୁଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରି ନ ଥିବ, ତାହା ନୁହେଁ । ଜୀବକ ପ୍ରାୟ ସାତନାଶ କାଳ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଚିକିତ୍ସା-ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କଲା ପରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦଶାବଧି ହେଲା । ସେ ପରାସ୍ତରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା— ତପଶିଳା ନଗରର ୧୪ମାଇଲ ଭିତରେ ଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୃଷ, ପତ୍ତ,

* Early History of India, Smith p. 61.

† 'Surgery in Ancient India, Lewis—
'Advance, Oct. 18, 1936.

ଇତା, ଗୁଳ୍ମ, ଫଳ ଓ ମୂଳମାନଙ୍କର ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣ ସ୍ଥିର କରି ପରୀକ୍ଷାକୃତ ଜଣାଇବାକୁ ହେବ । ଜୀବକ କହୁଲେ, “ଏପରି ବୃକ୍ଷ ନାହିଁ, ଯାହାର କିଛି ନା କିଛି ଉପକାରତା ନାହିଁ ।” ସେବାଳରେ ଚଣ୍ଡବିଦ୍ୟାଳୟର ପରୀକ୍ଷା-ପ୍ରଣାଳୀ କିପରି ଥିଲା ତାହା ମଧ୍ୟ ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ * ।

ତଷ୍ଟିଲୋ ଚଣ୍ଡବିଦ୍ୟାଳୟର ଖ୍ୟାତ ଦକ୍ଷତାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଷ୍ଟଶ୍ତ୍ରୁ ଥିଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟକୁଳଦଳକ ଅନ୍ତଃସାର ଅବତାର ମୌର୍ଯ୍ୟସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକଙ୍କର ରାଜଦ୍ଵାରରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ବୃଜ୍ଞାୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଜଳନ୍ତ ଓ ପମ୍ବୁକିଶାଳୀ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଜାତିଧର୍ମନିର୍ବିଶେଷରେ ସବଳ ହିନ୍ଦୁଗୁଡ଼ିକ ତଷ୍ଟିଲୋରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ।

କାଳକ୍ରମେ ରାଜନୈତିକ କାରଣବଶତଃ ଭାରତର ଦକ୍ଷିଣ ଓ ମୁଖ୍ୟତଃ ପଶ୍ଚିମ ଓ ବିଦ୍ୟାର କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ଉଠିଲା । ଚିତ୍ତାର ହେଲ ସମସ୍ତ ଉତ୍ତର-ଭାରତର ପଶ୍ଚିମର ପୀଠସ୍ଥଳୀ । ବୌଦ୍ଧମତ ଓ ଚିତ୍ତାର ସବୁ ବିଦ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ହେଲା । ବୌଦ୍ଧ-ଭଗ୍ନମାନେ ନାନା ଭାବରେ ଏ ଦେଶରେ ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରସାରରେ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ । ଯେଉଁଠାରେ କେତେକ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଏକଟି ବାସ କଲେ ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ଚଣ୍ଡବିଦ୍ୟାଳୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚଣ୍ଡବିଦ୍ୟାଳୟ ଜଣେ ଜଣେ କୁଳପତିଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହୁଲା । କୃଷ୍ଣା ନଦୀକୂଳରେ ‘ଶ୍ରୀଧାନ୍ୟବତକ’ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଚଣ୍ଡବିଦ୍ୟାଳୟ ଭାବରେ ଦେବାଳ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଉଭୟ ଧର୍ମର ଗୁଡ଼ିକ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ ।

* ‘Education in Ancient India—Mazumdar, p. ୨୦, Bihar and Orissa Research Society Journal, Vol. IV-P. II.

ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତରେ ଯେତେ ବୌଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ, ବିଦ୍ୟାପୀଠ ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନାଳନ୍ଦବିହାର କିମ୍ବା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସର୍ବପ୍ରଧାନ । ପ୍ରାୟ ଏକସହସ୍ର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ବିଦ୍ୟାକେନ୍ଦ୍ର ଥାଇ ଭାରତରେ ଓ ଏସିଆ ମହାଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶରେ ଶିକ୍ଷା ଓ ସଭ୍ୟତାର ଆଲୋକ ଏହି ନାଳନ୍ଦ ବିଜ୍ଞାରଣ କରି ସମଗ୍ର ଜଗତରେ ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟାକେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଦେଶ ବିଦେଶରୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଓ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆସି ଏଠାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ମନୁଷ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଭାରତ ତଥା ସମଗ୍ର ଜଗତର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଉନ୍ନତି ଦିଗରେ ନାଳନ୍ଦର ଦାନ ମହାତ୍ମ୍ୟାନ୍ ।

ବିହାରପ୍ରଦେଶରେ ନାଳନ୍ଦ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, କର୍ତ୍ତମାନ ଜାହାର ଅଧୁନିକ ନାମ ବରଗାଁ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନିବାସଭବନ ଚତୁଶଭାଙ୍ଗୀପରେ ଗୁଜ୍ରା ଶକାଦିତ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ସ୍ମାରକସ୍ତୁରୁପ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ସଂଘାଗ୍ରମ ଓ ପୁଷ୍କରିଣୀ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ନାଳନ୍ଦ ନାମକ ଗୋଟିଏ ନାଗ ଥିଲା । ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ଶୁଭ ଦେଲ ଦେଲେ ନାଗ ମୁଣ୍ଡରେ ହରିଆର କାଳ ଉକ୍ତ ହୋଇଲା । ପୁଷ୍କରିଣୀ ଓ ସଂଘାଗ୍ରମ ଦେଲ ଦିନଠାରୁ ଏହି ନାଗର ନାମାନୁସାରେ ବିହାରର ନାମ ହେଲା ନାଳନ୍ଦ । ଏହି ନାଳନ୍ଦବିହାରର ସ୍ଥାପୟିତା ଶକାଦିତ୍ୟଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ଆଦିତ୍ୟବିକ ଗୁପ୍ତବଂଶର ହମ୍ପତି କୁମାରଗୁପ୍ତ କୋଲି ମନେ କରନ୍ତି ।

ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସ୍ଥାପୟିତା କବି—ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ନାନା ମତ ଦେଖାଯାଏ । ଚୈନିଜ ପରିବ୍ରାଜକ ସୁଅସିକ ଦ୍ୱ୍ୟନସାଂ ଶ୍ରୀଷ୍ଟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ଦ୍ୱ୍ୟନସାଂଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାଳନ୍ଦ-ବିରରଣରୁ ଜଣାଯାଏ ସେତେବେଳେ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସମସ୍ତ ଏସିଆ ମହାଦେଶରେ ସୁଖ୍ୟାତ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲା । ସୁଅସାଂ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁପୂର୍ବରୁ ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଶତାବ୍ଦୀ ନାମକ ଜଣେ ରଜା ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ନାଳନ୍ଦ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ * । କିନ୍ତୁ ନାଳନ୍ଦର ସୁପ୍ରଭାଣ୍ଡ ଓ ବିରାଟ ଶିକ୍ଷା-ମନ୍ଦିର କେବଳ ଶତାବ୍ଦୀ ନାମକ ଜଣେ ରଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଦେବମନ୍ଦିର ସବୁ ଜଣେ ଜଣେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରଜାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ନିର୍ମିତ ନ ହୋଇପାରି ଦୁଇ କିମ୍ବା ତତୋଽଧିକ ରଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ମାଣକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିଲା, ସେହିପରି ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ନିର୍ମାଣକାର୍ଯ୍ୟ ଗୁରୁଜଣ ରଜାଙ୍କର ଅନୁଗ୍ରହରାଶିମ ଓ ବହୁଳ ଅର୍ଥ-ଦାନରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା † । କଥିତ ଅଛି ଶତାବ୍ଦୀ, ବୁଦ୍ଧଗୁପ୍ତ, ଉତ୍ତରଗୁପ୍ତ ଏବଂ ବାଲାଦିତ୍ୟ ନାମକ ଗୁରୁ ଜଣ ପ୍ରବଳସରକାରୀ

* “An Ancient Indian University, Vaswani—
The Ravenshavian—Vol. IV—No 1.”

† “The Modern Review”—October 1911,
p. 324.

ନରପତି ନାଳନ୍ଦ-ଶିକ୍ଷାବିଦ୍ୟାଳୟର ସ୍ଥାପୟିତା * । ଏଥିରେ
 ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ପେଟେ ଥାଇ ପଛରେ ଦୃଢ଼ତା ସହିତ
 କୁହାପାଇ ପାରେ ନାଳନ୍ଦ ଶିକ୍ଷାବିଦ୍ୟାଳୟର ଐତିହାସିକ ଯୁଗର
 ଆରମ୍ଭ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ସମ୍ରାଟ୍ ନରସିଂହ ବାଳାଦିତ୍ୟଙ୍କର ରାଜତ୍ବ
 ସମୟରୁ । ପୁରୁଗୁପ୍ତଙ୍କର ପୁତ୍ର ବାଳାଦିତ୍ୟ ୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ
 ସିଂହାସନରେ ବସିଥିଲେ । ବାଳାଦିତ୍ୟ ନାଳନ୍ଦରେ ୩୦୦ ଫୁଟ
 ଉଚ୍ଚତାବର୍ତ୍ତିର ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧ ଶିପା-ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି
 ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଅନୁଗ୍ରହର ଚରଣକୁ
 ଦେଇଥିଲେ † । ଏହି କାରୁକାର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ନାନାରତ୍ନରତ୍ନସିଂହ
 ଶିକ୍ଷାବିଦ୍ୟାଳୟ ଦେଖି ହୁଏନସାଂ ଚିନ୍ତିତ ଓ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।
 ବାଳାଦିତ୍ୟଙ୍କର ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ ନାଳନ୍ଦ-ଶିକ୍ଷାବିଦ୍ୟାଳୟର

* "Education in Ancient India"—Majumdar, p. 93.

† "Purugupta (ପୁରୁଗୁପ୍ତ) was succeeded, about, A. D. 435, by his son, Narasinghagupta Bala-ditya, who gave public proof of his partiality for Buddhism by building at Nalanda, in Magadha, the principal seat of Buddhist learning in Northern India, a brick temple more than 300 ft. high, according to Hiuen Tsang, which was remarkable for the delicacy of its decorations and the lavish use of gold and gem in its furniture"—The Early History of India, V. A. Smith, p. 312.

ସୁଖୀକ ୧୩, ସେ କେବଳ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର, ବହୁ ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ
ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟାବ ଶୌଧ ନିର୍ମାଣ କରି ବିଦ୍ୟାର ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ,
ଶୌରବ ଓ ଖ୍ୟାତି ବର୍ଦ୍ଧନ କରିଥିଲେ । ତୈନିକ ପରିକ୍ରାନ୍ତ
ଦ୍ଵୟନସାଂ ଦର୍ଶକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଗଜଦ୍ଵରେ ଭାରତକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ
ନାଲନ୍ଦ-ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସେ ଦୁଇ ଥର ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ କରିଥିବାର
ସେ ନିଜେ ତାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭାରତ-ବିବରଣରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।
ଏହି ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ନିଜେ କହନ୍ତି :—

“ଜଣେ ଘରେ ଜଣେ ଏହିପରି କେତେ ଜଣ ଗଜାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା
ନିର୍ମିତ ନାଲନ୍ଦ ଶିକ୍ଷା-ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ-କୌଶଲ ଏବଂ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ
ଅତ୍ୟନ୍ତ ରମଣୀୟ ଥିଲା । ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ପ୍ରାୟ ସହସ୍ର କୌଶ
ସନ୍ଧ୍ୟାସୀ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏହି କୌଶ ସନ୍ଧ୍ୟାସୀମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ
ବିଦ୍ୟାନୁରାଗୀ, ବିଚକ୍ଷଣ ଓ ସ୍ଵଚ୍ଛର ଲୋକ ଥିଲେ । ସମଗ୍ର
ଭାରତରେ ଏମାନଙ୍କର ଅଦର ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଥିଲା । ବିଦ୍ୟାର୍ତ୍ତୀ ଓ
ତତ୍ତ୍ଵ-ବିଚାରରେ ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ସମୟ ବ୍ୟୟିତ ହେଉଥିଲା ।
କୌଶଧର୍ମର ନୀତି ଏଠାରେ ବିଶଦଭାବରେ ଅଲେଖିତ
ହେଉଥିଲା । ଦୈନିକଶିଳ୍ପମାନେ କୌଶଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ନିରାକରଣ କରା ନାମନ୍ତେ ନାଲନ୍ଦକୁ
ଆସୁଥିଲେ । ସନ୍ଦେହ ଦୂର ହେଲେ ସେମାନେ କୌଶଧର୍ମରେ
ପାଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଏଠାରେ ଶିକ୍ଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି
ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ପ୍ରବେଶ କରା ଦୈନିକଶିଳ୍ପମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବଡ଼
କଠିନ ବ୍ୟାପାର ଥିଲା । ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ
ଓ ନୂତନ ଧରଣର ବିଦ୍ୟା ଅଲେଖନା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ
ହେଉଥିଲେ, ସେହିମାନେ କେବଳ ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରବେଶ
ଲାଭ କରିପାରୁଥିଲେ ଏବଂ ଦଶ ଜଣ ଦୈନିକଶିଳ୍ପମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ

ବେଳେ ଦୁଇ ଜଣା ଭଜନ କରୁ ଏଠାରେ ଶିଖାଉ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶିକ୍ଷା କରୁ ପାରୁଥିଲେ * ।”

ଉତ୍କଳ ଗୌତମ ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷା-ମନ୍ତ୍ର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଅନେକ ହଲ୍ ଏବଂ ପ୍ରାୟ ଶତେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ଗୁରୁମାନଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏଠାରେ ସାମ୍ବିଦ୍ୟାୟିକ ଭେଦଭ୍ରାତା ଓ ସଙ୍ଗୀତୀୟା ଆଦି ନ ଥିଲା । ବୈଦେଶିକମାନେ ଅଧ୍ୟାପକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ † । ‘ବନୁସାଗର’, ‘ରତ୍ନୋଦୟ’ ଓ ‘ବେଦାନ୍ତ’ ନାମକ ତିନୋଟି ପ୍ରଧାନ ଓ ସ୍ୱରମ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା । ‘ରତ୍ନୋଦୟ’ ନବତଳ ପ୍ରାଥମିକ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଗୋଟିଏ ଉତ୍କଳ ଗୌତମ ଥିଲା । ଏହିଠାରେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଗୁରୁତ୍ୱର ସଙ୍ଗେପ୍ରଧାନ ପୁସ୍ତକାଗାର ରଖାଯାଇଥିଲା ‡ । ଗୌତମୀୟର ଅବସାନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ‘ରତ୍ନୋଦୟ’ ପୁସ୍ତକାଳୟ ଉତ୍ସାହ ହେଲା । ଦ୍ୱିତୀୟା ନାଳନ୍ଦରେ ଅଧ୍ୟାପନ କରୁଥିଲେ ବେଳେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର କୁଳପତି ଥିଲେ ଶିଳାଭଦ୍ର ।

* Hiuen Tsang's Travels, translated by T. Walters, Vol. II, p. 165 (Modern Review, Oct. 1911).

† “×× the University was not sectarian, and even the teaching staff included ‘strangers’ —Principal Viswani”

‡ Education in Ancient India—Majumdar, p. 93.

ଅଧୁନା କେତେ ଦେଶୀୟ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କ ପରି ନାଲନ୍ଦା ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧବିହାର କିମ୍ବା ୨୦ ଥିଲା । ଗାନ, କେତେ, ମଧ୍ୟସିନ୍ଧୁ, ବୋଗର, କୋରପୁର ଓ ଏସିୟା ମହାଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରୁ ଛାତ୍ରମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଆସି ଏଠାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଗ୍ରାସ, ଅଛାଦନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟୟ ନିମନ୍ତେ ଗ୍ରାମମାନେ କମି ଓ ଗ୍ରାମ ଶକ୍ତି ଦେଉଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରାମର ସମସ୍ତ ଆୟ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟୟିତ ହେଉଥିଲା * ।

ଶେଷିକା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ପରି ନାଲନ୍ଦାରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ନୈତିକ ଓ ବୈଷୟିକ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷାଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଉପଶିଳାରେ ଯେଉଁ ନାନା ପ୍ରକାର ହସ୍ତକର୍ମ, ଅସ୍ତ୍ର-ଶିଳ୍ପ, ନାନାପ୍ରକାର କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚିକିତ୍ସାଶାସ୍ତ୍ରର ଅଲେଚନା ହେଉଥିଲା, ନାଲନ୍ଦାରେ ଅବଶ୍ୟ ସେପରି ନ ଥିଲା । କାରଣ ନାଲନ୍ଦା ଅଧିକାଂଶ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଥିଲେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ । ଦେବଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଷୟ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୈଷୟିକ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷା କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନାୟତ୍ତା ସେମାନଙ୍କର ନ ଥିବାରୁ ବୈଷୟିକ ଶିକ୍ଷା ଉପନୟନ ନାଲନ୍ଦା ସେତେ ଚାଲି ଦେଉ ନ ଥିଲା । ତଥାପି କୃଷି ଓ ଚାଷିକ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଜ୍ଞାନ ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ଏଠାରେ ବ୍ୟାବହାରିକ, ନ୍ୟାୟ, ଚିକିତ୍ସାଶାସ୍ତ୍ର, ଦର୍ଶନ ଓ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର

* "The land in the possession of the Nalanda monastery contained more than 200 villages. They were bestowed upon it by kings of many generations" Dacca Review. Vol. 5, No. 1 April, 1915, p. 11.

ଅଲେକନା ହେଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତ ଓ ପାଲିଭାଷା ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ରର ଅଲେକନା ନାଳନ୍ଦ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ବୈଦିଷ୍ଠ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗ ପାଇଁ ଜଣେ ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ଅଧ୍ୟାପନାର ଭାର ଚିତ୍ତଲ ଅଧ୍ୟାପକ-ମାନଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗରେ ଗୁରୁ ଓ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଧୂଳିର ଢୋଇ ବାନ୍ଧାହୁଥିଲେ । ପାଠାର ଯେଉଁ ଦିନରେ ଛୁଟି ଓ ଅନୁରାଗ ଥିଲା, ସେ ସେହି ବିଷୟରେ ଶିକ୍ଷା ପାଉଥିଲା । ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଜ୍ଞାନର ଗଭୀରତା, ବୟସର ଆଧିକ୍ୟ, ବୁଦ୍ଧିର ଜୀର୍ଣ୍ଣତା ଓ ପ୍ରବୀଣତା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେହିମାନେ କେବଳ ଏହି ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରୁଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଏକ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ସମଗ୍ର ଭାରତଭୂମିର ଗୌରବର ପାତ୍ରୀ, ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାର କେନ୍ଦ୍ର, ପତ୍ରିକାମାନଙ୍କର ଅଗ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥାଇ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଶୁଭ୍ର ଅଲେକ ବିଜାରଣ କରୁଥିଲା * ।

ଏତେ ବଡ଼ ପୁସ୍ତକାଳୟ ଶିକ୍ଷା-କେନ୍ଦ୍ରର ଧ୍ୱଂସ କେତେଦେଲେ କାହିଁକି ହେଲା, ତାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଦିକାସିନ ପତ୍ରିକାମାନେ ସ୍ଥିର ନ କରିଥିଲେ ପୁରୀ ଏହା ପ୍ରାୟ ସତ୍ୟ ଯେ ଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କ ଅବସାନ ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଏହି ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଭାରତ-ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅବ୍ୟ-

* "It flourished between the 1st century B. C. and 8th century A. D."—Sarat Chandra Das—Universities in Ancient India.

ବହୁତ ପରେ ପୃଷ୍ଟିପାଠକତା ଅସ୍ତବର ନାଳନ୍ଦର ପତନାଥରମ୍ଭ ହେଲା । ନାଳନ୍ଦର ଗୌରବ-ରବି ଅସ୍ତମିତ ହେବାକୁ ବସିଲା । ଭାରତର ମୌଳିକ ଓ ଜାତୀୟ ସତ୍ୟତାର ମେରୁଦଣ୍ଡ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସରକାରଙ୍କ ବ୍ୟୟ ଓ ଯତ୍ନରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଯେଉଁ ଉତ୍ସାହଶେଷ ବାହାରୁଛି, ସେଥିରୁ ୩୦ ଓ ୩୨ ହାତ ଉଚ୍ଚ କାନ୍ଥମାନ ଅଦ୍ୟାପି ଠିଆ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଉଅଛି । ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରକାଶ ପ୍ରସ୍ତ ଓ ବୁଦ୍ଧ-ମୂର୍ତ୍ତି ବାହାର ଅଛି । ଗୁହ ଓ ସଲ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ରହିବାର ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର କୋଠଗ୍ରାମାନ ମଧ୍ୟ ବାହାରୁଅଛି । ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଉପବେଶନ କରି ପାରିବା ଭଳି ପ୍ରାଙ୍ଗଣମାନ ବାହାରୁଅଛି । ନାଳନ୍ଦର ଇତିହାସ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ନାଳନ୍ଦ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର କେତେ ତଥ୍ୟ ଯେ ନିହତ ଅଛି ତାହା କିଏ କହିପାରେ ?

ନାଳନ୍ଦ ଛଡ଼ା ବିଦର୍ଭ (ଆଧୁନିକ ବେରାର), କାଂଚ ଓ କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଉଦୟଗିରି ନିକଟରେ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଗିରି ବିଶ୍ୱ-ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ଦୃଷ୍ଟିଗିରିରେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟାବଳୀ ନିଜେ କେତେକାଳ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ମତ । ଦୃଷ୍ଟିଗିରି ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶୋଦନଭାର୍ଯ୍ୟ ସରକାର ଆରମ୍ଭ କରିବେ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ଦୃଷ୍ଟିଗିରିରୁ ଅନେକ କୌତୁକ ଓ ଜୈନ ଧ୍ୟାନଶେଷ ମିଳିବାର ସମ୍ଭାବନା * ।

ପୁରୀରୁ କୁଡ଼ା ପାଇଅଛି ବୌଦ୍ଧଲୀନମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ସତ୍ୟ ମିଳେ ।

* “ନବଭାରତ” ମସିହା, ୧୯୦୬, ପୃ ୭୨୭

ଚକ୍ରପାଠୀ ଚକ୍ରପାଠୀ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରଶାଳୀ, ପାଠ୍ୟ-ପୁସ୍ତକ, ଅଧ୍ୟାପନାର ଆଦର୍ଶ, ନୀତି ଓ ସମୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାତକମାନଙ୍କରେ ଅବାନ୍ତର ଭାବରେ ଏବେ କଥାର ଉତ୍ତେଜ ଅଛି ଯେ ସେସବୁ ପାଠ କଲେ ଆନନ୍ଦ ଓ ସ୍ୱପ୍ନରେ ମନ ଅଧୀର ହୋଇ ଉଠେ । ଚକ୍ରପାଠୀ-ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ବେତନ ଦେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ବେତନ ଆଦାୟ କରି ପାଉଥିଲା । କୌଣସି କୌଣସି ଛାତ୍ର ଶିକ୍ଷାର ସମାପ୍ତି ପରେ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କୁ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିବା କଥା କୌଣସି କୌଣସି ଜାତକରେ ଲେଖାଅଛି * । ବେତନ ସବୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରାରେ ଦିଆ ପାଉଥିଲା ।

ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଶିକ୍ଷା ସମାପ୍ତ କରି ବିବାହ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି କୌଣସି ବୌଦ୍ଧ ଜାତକରେ ଉତ୍ତେଜ ଅଛି †, କେତେ କେତେ ଛାତ୍ର ବିବାହ ପରେ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ର ଡାହାଣ ପ୍ରାୟ କୁପରାମର୍ଶ ଓ ପ୍ରଭାବରେ ପଡ଼ି କାନ୍ଦି ଶ୍ରେଣୀରୁ ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁପସ୍ଥିତ ରହିଥିଲା, ଡାହାଣ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ଜାତକରୁ ମିଳେ । କୌଣସି କୌଣସି ଅଧ୍ୟାପକ ମଧ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଚରଣର ବିଶୁଦ୍ଧତା ପରୀକ୍ଷା କରି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାର କାହାର ହସ୍ତରେ ନିଜର ବନ୍ଧାକୁ ସମର୍ପଣ କରୁଥିଲେ ‡ । ଚକ୍ରପାଠୀ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଧନୀ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ନ ଥିଲା । ଅଧ୍ୟାପକମାନେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି

* The Duta Jataka (Vol. IV, 478)

† Anabhirati Jataka (Vol. I, 65)

‡ The Silvimsana Jataka (Vol. I, 65)

ସମାନ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଉଥିଲେ । ଗୁହମାନଙ୍କ ଗାଣରେ ପାହୁଲଟାଏ ସୁଦ୍ଧା ନ ଥାଏ । ସବୁ ଅର୍ଥ ଗଢ଼ିତ ଥାଏ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ନିକଟରେ । ‘ଜୁନା’ ଜାତକରେ ଉତ୍ତେଜ ଅଛି ବେନାରସର ଯୁବରାଜ ‘ଜୁନା’ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କଠାରୁ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କରି ଘୋର ଅନ୍ଧକାର ବନ୍ଧରେ ନିଜର କୋଠରୀକୁ ଫେରି ଆସୁଥିଲେ । ଅଜ୍ଞାନତା-ବଶତଃ ସେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଉପରେ ଫଡ଼ିଯିବାରୁ ତାହାର ଉଷ-ପାତ୍ରଟି ଭୁଜିଗଲା । ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ କହିଲେ, “ମୋ ଉଷା-ପାତ୍ରର ମୂଲ୍ୟ ଦିଅ ।” ଜୁନା ଉଦ୍ଭରରେ କହିଲେ, “ମୋ ନିକଟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା କଢ଼ିତ ନାହିଁ । ମୁଁ ଲୁଚକୁମାର ‘ଜୁନା’ । ରାଜଧାନୀକୁ ଫେରିଗଲେ ମୋ ସହିତ ଦୟାବର ଦେଖା କରିବ ।”

ଅଧ୍ୟାପକମାନଙ୍କର ଜୀବିଣ ଦୃଷ୍ଟି ଓ କଠୋର ଶାସନରୁ ଗୁହମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତି ନ ଥିଲା । ଗୁହମାନେ ଏକାକୀ ନଦୀକୂଳକୁ ସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ଯିବାକୁ ଅନୁମତି ପାଉ ନ ଥିଲେ * । ଥରେ ଗୋଟିଏ ଗୁହ ସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ଜଣେ ମିଠାଇବାଲଠାରୁ ତାର ବିନାନ୍ୟମତରେ ଗୋଟିଏ ମିଠାଇ ନେଇ ପାଇଥିବାରୁ ଅଧ୍ୟାପକ କେ'ଧରେ ଅଧୀର ହୋଇ ଦୁଇଜଣ ଗୁହଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ— “ଏହି ଦୁହ୍ନ ଗୁହର ଦୁରଦାତା ଜୋରରେ ଧର ।” ତା ପରେ ସେହି ଅଧ୍ୟାପକ ତାକୁ ନିର୍ମମ ଭାବରେ ପ୍ରହାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ † । କେବଳ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ କଣ୍ଠସ୍ଥ କଲେ ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରସାର ହୁଏ ନାହିଁ, ଜ୍ଞାନ ପରିମାର୍ଜିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ବୁଦ୍ଧି ପରିପକ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି

* Reference to education in the Jatakas;
J. B. O. R. S. Vol. IV-II, p. 154.

† The Tillamutthi Jataka (Vol II, 252)

ଦେଶ ଭ୍ରମଣ ମଧ୍ୟ ନାଳନ୍ଦରେ ଶିଷାର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା* । ଏସବୁ କଥା ପଢ଼ି ଯାହାସିଏ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଧରିପାଏ ତେବେ ପୈମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି, ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ଶିକ୍ଷା ଓ ସତ୍ୟତା ନ ଥିଲା, ସେମାନେ ଭାରତ-ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନଭିଜ୍ଞ ଓ ‘ସର୍ବ ସମାନ ଭୟଙ୍କର’; ସୁତରାଂ ତୁମରୁ ପରିହାସ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜା ଓ ରାଜତନ୍ତ୍ର

ଅନେକଙ୍କର ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ହିନ୍ଦୁରାଜତନ୍ତ୍ର କାଳରେ ରାଜାମାନେ ପରିଅଳ୍ପାବୁରା ଶାସକ ଥିଲେ । ଇଂରାଜ-ଇତିହାସରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଷ୍ଟୁଆର୍ଟ୍ ବଂଶୀୟ ପ୍ରଥମ ଜେମ୍ସ ଓ ପ୍ରଥମ ଚାର୍ଲସଙ୍କ ପରି ହିନ୍ଦୁରାଜାମାନେ ଥିଲେ “ମହତ୍ତା ଦେବତା ଦ୍ବେଷୀ ନରରୂପେଣ ଦିଷ୍ଟଃ ।” ବଞ୍ଚୁଙ୍କର କଳା ଘେନି ରାଜାମାନେ ଜନ୍ମ ହେଉଥିଲେ । ସୁତରାଂ “କାଲୋଫି ନାକମନ୍ତ୍ରବୋଧା”—ରାଜା କାଳକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦେବତାଙ୍କ ପରି ପୂଜ୍ୟ । ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଜା-ପାତ୍ରନ ଓ ଅଭ୍ୟାଗୁର ବରୁଦ୍ଧରେ କନିଷ୍ଠ ଅଙ୍ଗୁଳିଟି ସୁଦ୍ଧା ଉତ୍ତୋଳନ କରିବାର ଶକ୍ତି ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ନ ଥିଲା । କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ ସେକାଳରେ ହିନ୍ଦୁରାଜାମାନେ ପେପର ମୁର୍ତ୍ତିମନ୍ତ୍ର ଅଭ୍ୟାଗୁରରୂପେ ଏ ସଂସାରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ କେବଳ କଠୋର ଦଣ୍ଡିନୀତିଦ୍ବାରା ଦୁଷ୍ଟ ଦମନ ଓ ଶିଷ୍ଟ ପାଳନ କରୁଥିଲେ । ରାଜା ଥିଲେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର “ଜଗନ୍ନାଥ” । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ରାଜା ଥିଲେ “ବିଶ୍ବେଶ୍ବର”, ସତ୍ୟ, ଧର୍ମ, କୁଳ, ମାତା, ପିତା ଓ

ସ୍ୱର୍ଗ* । ଗଜା ଯେ ଗୌଣସି ପ୍ରକାର ଅପରାଧ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ କ୍ଷମଣୀୟ † ।

ଅବଶ୍ୟ ଏ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ଯେ ସେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦୀତ ଅମୂଳକ ଓ ଇତିହାସ ତାହା ନୁହେଁ । ପ୍ରାଚୀନ-ଭାରତର ଶାସନ-ପଦ୍ଧତିର କ୍ରିମିର ଚିନ୍ତାଣ ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ, ମନୁ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ୟବସ୍ଥାଦାତା ଓ ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ ହିନ୍ଦୁ-ରାଜାଙ୍କୁ ଏପରି ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଏବେ ଭକ୍ତ ଆଦର ଦେଉଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବତାମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ଏପରି ସମାନ କରି ଦେଇ ପାଉଥିଲେ ଯେ ଲୋକ ସାଧାରଣ ସଜ୍ଜାଙ୍କଠାରେ ଦେବତା ଆଶ୍ୱେଷର ସେମାନଙ୍କୁ ଦେବତା ଭାବରେ ମୂଳା କରିବାକୁ କଦାପି ତଳେ ମାନ୍ୟ କୁଣ୍ଡା ପ୍ରକାଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ସୁଦୃଢ଼ ରାଜା ଯେ ନରଦେହଧାରୀ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବତା ଏ ଧାରଣା ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଦେବର ଲୋକମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ରଚନା ହୋଇଥିଲା ଓ ସେହି ଧାରଣା ପଣ୍ଡିତ ଓ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ରେଖାମାନେ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଓ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା ମାତ୍ର । ଏପରି କି ‘ପାଞ୍ଜିଲେକ୍ୟ ସହୃଦ’ରେ ଅଛି, ପ୍ରଜାମାନେ ଅରକ୍ଷ୍ୟମାଣ ହୋଇ ରାଜ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଅପରାଧମାନ କରନ୍ତି ସେ, ଅପରାଧମାନଙ୍କରୁ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ସଜ୍ଜାଙ୍କର । କାରଣ ସେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କଠାରୁ କର ଗ୍ରହଣ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ପାଳନ କରନ୍ତି ‡ । ରାଜ୍ୟର କୃଷି ଓ ବାଣିଜ୍ୟର

* “ରାଜା ସତ୍ୟଂ ଧର୍ମଂ ଚ ରାଜା କୃନ୍ଦବତଂ କୃନ୍ଦଂ
ରାଜା ମାତା ପିତାତେକ ରାଜାହୃତବସେ ନୃଶାମ୍”

† “ସବଥା ବର୍ତ୍ତମାନସ୍ୟ ରାଜା ସାନ୍ତବ୍ୟନେକ ହ”

‡ “ଅରକ୍ଷ୍ୟମାଣାଃ କୁବନ୍ତୁ ଯତ୍ କିଂଚିତ୍ କଲ୍ବଧଂ ପ୍ରଜାଃ
ତସ୍ମାତ୍ ନୃପତେରର୍ଦ୍ଧଂ ପଶ୍ୟାତୁ ଗୃହ୍ୟାତ୍ୟତ୍ୟୈ ବସନ୍”

ଜନତ ଏବଂ ପାଞ୍ଚାୟ ରାଜାମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ସ୍ୱାଧୀନତା, ଦୁଃଖ, ସମ୍ପଦ, ବିପଦ, ପୀଡ଼ା, ପୁଣ୍ୟ, ଶାନ୍ତି ଓ ଅଶାନ୍ତି ସମସ୍ତର କାରଣ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା । ରାଜ୍ୟରେ ଅକାଳମୃତ୍ୟୁ, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, ଅଶ୍ୱାସ୍ୟତା ହେଲେ ରାଜାଙ୍କର ଦୋଷ । କାରଣ,

“ରାଜାଦୋଷେର୍ଦ୍ଦିପତ୍ୟନ୍ତେ ପ୍ରଜାନ୍ୟସ୍ତୁପାଳିତାଃ

ଅସଦ୍‌ବୁଦ୍ଧେ ହି ନୁପଦାଦକାଳେ ପ୍ରିୟତେ ଜନଃ”

“ରାମାୟଣ—ଉଦ୍ଧବକାଣ୍ଡ”

ରାଜାଙ୍କ ଦୋଷରେ ଅନ୍ୟାୟ, ଅସଦ୍ ଓ ଅନ୍ୟାୟରେ ପ୍ରଜାମାନେ ବିପଦାପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ରାଜା ଅସଦ୍‌ବୁଦ୍ଧତାରେ ପ୍ରଜାମାନେ ଅକାଳରେ ମରନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ରାଜାମାନଙ୍କଠାରେ ଏପରି ଗଭୀର ଅନୁଗ୍ରହ ଓ ବିଶ୍ୱାସରୁ କିଏ ସମ୍ଭବ ନ କରିବ ଯେ ସେବାଳର ରାଜାମାନେ ଦେବତାଙ୍କର ଅଂଶ ଘୋଡ଼ି ଏ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଜନ୍ମ ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ଇଚ୍ଛାକଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ପଥେଚ୍ଛାଗୁଣ ଶାସକ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ । କାରଣ, ନିଜର ଅର୍ପଣସ୍ୱାଧୀନ ଓ ବିବେକ ଛଡ଼ା ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଉପଦ୍ରବକୁ ଦମନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଜା-ଶକ୍ତି ଆଦୌ ନ ଥିଲା । ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ବିଦ୍ରୋହାତ୍ମକ ଆନ୍ଦୋଳନ ନ ଥିଲା । ଭାଗ୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ପ୍ରଜାମାନେ ସେତେବେଳେ ସତରା ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟାୟ ଓ ନିର୍ଯ୍ୟାତନା ନୀରବରେ ସହ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଲୋକମାନଙ୍କର ଓ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପରି ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏପରି କଥାରେ ଆଦୌ ସତ୍ୟ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜାମାନେ,

ପଥେହାବୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ଶାସନ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । ସେ ଯୁଗରେ ଏ ଦେଶରେ କେବଳ ରାଜାଦଳ ନ ଥିଲା, ପ୍ରଜାଦଳ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଅନେକ ରାଜ୍ୟରେ ରାଜା ନ ଥିଲେ । ପ୍ରଜାମାନେ ନିଜେ ନିଜେ ସେମାନଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ନୂତନ ଆଲୋଚନା ଓ ଗବେଷଣା ଫଳରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜନୀତି ଓ ରାଜ୍ୟ-ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ପାଇଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ସେକାଳରେ କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ରାଜାର ପ୍ରଜା-ପୀଡ଼କ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ଅଭ୍ୟାଗୁରର ଅଂକୁଶ ସ୍ବରୂପ ଥିଲା ‘ସଭ୍ର’ ‘ସମିତ’ ଓ ‘ମନ୍ତ୍ରୀ-ପରଷଦ୍’ * । ‘ସମିତ’ର ବିନାମୁମତରେ ରାଜ୍ୟଶାସନ ସଫର୍ଦ୍ଦୀୟ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ରାଜା ହସ୍ତସ୍ପେଷ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲେ † । ‘ସମିତ’ର ସଭ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଜଟିଳ ବିଷୟରେ ମତଭେଦ ହେଲେ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ସଭ୍ୟମାନଙ୍କର ମତ ଗ୍ରହଣ ହେଉଥିଲା ‡ । ‘କୌକଜାତକ’ ଓ ‘ଗୁଜନାଦ’ରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ କୌଣସି ରାଜା ପ୍ରଜା-ପୀଡ଼କ ଓ ଅଭ୍ୟାଗୁର ହେଲେ ପ୍ରଜାସାଧାରଣ ‘ସଭ୍ର’ ଓ ‘ସମିତ’ ସାହାଯ୍ୟରେ ସେହି ଦୁଷ୍ଟ ରାଜାଙ୍କୁ ସଂହାରନରୂପ କରି ପାରୁଥିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ନୂତନ ରାଜା ନିଯୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ § ।

* “Public administration in ancient India” by Pramathanath Banerjee, p. 94-105.

† The king was supposed not to do anything without the consent of the council—Banerjee, p. 108

‡ ଚନ୍ଦ୍ରବିଷ୍ଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ଚନ୍ଦ୍ର କୁର୍ବୀତ—Banerjee, p. 102

§ B. O. R. S. J. “Kingship in the Jatakas” Vol-VII, Part II & III, p. 100

ରାଜନୀତିକୁଶଳ ପଣ୍ଡିତ ଶୁକ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜତନ୍ତ୍ର, ରାଜ୍ୟ-ଶାସନ, ରାଜାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ଅଭ୍ୟାଗୁରୁ ଓ ପ୍ରଜା-ପୀଡ଼କ ରାଜା ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର କଠୋର ପ୍ରତିକାର, ରାଜ୍ୟ ଶାସନରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଦାବୀ ଓ ଅଧିକାର ଏପରି କି ସେହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଙ୍ଗରେ ଭାରତରେ କୌଣସି କୌଣସି ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସ୍ୱାଧୀନ-ଶାସନ ଓ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ନୂତନ ସତ୍ୟ ମିଳେ । ଏହି ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଦ୍ୱିତୀୟ-ରାଜାମାନେ ‘ମହତା ଦେବତା’ ନ ଥିଲେ, ପ୍ରଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ—ବିଶେଷତଃ ପ୍ରଜାପୀଡ଼କ ଅଭ୍ୟାଗୁରୁ ରାଜାମାନଙ୍କୁ କଦାପି ଉଚ୍ଚାନ୍ତରାଜ୍ୟର ପ୍ରତିରୁଦ୍ଧ କରି ପୂଜା କରୁ ନ ଥିଲେ । ରାଜା ନଦଗରେ ଅଭ୍ୟାଗୁରୁ ଓ ଉପଦ୍ରବ କଲେ, ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ନାନା ଅବିଧେ ଭାବରେ ନିର୍ଯ୍ୟାତନା କଲେ, ସେମାନେ ସିଂହାସନରୁ ଚିତାନ୍ତର ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ରାଜା, ରାଜ୍ୟଶାସନ ଉପରେ ଅନେକ ପ୍ରଭାବ ଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରଦେଶର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାପଥ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ବିନୟକୁମାର ସରକାର ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’କୁ ଇଂରେଜରେ ଅନୁବାଦ କରି ସମସ୍ତ ଭାରତର କୃଷକ-ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ଲୋକଙ୍କୁ । ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସରକାର ମହୋଦୟ କହନ୍ତି, “ଶୁକ୍ରନୀତି ପରି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହ୍ୟକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବେ କୌଣସି ସତ୍ୟ ଜାତର ସାହିତ୍ୟର ଲିଖିତାବଳୀରେ ରହିବ । ଏହା ଏବେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ କୌଣସି ଦେଶର ରାଜାମାନଙ୍କର ଶାସନ-ପଦ୍ଧତିକୁ ଯେପରି ମହାପୁରୁଷ ଓ ଗୌରବଶାଳୀ କରିପାରେ, ସେହିପରି ରାଜନୀତିର ପ୍ରତିପାତକର ବୃଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରଜାକୁ ଆହୁରି ଡାକ୍ଷିଣ୍ୟ ଓ ଉଦ୍ଧୃତ କରିପାରେ ।” ଏହି ଉପାଦେୟ ସରସ ଗ୍ରନ୍ଥ ସବୁ

ଦେଶରେ, ସବୁ ଯୁଗରେ, ସକଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଜଗତର ଅଦରର ସାମଗ୍ରୀ । ‘ଶୁକନାଭ’ରେ ଯେ ବେଳେ ରାଜନାଭ କଥା ଅଛି, ତାହା ନୁହେଁ । ଦେଶର ଅର୍ଥନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସାରତରୁ ଅଛି * ।

‘ଶୁକନାଭ’ ପାଞ୍ଚଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ :—

୧ମ ଅଧ୍ୟାୟ—ରାଜାମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

୨ୟ „ —ଯୁବରାଜ ଓ ଭକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ରାଜକର୍ମରୁ ରାଜାମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

୩ୟ „ —ରାଜା ଓ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ କେତେକ ନୀତି ଓ ଉପଦେଶ ।

୪ର୍ଥ „ —ଶତ୍ରୁ ଓ ମିତ୍ରଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ଓ ଚିହ୍ନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ।

୫ମ „ —ବିବିଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ, ପ୍ରଜା ଓ ରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତ ବିଧାନ ନିମନ୍ତେ ନାନା ଉପାୟ ।

ଏହି ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟମାନଙ୍କର ଅଲୋଚନା କଲେ ଦେଶାଯାଏ, ଶୁକାଶୁର୍ଯ୍ୟ ଦେଶର ଶାସନ, ବିରୁଦ୍ଧ-ପ୍ରଶାଳୀ, ଯୁଦ୍ଧ, ଶାନ୍ତି ଓ ଧର୍ମନୀତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ତରୁ ଉଦ୍ଧେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜା ଓ ରାଜତନ୍ତ୍ର ବିଷୟରେ ନୂତନ ତରୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବାରେ ଏହି ‘ଶୁକନାଭ’ ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ସହାୟ ଓ ସମ୍ବଳ ।

‘ଶୁକନାଭ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଗୁପ୍ତ ଓ ରାଜତନ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କୌଣସି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ

ଶୁଣାଶ୍ରୁତ୍ୟ କେଉଁ ସ୍ୱରର ଲେଖ ଏବଂ ‘ଶୁଣିନା’ କେଉଁ ସମୟର ଲେଖା । ‘କାମଦଳାୟ ନାତଶାସ୍ତ୍ର’ ସମ୍ବନ୍ଧ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ପ୍ରାଚୀନ-କାଳର ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱଳ୍ପ ସଜନୀର ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଶୁଣିନା’ର ବହୁଳ ପ୍ରଶଂସା ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ‘ଶୁଣିନା’ରୁ କେତେକ ଅମୂଲ୍ୟ ଓ ଜବାଦେୟ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ‘କାମଦଳାୟ’ରେ କିଛି ହୋଇଅଛି । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁମାନ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ, ‘ଶୁଣିନା’ ‘କାମଦଳାୟ ନାତଶାସ୍ତ୍ର’ ପୂର୍ବରୁ ଲେଖା ହୋଇଅଛି । ‘କାମଦଳାୟ ନାତଶାସ୍ତ୍ର’ର ସମୟ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରୂପେ ଜାଣିବା ପ୍ରେକ୍ଷଣିକ୍ କହନ୍ତି, “ସମ୍ଭବତଃ ବାଲିଦ୍ୱୀପରେ ‘କାମଦଳାୟ ନାତଶାସ୍ତ୍ର’ ଅତି ଆଦରଣୀୟ ସଜନୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ।” ହିମୋର୍ତ୍ତ ଓ ରଫଲସ୍ ପ୍ରଭୃତି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଗବେଷଣାରୁ ଜଣାଯାଏ, କୌରବର୍ମାର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଓ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯୋଗୁ କାବ୍ୟଦ୍ୱୀପର ହିନ୍ଦୁମାନେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହୋଇ ଧର୍ମନାଶ ଉପରେ ଶ୍ରୀମ୍ନ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଗୃହୋପବରଣ ଓ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ସହଜ ବାଲିଦ୍ୱୀପକୁ ଗୁଲିଗାଇଥିଲେ । ସେହି ଆକାଂକ୍ଷିକମାନେ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି, “ଏହିପରି ଭାବରେ ଜାଭାରୁ ଗୁଲିଆସି ବାଲିଦ୍ୱୀପରେ ବାସ କରିବା ପରେ ସେମାନଙ୍କର ଭାରତ ସହଜ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସମ୍ଭବ କିମ୍ବା ଭାବର ଆଦାନପ୍ରଦାନ ନ ଥିଲା । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବାଲିଦ୍ୱୀପରେ କର୍ତ୍ତାମାନ ‘କାମଦଳାୟ ନାତଶାସ୍ତ୍ର’ ପ୍ରଭୃତି ପୂର୍ବ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ମିଳେ ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଶ୍ରୀମ୍ନ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବ #’”

Report submitted by Dr. Fredric to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrit Literature of the Island of Bali.

ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର 'କାମଦଳାୟ' ନାତିଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟିତ 'ଶୁକନାଥ' ଯେ ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁ ପୁରୁଷ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା, ଏହା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । 'ଶୁକନାଥ'ରେ ଯେଉଁ ରାଜନୈତିକ ଚିନ୍ତା, ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ଅଗୁର ବ୍ୟବହାରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ତାହା ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ପ୍ରଥମ କିମ୍ବା ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ହିନ୍ଦୁ-ଭାରତର ଆଦିତ୍ୟାସିକ ଘଟନାମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଲେଖା ହୋଇଅଛି ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ହେବ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର 'ଶୁକନାଥ' ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜତନ୍ତ୍ର ଓ ରାଜ୍ୟ-ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯାହା ୨୦୦୦ ବର୍ଷ ତଳର ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜନୀତିର ଇତିହାସ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେଉଅଛି* ।

'ଶୁକନାଥ' ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବହୁତ ରାଜନୀତିବୁଦ୍ଧି ତରୁ ଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେଥିର କେତେକ ଶ୍ଳୋକର ସାରମର୍ମ ଉଦ୍ଧାର କରିପାଇ ଦେଖାଯାଉ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜ-ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରକାର ଓ ପ୍ରକୃତ କପରି ଥିଲା; ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଦୁର୍ବିନୀତ ରାଜାମାନଙ୍କର କ୍ଷମତା ରୁଣ୍ଡ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ହାତରେ କି ପ୍ରକାର ଅସ୍ତ୍ର ଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ କପରି ଏ ଅସ୍ତ୍ର ରାଜାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିଲେ ।

"ଧର୍ମ ଆଚରଣ କରୁଥିବା ରାଜା କେବଳ ଦେବତାଙ୍କର ଅଂଶ ଘେନି ଜନ୍ମ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହାର ବିପରୀତ ଯେ ରାଜା ସେ ରାକ୍ଷସକତା ଘେନି ଜନ୍ମ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏପରି ରାଜା ଧର୍ମର

ଶତ୍ରୁ ଏବଂ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର କଣ୍ଠକ (୧ମ ଅଧ୍ୟାୟ ୧୩୯-୧୪୦) * ।
 ଯେଉଁ ଗଜା ସାହସୀ, ପରାକ୍ରମଶାଳୀ, ଶତ୍ରୁକ୍ରାନ୍ତ ଓ ପ୍ରଶସ୍ତମାନ,
 ସେ ଦେବତାଙ୍କର ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ । ଯେ ଏହାର ବିପରୀତ
 ସେ ଗଣସ ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ (୧ମ ଅଧ୍ୟାୟ ୧୬୭-୧୭୧) ।
 ଯେଉଁ ଗଜାରେ ମଲ୍ଲୀ ନାହାନ୍ତି ଏବଂ ଗଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ପରାମର୍ଶ
 ଦେବା ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱହୃଦ୍ ନାହାନ୍ତି, ସେ ଗଜଜନ୍ମରେ କୌଣସି
 ଫେଜାଳା କିମ୍ବା ଗୌହର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ (୧ମ ଅ: ୧୮୯-୧୯୦) ।
 ଯେଉଁ ଗଜା ପ୍ରଜା-ପାଳକ କିମ୍ବା ପ୍ରଜା-ରକ୍ଷକ ନୁହେଁ, ସେ ବଳିବର୍ଦ୍ଧ
 ଓ ଗର୍ବର ପଦ୍ମ (୧ମ-୨୪୯-୨୫୦) । ଯେଉଁ ଗଜା ଗୁଣିଗୁଣି
 ଲୋକ ପ୍ରତି ଶତ୍ରୁତା ଅଭିଷେକ କରେ, ପ୍ରତାରକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗୁଳିତ
 ହୁଏ ଏବଂ ନିଜର ଦୋଷ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ, ସେ ନିଜେ ନିଜର
 ଧୂସର କାରଣ ହୁଏ (୧ମ-୨୫୫-୨୫୬) । ଯେଉଁ ଗଜା ନିର୍ମମ
 ଓ ନିଷ୍ଠୁର, ଦୟାହୀନଶୃଙ୍ଖଳ, ଶଠ ଓ କର୍କଶଭାଷୀ, ସେ
 ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାସ୍ତ ହୁଏ (୧ମ-୨୭୭ ୨୭୮) । ଯେଉଁ
 ଗଜା ସ୍ୱାଦୁ, କାହ୍ନୁପ, ଦୀର୍ଘଜୀବୀ ଓ ବ୍ୟବହାରୀ ତାହାକୁ
 ପ୍ରଜାମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ (୧ମ-୨୭୯-୨୮୦) । ଗଜା
 ନିଜର ସ୍ୱାର୍ଥ ସିଦ୍ଧି ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ଶିଖା ଦେବ ନାହିଁ ।
 ଅନ୍ୟାୟ-କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରଜାମାନେ ଅବଶେଷରେ ସେହି ଗଜାର
 ପତନ ଓ ଧୂସ ପାଥନ କରନ୍ତି (୧ମ-୩୧୯-୩୨୦) । ଗଜା
 ସଦଗୁଣ ନିମନ୍ତେ ପୂଜା ପାନ୍ତି । କେବଳ ଗଜକୁଳରେ ଜନ୍ମ ବୋଲି
 କେହି ଉପସ୍ତୁତି ଗଜା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ସାହସ,

ସଦ୍ର ଓ ପ୍ରଜାନୁରାଗ ଯୋଗୁଁ ରାଜାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଏ । ରାଜକୂଳରେ ତାହାର ଜନ୍ମ ବୋଲି ନୁହେଁ (୧ମ-୩୭୩-୩୭୪)* । କୁନ୍ତା ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରଜାଙ୍କର ଭୃତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଜାମାନେ ନିମନ୍ତେ ବେଳେ ରାଜାର ଫୁଟି (୧ମ-୩୭୫) । ଯେଉଁ ରାଜା କେବଳ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ରାଜିତ ହୋଇ ଯଥେଚ୍ଛାବୃତ୍ତ ଶାସକ ହୁଏ, ସେ ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଅନିଷ୍ଟ ଓ ଅମଙ୍ଗଳର କାରଣ ହୁଏ । ସେ ସିଂହାସନରୁ ଶୀଘ୍ର ବିତାଡ଼ିତ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରଜାମାନେ ଏପରି ରାଜା ସହିତ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରକ୍ଷା ନାହିଁ (୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ ୭-୮) । ଯେଉଁ ରାଜା ରାଜ୍ୟର ଭଲତା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ, ସେ ରାଜା ନୁହେଁ, ଅର୍ଥଲିଙ୍ଗ (୨ୟ-୫୧୫-୫୧୬)† । ରାଜା ଯଦି ସତ୍ୟ, ଧର୍ମ ଓ ନୀତିର ଶତ୍ତ୍ୱ ହୁଅନ୍ତି, ପ୍ରଜାମାନେ ଶୀଘ୍ର ତାହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବେ (୨ୟ-୫୪୯-୫୫୦) ‡ ଏହିପରି ଅରେଣ କରୁଥିବା ରାଜା ସିଂହାସନରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲେ ରାଜ-ପୁରୋହିତମାନେ ମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସାମର୍ଥ୍ୟରେ ସେହି

* 'Sukraniti—It is not birth that makes a king. He is not respected so much because of his ancestry, as for his prowess, strength and valour, p. 24. R. Sarkar's English Translation.

† "A thief in the form of a ruler, an exploiter of the people's wealth" p. 87, Sarkar—Sukraniti.

‡ "X X people should desert him as the ruiner of the state." p. 89.

ରାଜବଂଶରୁ ଆଉ କଣେ ସଦ୍‌ଗୁଣ ସଂପନ୍ନ ଲୋକକୁ ରାଜସିଂହାସନରେ ଅବସିତ କରାବେ (୨୧-୫୫୧-୫୫୨) । ରାଜାଙ୍କର ମୋହରାଜିତ ଲେଖା ପ୍ରକୃତ ରାଜାର ପରିଗ୍ରହ—ତାହାଙ୍କର କୁଳ, ସଂପଦ ପଛେଦ କିମ୍ବା ଧନସଂପଦ ନୁହେଁ (୨୧-୫୮୭) । ରାଜା ବ୍ୟସନାସକ୍ତ ଓ କୁପଥଗାମୀ ହେଲେ ପ୍ରଜାମାନେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଓ ଧର୍ମନୁଗଣୀ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟରେ ତାକୁ ଭୟ ଦେଖାଇବେ (୪ର୍ଥ-୨୨୫-୨୨୭ — Section I)”

ଉପରେ ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକମାନ ‘ଶୁକନାଟ’ରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଶକ୍ତି ଓ ଶମଭାର ଆବିର୍ଭାବ ଏକ ଦୃଷ୍ଟି କେଉଁଠାରୁ ହେଲା, ସ୍ୱେଚ୍ଛାରୁ, ପ୍ରଜାସାହଚ ଓ ପ୍ରଜାକଣ୍ଠର ରାଜାପ୍ରତି ଲୋକମାନଙ୍କର କି ପ୍ରକାର ବ୍ୟବହାର ହେବା ଉଚିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପସ୍ଥିତ ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଦେଖାଯାଉ ଏହି ଦୁଇଟି ରାଜନୈତିକ ନିଗୁଡ଼ ତରୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ‘ଶୁକନାଟ’ରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ କି ତଥ୍ୟ ପାଇଁ ।

ପ୍ରଥମତଃ ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ସୁଶାସକ ଓ କୁଶାସକ ରାଜା ଯେ ‘ମହତ୍ତା ଦେବତା ହ୍ୟେଷା’, ‘ନାବିଷ୍ଣୁଃ ସ୍ୱଧୃଶାପତଃ’ ଓ ଦେବତାର ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ଏବଂ ଶୁକନାଟକାର କୌଣସିଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । ତରଂ ପରଶ୍ୱାର ଓ ପ୍ରାଜ୍ଞଳିଭ୍ରାତରେ ସୁଶାସକ ଓ କୁଶାସକ ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଉତ୍ତମ ଓ ଧର୍ମର ରାଜାମାନେ ବେବଳ ଦେବତାଙ୍କର ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ଏବଂ ପ୍ରଜାସାହଚ ଓ ନରପିଶାଚ ରାଜାମାନେ ଗ୍ରସସ ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ଏବଂ ‘ଶୁକନାଟ’ ଉଲ୍ଲେଖରେ ଘୋଷଣା କରୁଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ରାଜାମାନେ ଯେ ଦେବତାମାନଙ୍କର

ପ୍ରତିନିଧି ଏବଂ ଲୋକମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ନିମନ୍ତ୍ୟ ଏ ଧାରଣା ଅନୁମାନଙ୍କର ଅମୂଳକ ଓ ଉତ୍ତରୀନ ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ରାଜଶକ୍ତି ଓ ରାଜାର ଉତ୍ପତ୍ତି କେବଳ ଜନ୍ମ କ୍ରମା କ୍ରମରୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜଣେ ଲୋକ କେବଳ ସେ ରାଜକୃଳରେ ଜନି, ତାହାର ମସ୍ତକରେ ବହୁଶକ୍ତି ମୁକୁଟ, ହସ୍ତରେ ରାଜଦଣ୍ଡ, ରାଜକୋଷରେ ଅପରିମେୟ ଧନସ୍ତପଦ ଅଛି ବୋଲି କଦାପି ରାଜାରୁପେ ପରିଚିତ ଓ ପୂଜିତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଧର୍ମ, ପୁଣ୍ୟ, ପ୍ରଜାନୁରାଗ, ଦୟା ଓ ଦାୟିତ୍ଵ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକୃତ ରାଜାର ଲକ୍ଷଣ । ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜା ଧର୍ମମାର୍ଗରେ ଚାଲିବ ସେହି ଅଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ରାଜା; ଧର୍ମମାର୍ଗରୁ ତଳେ ମାଡ଼ି ବିଚ୍ୟୁତ ହେଲେ ତାହାର ପତନ ଅଦଶ୍ୟମ୍ବାଦ—ଧୂସ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ।

ତୃତୀୟତଃ ‘ଶୁଦ୍ଧିମାତ’ ମେସ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଦେବତା ଆଶ୍ରେଇ ଚାଲି ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜା ଦେବତାଙ୍କର ଅଂଶ ନୁହନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଯେ କୌଣସି ଶ୍ରେଣୀର ରାଜାଙ୍କର ଯେ କୌଣସି ଆଜ୍ଞା ଯେ ପ୍ରଜାମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ଏ ଚିତ୍ତର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ‘ଶୁଦ୍ଧିମାତ’ରେ କୁହାଯି ଯେଣାଯାଏ ନାହିଁ । ବରଂ ରାଜସ୍ଵ ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା ପ୍ରଜାପୀତଙ୍କ ରାଜା ଲୋକମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟ ଏ କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଶୁଦ୍ଧିପୁର୍ଣ୍ଣ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ତନି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଅଛନ୍ତି—ସାହିବ, ତାମସିକ ଓ ରାଜସ୍ଵ । ତାମସିକ ଓ ରାଜସ୍ଵ ରାଜାମାନେ ପାପ-ମାର୍ଗରେ ଚାଲିବ ନୁହନ୍ତି, ରାଜସ୍ଵ-ମାତରେ ରାଜ୍ୟଶାସନ କରନ୍ତି; ସୁତରାଂ ନରକରେ ପଡ଼ନ୍ତି । ସାହିବ ରାଜାମାନେ ପ୍ରଜାନୁରାଗୀ, ପ୍ରଜାବହୁଳ, ଧର୍ମ-

ପ୍ରଶାସନ ଓ ଉଦାରଚେତା; ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସେମାନେ ସ୍ୱର୍ଗଲୋକ କରନ୍ତି * ।
 ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ ଅନୁସାରେ ରାଜା ‘ଦେବତା’ ନୁହନ୍ତି ‘ନରଦେବତା’
 ମାତ୍ର, ଏବଂ ଅଧର୍ମପଥାବଲମ୍ବୀ ରାଜାମାନେ ସ୍ୱର୍ଗ ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ।
 ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜା ଓ ସରକାର ଶ୍ରେଣୀର ନୃପତି ଦେବତାଙ୍କର
 ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ ଏବଂ ସେତେବେଳେ ଦୁର୍ମତ
 ପ୍ରଜାବଣ୍ଟକ ରାଜାମାନେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିନ୍ଦିତ ଓ ଦୃଷ୍ଟି
 ହେଉ ନ ଥିଲେ, ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ ଏପରି ତିନି ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ରାଜା-
 ମାନଙ୍କୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ନ ଥାନ୍ତେ ।

ରାଜଶକ୍ତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ ମୁକ୍ତାବଳୀରେ
 କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ନ କଲେ ସୁଦ୍ଧା, ପ୍ରଜାପାଳକ ଓ ଧର୍ମପ୍ରଶାସକ ରାଜାଙ୍କୁ
 ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧିସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିବାରୁ, ରାଜ-ଶକ୍ତି
 ଓ ରାଜାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ସେ ଭଗବାନଙ୍କଠାରୁ ଏବଂ ଶୁକ୍ରନୀତିକାର
 ସ୍ତବ୍ଧାବଳୀରେ ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ‘ଶୁକ୍ରନୀତି’ର ପ୍ରଥମ
 ଅଧ୍ୟାୟରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରାଜ-ଶକ୍ତିର
 ମୂଳ ଉତ୍ପତ୍ତିରାଜ ରାଜ୍ୟର ସମାଜ ଓ ଲୋକମାନେ * । ରାଜା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ
 ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଭ୍ରାତୃ ଏବଂ ସେବକ ।
 ସମାଜର ମଙ୍ଗଳସାଧନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ରାଜାର ଆବେଦନ ।
 ସମାଜକୁ ନାନାପ୍ରକାର ଉପଦ୍ରବ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ରକ୍ଷା କରିବା

* Sukraniti, Chap 1. p. 7—‘Public administration in ancient India’—Banerjee p. 71, footnote.

† ‘The ruler has been made by Brahma, a servant of the people getting his revenue as his remuneration’—Sukraniti, p. 24.

ରାଜାର କାର୍ଯ୍ୟ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଯେତେବେଳେ ସମ୍ରାଜ୍ଞରେ ଏତେ କୃଷକାପତ୍ୟ, ଉପଦ୍ରବ ଓ ଅଭ୍ୟାଗ୍ରର ପ୍ରବେଶ କରି ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ରାଜାର ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥିଲା, ପ୍ରଜାମାନେ ନିଜେ ନିଜେ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସୁଦୃଢ଼ ସମ୍ରାଜ୍ଞ କଲ୍ୟାଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରାଜାର ସୃଷ୍ଟି । ରାଜା ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ କର ଗ୍ରହଣ କରେ, ତାହା ତାହାର ପ୍ରଜା-ପାଳନରୁ ଗୁରୁ ଦାୟିତ୍ବର ସାମାନ୍ୟ ପାଠଶ୍ରମିକ ମନ୍ତ୍ର, ନିଜର ବିଳାସ ବ୍ୟବନରେ ବ୍ୟୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନୁହେଁ । ‘ସୁକ୍ରନୀତି’ର ଆଉ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ ରାଜା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର କଦାପି ଅସନ୍ତୋଷ-ଭାବନା ହେବ ନାହିଁ । ରାଜକର୍ମଗୁଣ ଓ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୁର୍ଘଟ କିମ୍ବା କଳହ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ରାଜା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ପସ ଗ୍ରହଣ କରିବେ * । ଏବଂ ଶତ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେଉଁ ରାଜକର୍ମଗୁଣକୁ ଦୋଷୀ ବୋଲି ସାବ୍ୟସ୍ତ କରେ ରାଜା ତାକୁ ଶୀଘ୍ର କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅନ୍ତର କରେ । ପ୍ରାଚୀନ ଧନୁରାଜାର ଏହି ଆଦର୍ଶ, ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ଏତେ ଅଧାର ବ୍ୟାକୁଳତା ଓ ଆଗ୍ରହ ଦେଖିଲେ କଦାପି ବିଶ୍ବାସ ହୁଏ ନାହିଁ ଯେ ସେ ଯୁଗର ରାଜାମାନେ କେବଳ ଯଥେଚ୍ଛାଗୁଣ ଶାସନ ଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ରାଜା ଉପରେ କୌଣସି ପ୍ରଭାବ କିମ୍ବା କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ ନ ଥିଲା । ବରଂ ରାଜା ପ୍ରଜାର ଉପରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା, ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ କଦାପି ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ କରିବା, ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ପସ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ଅମୂଲ୍ୟ ରାଜନୀତିଗୁଣ ଉପଦେଶର ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ରୀ ୩ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୁଜା

* He should take the side not of his officers but of his subjects'—Sukraniti. p. 51.

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ରାଜତନ୍ତ୍ରମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ରର ବୀଜ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ନିହିତ ଥିଲା । ଉତ୍କଳ ଓ ସୁଶାସନ ରାଜା ଦେବତାର ଅଂଶରେ ଜନ୍ମ ହେଉଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖକର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା ରାଜା ପ୍ରଜାର ଭ୍ରାତୃ ଓ ରକ୍ଷକ । ରାଜା ପର୍ଶ୍ବ-ପଥରୁ ତଳେ ମନ୍ଦିର ବିରୂପେ ହେଲେ ପ୍ରଜାମାନେ ତାହାର ଧ୍ୟାନ ସାଧନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟିତ ହେଉଥିଲେ । ଏପରି କି ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଋତୁ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମୌର୍ଯ୍ୟସମ୍ରାଟ୍ ଅଶୋକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାନୁରାଗ ଭାବରେ ନିଜର ଶାସନ-ପଦ୍ଧତିକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥିଲେ । ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଏହି ରାଜତନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ରର ପେର୍ଜ ଅମୂଲ୍ୟ ବୀଜ ନିହିତ ଥିଲା, ତାହା କାଳକ୍ରମେ ବିରାଟ ବୃକ୍ଷରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଅଳ୍ପ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜ-କୁଳ ଓ ରାଜତନ୍ତ୍ରର ଧ୍ୟାନସାଧନ କରି ଆଧୁନିକ ଇଉରୋପର କେତେକ ଦେଶ ପରି ଭାରତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଥାନ୍ତା, କିନ୍ତୁ ମଙ୍ଗଳମୟ ବିଶ୍ୱନିୟନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଲଜ୍ଜା ଭିଲ ପ୍ରଜାର । ଭାରତ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଛଦ୍ମ ବୃକ୍ଷର ନାନା ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଆସୁଥିବାରୁ ଏବଂ ଏହି ରାଜାମାନେ ନୀତି ସ୍ୱର୍ଥରେ ପ୍ରଶୋଦ୍ଧିତ ହୋଇ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ସଙ୍ଗଠା ଫଗ୍ରାମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ଦେଶର ସମୃଦ୍ଧି କଲ୍ୟାଣ, ସୁଖ ଓ ଶାନ୍ତିରେ ବ୍ୟାପୀତ ଘଟାଉଥିବାରୁ ସେ କାଳର ଭାରତୀୟମାନେ ସମସ୍ତ ରାଜନୈତିକ ଶକ୍ତିକୁ ଓ ଛଦ୍ମ ବୃକ୍ଷର ସମସ୍ତ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଏକ ଅସ୍ତବ୍ୟବୃଦ୍ଧୀ ପ୍ରବଳପରାକ୍ରମଶାଳୀ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କଠାରେ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ କରିବାକୁ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ଏହାରି ଫଳରେ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ରର ବୀଜ ଏ ଦେଶରେ ଅଙ୍କୁରିତ ହେବାକୁ ସମୟ ଓ ସୁଯୋଗ ପାଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶାପାତ୍ର ପ୍ରଜାପୀତ୍ରକ ଓ ଅଭ୍ୟାସୁରୀ ରାଜା-
 ମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସେବାଳର ଲେଖମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଓ ଦୃଷ୍ଟି
 କରର ଥିଲା । ପ୍ରଜାମାନେ ଯେ କୌଣସି ରାଜାର ଆଦେଶ ପାଳନ
 କେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ଏବଂ ରାଜା ପୀତ୍ରକ ଓ ଶୋଷକ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା
 ଯେ ପ୍ରଜାମାନେ ସେଥିରେ କୌଣସି ବାଧା ନ ଦେଇ ନୀରବରେ
 ଯେ ସହ୍ୟ କରିବେ ଏକଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ‘ଶୁକନାଥ’ର କୌଣସି
 ଅଧ୍ୟାୟ କିମ୍ବା ଶ୍ଳୋକରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପଶ୍ଚାନ୍ତରେ
 ପ୍ରଜାପୀତ୍ରକ ଓ ଅଭ୍ୟାସୁରୀ ରାଜାକୁ ଶୁକନାଥ ‘ଗର୍ଦ୍ଭର’ ‘ବଳାବର୍ଦ୍ଧ’
 ଓ ‘ନବୋଧ’ ଆଖ୍ୟା ଦେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ
 ବଡ଼ ଘୃଣିତ ଭାବରେ ଗଣିତ କରିଅଛି । ଶୁକାବୃତ୍ତି ନିର୍ବାକଭାବରେ
 କହନ୍ତି ଯେ ପ୍ରଜାମାନେ ଅଭ୍ୟାସୁରୀ ରାଜାକୁ ଧାର୍ମିକ ଓ ଶକ୍ତିଶାଳୀ
 ଶତ୍ରୁର ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍ସ ଦେଖାଇବେ ଏବଂ ଏଥିରେ ତାକୁ ସହି-
 ପଥଗାମୀ କରି ନ ପାରିଲେ ସେହି ରାଜାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କିମ୍ବା
 ସହିବାସନରୂପ କରବେ ଏବଂ ତାହା ସ୍ଥାନରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ
 ଉପପନ୍ଥା ଲୋକକୁ ରାଜପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରବେ । ରାଜା ଯଦି
 ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅଭ୍ୟାସୁରୀ କରେ, ନିଜ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ବୁଢ଼ରହୁ
 ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ଦେଖେ ନାହିଁ, ପ୍ରଜାମାନେ ତାର ଅଭ୍ୟା-
 ସୁରରେ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ତାହାର ଧ୍ୟୁସ ସାଧନ
 କରନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯଦି ରାଜା
 ଯଥେଚ୍ଛାଭାବରେ ରାଜ୍ୟଶାସନ କରେ ସେ ରାଜ୍ୟରେ ସମସ୍ତ
 ପ୍ରକାର ଦୁଃଖ ଓ କ୍ଳେଶର କାରଣ ହୁଏ, ଏବଂ ଅବଶେଷରେ ଅସ୍ଥିର
 ହୋଇ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କଠାରୁ ଚିତ୍ତେନ୍ନ ହୁଏ । ଯେଉଁ ରାଜା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କର
 କଲ୍ୟାଣ ଓ ଅକଲ୍ୟାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନ୍ଦୀମାନଙ୍କର ସୁପରାମର୍ଶ
 ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ ସେ ରାଜା ନୁହେଁ, ରାଜଦଣ୍ଡଧାରୀ ନୁହେଁ-

ମିଶର ଏବଂ ପ୍ରଜାର ରକ୍ତଶୋଷକ । ଶୁଦ୍ଧାତ୍ମୀ ନୀଳ ମନ୍ଦର ପୋଷକତା ନିମିତ୍ତ କେତେକ ଦୁର୍ଭାଗ ମଧ୍ୟ ଦେବାକୁ ଚାଲି ନାହାନ୍ତି । ରାଜା ବେଣୀ ଓ ଦଣ୍ଡର ପାପ ଓ ଅତ୍ୟାଚାର ଫଳରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ, ରାଜା ପ୍ରଜାପାଳକ ନ ହେଲେ ଦେବତାମାନେ ତାଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି ଏବଂ ତାହାର ଧ୍ବଂସର ସମୟ ଶୀଘ୍ର ଆସିଯାଏ । ‘ଶୁନୀୟ’ରେ କେଉଁଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ସେ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ପ୍ରଜାକଣ୍ଠ ଓ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ ରାଜାକୁ ଦମନ କରିବା ନୀତି-ବିରୁଦ୍ଧ ଓ ଗର୍ହ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଇଉରୋପର ଅଧିକ ଅନେକ ରାଜ୍ୟର ଶାସନ-ପ୍ରଣାଳୀ ପରି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏପରି କି ମୌର୍ଯ୍ୟସମ୍ରାଟ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ଏ ଦେଶରେ ମନ୍ଥାପରିଷଦ୍ ଓ ପାର୍ଲିଆମେଣ୍ଟ ଥିଲା । ଏ ବିଷୟରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିବାର ବାସନା ରହିଲା । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏତିକି ମନ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କିନ୍ତା ଚିତ୍ରପୁରର ପ୍ରଜାପୀତଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ରାଜାର ଅସୀମ ସମ୍ରାଟ ଉଲ୍ଲେଦ ସାଧନ କରିବାକୁ ପ୍ରଜାମାନେ ଏ ଦେଶରେ ସବଦା ଡେଇଁ ଓ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଶତବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ରର ବାଜି ନିହତ ଥିଲା ଏବଂ ସବୁ ରାଜା “ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେବତା ହେଁସା” ବୋଲି ପୂଜା ପାଉ ନ ଥିଲେ ।

ମୋଗଲ ବିଦ୍ରୋହୀ ଜେବ୍-ଉଲ୍-ସା

ମୋଗଲ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଶାସନ ଭାରତବର୍ଷର ଇତିହାସରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱଗାନ୍ତରାୟ ଘଟଣା । ଦେଶର ଅଗ୍ରର, ବ୍ୟବହାର ଶିଳ୍ପ, କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁବର୍ଷକ୍ୟାସୀ ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ

ଯେତେ ବିରାଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ସଂସ୍କାର ଆଣିଛି, ଭାରତର ଇତି-
 ହାସରେ ଆଜି କୌଣସି ଘଟଣା ଯେପରି କରି ପାରିଛି କି ନାହିଁ
 ସନ୍ଦେହ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମୋଗଲ-ବାଦ୍‌ସାହାଧିପତିଙ୍କ ଉପକ୍ରମ
 ଶିଳ୍ପ, କଳା, ଧର୍ମ ଓ ବିଦ୍ୟାର ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ବିରାଟ ପୁରୁଷ । ଅଗାଧ
 ସ୍ୱପ୍ନ, ଅପରିମେୟ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଓ ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଏସବୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ
 ଭାବରେ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୋଗଲ ବାଦ୍‌ସାହାଧିପାନେ କଡ଼ ବିଦ୍ୟାନୁଗ୍ରାହୀ,
 କବି ଓ ସ୍ୱପ୍ନଶିଳ୍ପୀ ଥିଲେ । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରେମର ଉପାସକ ମୋଗଲ
 ମୋଟମୋଟ ନିଜେ ଯେଉଁ ଚିତ୍ରାନ୍ତ ଓ ଶିଳ୍ପାନୁଗ୍ରାହୀ ଥିଲେ;
 ସେହିପରି ନିଜ ପୁତ୍ରବନ୍ଧ୍ୟାମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ଓ ଦେଶର ଲୋକ-
 ସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରସାର ଚେଷ୍ଟାରେ ମନୋହରୀ
 ନ ଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ନିମନ୍ତେ
 ଦେଶରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗ ପରି କୌଣସି ସ୍ଥାୟୀ ଗୁଣ୍ଡାୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା
 ନ ଥିଲା । ଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ଶିକ୍ଷା ଓ ଉପଦେଶଦ୍ୱାରା ଜଡ଼ିତ ଥିଲା ।
 ମୋଗଲ ବାଦ୍‌ସାହାଧିପାନେ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରସାର ନିମନ୍ତେ କୌଣସି
 ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି କରି ନ ଥିଲେ । ମସଜିଦ୍, ମଠ ଓ ପଣ୍ଡିତମାନେ
 ବାଦ୍‌ସାହାଧିକାରୀଙ୍କୁ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇ ଦେଶର ଶିକ୍ଷା-ପ୍ରସାରରେ
 ସହାୟତା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟୁନ୍ନତ ଶିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣକାରୀଙ୍କର
 ଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ବାଦ୍‌ସାହାଧିପାନେ ଗଜପ୍ରାସାଦରେ ଚିତୁର୍ଥୀ ପାରସ୍ୟ,
 ମହିଳା ନିୟନ୍ତ୍ର କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଜପ୍ରାସାଦମାନଙ୍କର ଅଗାଧ
 ବିଦ୍ୟା ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ କୋଷ୍ଠାଳ କଣ୍ଠ କରୁଥିଲେ ।
 କବିତା ରଚନା କରି ପଣ୍ଡିତୀ ସାହିତ୍ୟ-ସେବିକା ମଧ୍ୟ କଲେ
 ସାରୁଥିଲେ । ହମ୍ମାଜ୍ ଅବଦେଲର ସ୍ତ୍ରୀ ମାଗ୍‌ସି (ଅବଗୁଣନବତୀ),
 ଡାବଦେଲ ବନ୍ଧ୍ୟା ଗୁଲ୍‌ବଦନ, ଆରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କର ବନ୍ଧ୍ୟା ଜେଲ୍-
 ଲିସା ଓ ପ୍ରଥମ ସାହା ଆଲମଙ୍କର ବନ୍ଧ୍ୟା ନୁରୁଲିସା ଏହାର ଉଦାହରଣ

ନିଦର୍ଶନ* । ଦକ୍ଷୀ ଓ ଆଗ୍ରା ସେହି ମନ୍ତ୍ରମାୟା ଗୌରବ ଆଜି
ହୁଣ୍ଡାନର ପୈତୃକରେ ପରିଣତ, କାଳର ସଙ୍ଗ୍ରାସୀ ପ୍ରଭାବରେ ଶବ୍ଦ
ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଆଜି ଲେଖନୀବି ଚିତ୍ତ ନାହିଁ—ଅଳ୍ପ ବେଳକ
ମଧୁର ମନମୋହନ ସ୍ମୃତି । ମୋଗଲ-ପ୍ରାସାଦର ସ୍ମରଣ
ଉଦ୍ୟାନରେ ଯେତେ ଅତୁଳନୀୟ ସୌରଭଯିକ୍ତ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରସ୍ତୁତି
ହୋଇଥିଲା, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରମଣୀ-ରତ୍ନ ଶାହାନୁ ସାଧ
ଆରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କର କନ୍ୟା ଜେବ୍-ଉଲ୍-ସା ପ୍ରଧାନ ।

ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ୍ ଆରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠା କନ୍ୟାର ନାମ
ଜେବ୍-ଉଲ୍-ସା । ସମ୍ରାଟ୍-ପତ୍ନୀ ଦିଲରସ୍ ବାନୁ ଦେଗମ୍‌ଙ୍କର ଗର୍ଭରେ
ଜେବ୍-ଉଲ୍-ସା ୧୬୩୮, ଫେବ୍ରୁଆରୀ, ୧୫ ତାରିଖରେ ଦୌଲତା-
ବାଦରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦ୍ଵାପିକା ମଇୟମ୍ ନାମରେ ଜନୈକ
ବିଦୁଷୀ ମହିଳାଙ୍କ ଉପରେ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଦ-ଶିକ୍ଷାର ଭାର ନ୍ୟସ୍ତ
ହୋଇଥିଲା । ପିତାଙ୍କ ପରି ଅତି ଶିକ୍ଷକରୁ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତି ଜେବ୍‌ଙ୍କର
ପ୍ରଗାଢ଼ ଅନୁରାଗ ଥିଲା । ଅସାଧାରଣ ବୁଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରତିଭା ଯେନା ସେ
ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ସେ କାଳର ପ୍ରଥାନୁସାରେ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ
ବୋରଣ ମୁସ୍ଲିମ୍ କବିତାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଦିନେ ପିତାଙ୍କ ନିକଟରେ
ସମସ୍ତ କୋରନ୍ ଅମୂଳରୂପ ଅବୁଦ୍ଧ ବେଳେ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କୁ ଏପରି ବିସ୍ମୟ
ଓ ମୁଗ୍ଧ କରି ପକାଇଥିଲେ ଯେ, କନ୍ୟାର ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ
ଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରତିଭା ଦେଖି ଆରଙ୍ଗଜେବ୍ ବାଲିକାକୁ ୩୦,୦୦୦
ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ପାରିଶୋଷିକ ସ୍ଵରୂପ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ † । ପାଟ୍

* Sir Jadunath Sarkar—'Education in
Muhammudan India.

† Sarkar—"Studies in Aurengzeb's reign"
p. 130.

ଭ୍ରଷ୍ଟାରେ ଜେବ୍ ସୁନ୍ଦର ହସ୍ତାକ୍ଷର ଲେଖି ପାରୁଥିଲେ । ଆରବୀ ଓ ଫାର୍ସି ଭ୍ରଷ୍ଟାରେ ସେ ସମାନ ଭାବରେ ସ୍ୱପଣିତା ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନକାଗାର ନାନାପ୍ରକାର ସୁନ୍ଦର ଶିକ୍ଷଣୀୟ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଅନୁଗ୍ରହ ଥିଲା । ଅନେକ ସମୟରେ ପିତା ଓ ପୁତ୍ରୀ ଉଭୟେ ବସି ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ଢର୍କ-ବିତର୍କ କରି କାଳକ୍ଷେପ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଆଲୋଚନା କପରି ଚାଲୁଥିଲା ତାହା ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଲାଗିତ ଆରଙ୍ଗ-ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଶକ୍ତିଏ ପଦରୁ ସମ୍ୟକ୍ ଜଣାଯାଏ :—

“ଭଗବାନଙ୍କୁ କନ୍ୟା କରି ଓ ସ୍ତେଷିତ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ପ୍ରଣିପାତ କରି ଏ ପଦ ଲେଖୁଅଛୁ । ଖୋଦାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ତୁମ୍ଭ ଉପରେ ବର୍ଷିତ ହେଉ । ପୁଣ୍ୟମାସ ରମଜାନ ଆସୁଛି । ଯରମେଶ୍ୱର ତୁମ୍ଭ ଉପରେ ଉପବାସର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ଭାର ଅର୍ପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ମାସରେ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ଓ ନରକ ଦ୍ୱାର ବୁଜ ହୁଏ । ବଲ୍ଲବକାଶ୍ତ୍ର ସମ୍ବତ୍‌ନାମାନ୍ତେ ଲାଗିନିବନ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ରମଜାନର ଧର୍ମ ନିୟମାଦର ପ୍ରତିପାଳନ ନିମନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ ଦୁଇ ଜଣ ଯେପରି ଭଗବାନଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଲାଭ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉଁ ।

“ଓହୋ ! ତୁମ୍ଭ ଓ ମୋ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସନ୍ଧ୍ୟାବ୍ୟବହାର ହୁଏ ସେଥିରେ ଯେପରି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ କଲ୍ୟାଣ ସାଧନ ହୁଏ । ଆଦିକ ସୁଖରାଶିର ନିଶାରେ ପ୍ରମତ୍ତ ମୂଢ଼ ମାନବ ପରି ଆମ୍ଭେମାନେ ଥିବା କେତେ କାଳ ପାରହିକ ବ୍ୟାପାରରେ ଉଦାସୀନ ହୋଇ, ଭଗବାନଙ୍କର ସାଙ୍ଗରୁ ଦୂରରେ ରହିବା ?

“ଏକମାତ୍ର ଭଗବାନୁପସ୍ଥିତ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ପୁରଥରେ ପରିଚାଳିତ କରିବାର ପ୍ରେରଣା ଦାନ କରିପାରେ । ସେହି ପ୍ରକୃତ

ମହାନ ଶିଖର କହିଅଛନ୍ତି—“ମୁଁ ଜାବନ ଓ ମୁରୁ ଉଭୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି * ।”

ବିଶାଳ ମୋଗଲ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ରାଜକୁମାରୀ, ବାଦ୍‌ସାହୁ ଆରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କର କନ୍ୟା ଜେବ୍-ଉଲିସା ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ ଅତୁଳ ରାଜ-କରବରେ ଲେଟୁଥାନ୍ତେ; ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଦାସଦାସୀ ଆଜ୍ଞା ପ୍ରମାଣେ ତାଙ୍କର ପଦସେବା କରୁଥାନ୍ତେ । ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ ଆକାଶର କୁସୁମ, ନନ୍ଦନର ପାରିଜାତ, ସ୍ୱର୍ଗର ଅମୃତ, ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସେହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅଣାପାଇ ପାରିଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାନୁରାଗିଣୀ ମହାପୁରୀ ମହିଳା ସେସବୁ ଡୁଲ୍ଲ ଓ ଅସାର ବିଳାସବ୍ୟସନ ବର୍ଜନ କରି ପୁସ୍ତକ-ଅଧ୍ୟୟନରେ, କବିତା-ରଚନାରେ ଓ ଗଜ୍ଜର ଦାର୍ଶନିକ ଡରୁ ଅଲେଚନାରେ ବାଳାତପାଳ କରିବାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଶଂସା ମଣ୍ଡିଥିଲେ । ଜ୍ଞାନାନୁଶୀଳନ ଓ ସାହିତ୍ୟିକତାକୁ ସେ ଜାବନର ଚଠୋର ବ୍ରତ କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟର ପୁଷ୍ପିସାଧନ ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କର ନାଗସୁଲଭ କୋମଳ ହୃଦୟ ଓ ହସ୍ତ ସଦାବେଳେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା । ଦାନ, ଦରିଦ୍ର ଓ ନିଃସ୍ୱ ସାହିତ୍ୟ-ସେବାମାନଙ୍କର ଅଭାବ ଓ ଦୈନିକ ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରସ୍ଥା ଗଜ୍ଜର ବ୍ୟଥାରେ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ସାହିତ୍ୟର ଉଲ୍ଲିତ ନିମନ୍ତେ ଜେବ୍ ଅନେକ ସୁପତ୍ରିକ ମୌଳିକମାନଙ୍କୁ ଯୋଗ୍ୟ ବେତନ ଦେଇ ପୁସ୍ତକ-ପ୍ରଣୟନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁସବୁ ଲେଖକ ତାହାଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଚେଷ୍ଟାରେ ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୁଲା ସଫୀ ଉଦ୍‌ଦିନ୍‌ଙ୍କର ନାମ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସାହିତ୍ୟିକତାର ପୁଷ୍ପା ନିମନ୍ତେ ସଫୀ ଉଦ୍‌ଦିନ୍ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଅର୍ଥରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଆରମରେ କାହ୍ନୁରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ।

* “ମୋଗଲ-ଚିତ୍ରଣୀ”—ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବନୋପାଧ୍ୟାୟ, ପୃଷ୍ଠ-୨୫ ।

ସେ “ଜେବ୍-ଜିଭ୍-ଡ଼ୋସି” ନାମରେ ଗୋଷଣର ଅର୍ଦ୍ଧା ମହାଭାଷ୍ୟ ଫାର୍ସିରେ ଅନୁବାଦ କରାଥିଲେ । ସଫୀ ଉଦ୍‌ଦିନ୍ ଗୁଲ୍‌ଶଣ୍ଡି ଜେବ୍-ଜିଭ୍‌ସାଙ୍କର ନାମରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ଜେବ୍‌ଙ୍କ ନାମରେ ପରଚିତ ।

ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଲଳମୟୀ ଜେବ୍ ଜିଭ୍‌ସା କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ମୋଗଲ ଅନ୍ତଃପୁରକୁ ଆଲୋକିତ କରି ନ ଥିଲେ, ତାଙ୍କର ଅନ୍ତର ମନ୍ଦାଗାନ୍ ବିଧୁଳ ଚିତ୍ତବଶିରେ, ଜଦାର ସମ୍ବଳ ଗିରାରେ ମଧ୍ୟ ପୁଣି ଥିଲା । କବିତା-ସୌରଭରେ ଅବନୀଶୀ ଭାବ-ରସିର ଉଦ୍‌ବେଳ ଚରଣରେ ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ଚରଣାସ୍ଥିତ କରି ସେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଜାଣି ଅର୍ଜୁନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସେ ଅନ୍ତଃପୁରର ନିଜ୍ଜିବ କାନ୍ଦରେ ବସି କବିତା ରଚନା କରୁଥିଲେ, ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲେ । ଭାଷା ଜନନୀଙ୍କର ଭର ସେବିକା ଥିଲେ । ମନ୍ଦାପୁରୀ ଜେବ୍ ଜିଭ୍‌ସାଙ୍କର କବିତାର ଚିହ୍ନ ଅଜି ନାହିଁ—ତାହାର ଆଦର ଲାଗୁ ହୋଇଅଛି । ଇତିହାସର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପୃଷ୍ଠାରେ ସେ କବିତାଗୁଚ୍ଛର ଶୀତ ସୌରଭଟି କେବଳ ଅଛି । ସମ୍ରାଟ୍ ଆରଙ୍ଗଜେବ୍ କବିତାର ଆଦୌ ପସପାତୀ ନ ଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ କଠୋର ନିର୍ମମ ନୈଷ୍ଠିକ ମୁସଲମାନ । କବିତାର ନିରଞ୍ଜନ କଳ୍ପନାର ମଧୁର ପ୍ରବାହକୁ ସେ ଅତି ତୁଚ୍ଛ ଓ ହେୟାନ୍ତ କରୁଥିଲେ । ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା କବିମାନେ ଅତିରଞ୍ଜିତର ଦାସ, କଳ୍ପନାର ସେବକ, ମିଥ୍ୟାବାଦୀ ଓ ଗୁଟୁକାର । ଯେଥିପାଇଁ କୌଣସି କବି କଦାପି ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କଠାରୁ ଆଦର ପାଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କର ଏ କଠୋର ନିର୍ମମତା ପରେ ମନ୍ଦାପୁରୀ ଜେବ୍ ଜିଭ୍‌ସା ଯେ କବିତା-କୁଞ୍ଜରେ ବସି କଳ୍ପନା-ଦେବୀଙ୍କର ଆରାଧନା କରିପାରିଥିଲେ, ଏହାକୁ ବଡ଼ ବିସ୍ମୟର ବ୍ୟାପାର ।

ସେହି ପଣସିନୀ ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ତର ଅବସ୍ଥା ଏପରି ଶୋଚନୀୟ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଭେଦୀ ହେବ ବୋଲି କିଏ କଲ୍ଲନା କରିଥିଲା ? ସମ୍ଭୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତୁତିର ଘୋର ସ୍ୱରଭଗୌରବରେ ଜଗତକୁ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିବା-ହେଉଅର୍ଦ୍ଧପ୍ରସ୍ତୁତିର ବିକାଶୋନ୍ମୁଖ ଗୋଲପକଳିଟି ମଳିନ ହୋଇଯିବ କିଏ ସ୍ୱପ୍ନରେ କଲ୍ଲନା କରିଥିଲା ? ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କର ବହୁମୂଲ୍ୟ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଅତିବାହିତ ହେଲା ନିର୍ମମ କାରାଗୃହର ଉତୁଙ୍ଗ ପ୍ରାଚୀର ମଧ୍ୟରେ । ମୂର୍ତ୍ତିମତୀ କରୁଣା-ଦେବୀ ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କର ପ୍ରାଣର ଫଲ୍‌ଗୁଧାର ସେହି ବନ୍ଦୀଶାଳା ମଧ୍ୟରେ ଶୁଷ୍କ ହୋଇଗଲା । ପିତାଙ୍କର ଅଗ୍ନିବର୍ଷୀ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଦ୍ୱେଷମୟୀ ଆଦରିଣୀ କନ୍ୟାର ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତି ନ ଥିଲା । ସେହି ପ୍ରକୃଳିତ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ-ବନ୍ଧିତ୍ୱରେ ପଡ଼ିବା ପରି କେତେ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେ ଅକାଳର ଭାବରେ ପ୍ରାଣ ଦେଇଅଛନ୍ତି— ସର୍ବସ୍ୱାନ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଇତିହାସ ଢାଞ୍ଚାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ସାକ୍ଷୀ । ସେହି ସର୍ବସ୍ୱାକ୍ଷୀ ଅଗ୍ନିରେ ଆଦରିଣୀ କନ୍ୟା ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କୁ ଝାସ ଦେବାକୁ ହେବ—ଏ କଥା କିଏ କେବେ କଲ୍ଲନା କରିଥିଲା ?

ସମ୍ରାଟ୍ ଆରଙ୍ଗଜେବ୍ ଥିଲେ ବଡ଼ ସନ୍ଦେହୀ । ସେହି ସନ୍ଦେହର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ବାଦସାହୁ ନିଜର ଆଦରିଣୀ କନ୍ୟାକୁ କାରାଗାରରେ ନିଷେସ କରିଥିଲେ । ଜେବ୍-ଉଲିସା ଭ୍ରାତା ମହମ୍ମଦ ଆକବରଙ୍କୁ ସବଦା ମୈଦ-ରସୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଭଗିନୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକବରଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅଗାଧ ବିଶ୍ୱାସ, ଅପରିସୀମ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ଥିଲା । ଆକବର ଥରେ ଶଶ୍ରିଏ ପଦ ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଲେଖିଥିଲେ । ସେଥିରେ ଲେଖାଥିଲା :—

“ତାହା ତୁମ୍ଭର, ତାହା ମୋର । ଯାହା ମୋହର ସେଥିରେ ସଦାବେଳେ ତୁମ୍ଭର ଅଧିକାର ଅଛି । X X X ସବୁ ବିଷୟରେ

ହୁମୁର ଆଦେଶ ମୁଁ କୋରାଣ ଓ ‘ପ୍ରେରତ-ପୁରୁଷ’ଙ୍କର ଆଦେଶ ପରି ପବିତ୍ର ମନେକରି ପ୍ରତିପାଳନ କରିବି * ।”

ଏହି ଅକୃଷିମ ଗ୍ରାହ୍ୟସ୍ୱେଦ ଜେବ୍‌ଙ୍କର କାଳସ୍ୱରୂପ ହେଲା । ଅକବରଙ୍କର ଏହି ଭଗିନୀ ସ୍ୱେଦ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଚରଣକୁ ହେଲା ।

ଅକବର ପିତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଆରମ୍ଭ କଲେ ‘†’ । ବିଦ୍ରୋହ ପୂର୍ବରୁ ଜେବ୍‌ ଉନ୍‌ନିସା ଗ୍ରାହ୍ୟ ନିକଟକୁ ଯେଉଁ ସବୁ ପଦ ଲେଖିଥିଲେ ସେସବୁ କୌଶଳକ୍ରମେ ବାଦ୍‌ସାହଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଅକବର ଶିବର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପ୍ରାଣଭୟରେ ପଳାଇଗଲେ । ସୁଦୃଢ଼ ବାଦ୍‌ସାହଙ୍କର କ୍ଷୋଧବଦ୍ଧିର ସାମଗ୍ରୀ ହେଲେ ଜେବ୍‌-ଉନ୍‌ନିସା । ଘୋର ଅପରାଧ—ସମ୍ରାଟଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଚତୁର୍ଥରେ ଲିପ୍ତ । ସୁଦୃଢ଼ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଅଜ୍ଞ ରକ୍ଷା ନାହିଁ । କ୍ଷୋଧ ବାଦ୍‌ସାହ କନ୍ୟାର ସମସ୍ତ ସମ୍ପଦ ବାଜେଯାଏ କଲେ ଏବଂ ବାଞ୍ଛିକ ଗୃହ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କାର ବୃତ୍ତ ବନ୍ଦ କରି ତାହାଙ୍କୁ ଆମରଣ (୧୬୮୧-୧୭୦୨) ଦିଲ୍ଲୀର ସଲିମ୍‌ଗଡ଼ରେ ବନ୍ଦୀ କରି ରଖିଲେ ‡ ।

ସ୍ୱେଦମୟୀ ଅଦରଶୀ କନ୍ୟା ଜେବ୍‌-ଉନ୍‌ନିସା ପିତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ କାହିଁକି ଓ କପର ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ରରେ ଲିପ୍ତ ହେଲେ—ଇତିହାସ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ କୁହେଲିକା ଭେଦ କରି ଯାରିନାହିଁ । କାବିପ୍ରାଚୀରର ନିର୍ମମ ଆବେଷ୍ଟନ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ନିରାଶ୍ରୟ ନିର୍ଜନ ଓ ନିଃସଙ୍ଗ

* ମୋଗଲ-ବହୁର୍ତ୍ତୀ—ବ୍ରହ୍ମେନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ—ପୃ ୭୮

† Studies in Aurangzib's reign—Sarkar, p. 93 (Muhammad Akbar)

‡ “X X Here (fort of Salimgarh) she lived till her death on 26th May, 1702”—Sarkar, Studies in Aurangzib's reign, p. 139.

ଅବସ୍ଥାରେ ଜେବ୍‌ଙ୍କର କବିତାର ମଧୁର ବନ୍ୟା ମଧ୍ୟ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହି ବନ୍ୟାଶାଳାରେ ସେ ଲେଖିଥିଲେ—

“ଫିନ ନିଗଡ଼େ ବଜ, ସେହେଦନ ରରଣ-ସୁଗଳ,
ବରୁ ସବୁ ବୈଶ ମମ, ପର ଆସ୍ତ୍ରୀୟ ସକଳ,

X

X

X

X

X

X

ଏ ବିଷାଦ-କାଶିଗାରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ବୃଥା ଚେଷ୍ଟା ମୋର,
ରଜବନ୍ଦ ନିଦାରୁଣ, କପର କଠୋର ।

ଜାଣି ରଣ ଚନ୍ଦ୍ରୀ ତୁମ୍ଭ, ଶେଷ ଦିନ ନ ଆସିଲେ ତୋର

ନାହିଁ ନାହିଁ ଆଶା ନାହିଁ ନ ଖୋଲିବ ଲୌହକାଶିଗାର *”

ନାଶ-କବିଙ୍କର କବିତା କାସ୍ତ୍ରବରେ ଢାଙ୍କର ଜୀବନରେ ଫଳପତ୍ତା ହୋଇଥିଲା । ସେହି ପାଷାଣପ୍ରାଚୀର, ସେହି ନିର୍ମମ ନିଦାରୁଣ ଲୌହ କାଶିଗାର ଆଉ ଢାଙ୍କିପାଇଁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଦିନ ସେହି ପ୍ରକାଶ୍ଟ ଲୌହ କବାଟ ଉନ୍ମୁଳ ହେଲା ସେଦିନ ମହାଦ୍ରୁପୀ ଜେବ୍-ଉଲିସା ଏ ମର ଫସାରର ମାନସା ନ ଥିଲେ, ସେ ଥିଲେ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବୀ । ସେହି କାଶିଗାରର ନିରୁଦ୍ଧ କୋଣରେ ଜେବ୍-ଉଲିସା ୧୭୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ, ମେ ମାସ ୨୭ ତାରିଖରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ । ମୃତ୍ୟୁ ସମୟକୁ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ବୟସ ହୋଇଥିଲା ମୋଟେ ୪୩ । ଢାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବାଦରେ ଅବାଳବୃଦ୍ଧବନିତା ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତରରେ କାନ୍ଦି ଉଠିଲେ । ରାଜନୀତିର କୁଟିଳ ଚକ୍ରେ ଅପତ୍ୟସ୍ନେହ ଭୁଲି ଯେଉଁ ବାଦ୍‌ସାହ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଅବାଳମୃତ୍ୟୁର

* ‘ମୋଗଲ-ବିଦ୍ରୁପୀ’—ଶ୍ରୀ ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ର ବନୋପାଧ୍ୟାୟ, ପୃ ୭୦,
Sarkar—“Studies in Aurangjib's reign.” p. 139.

କାରଣ ହୋଇଥିଲେ ତାଙ୍କର ପାଶାଣବସ୍ତୁ ଫାଟି ଅଶ୍ରୁବିନ୍ଦୁ ଝରି ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରତାପ-ବିକାଶର ପଥେ ଥିବା ଅବସର ପାଇଥିଲେ ଜେବ୍ ଉନ୍ନିସା ଯେ ଆଜି ଜଣେ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରଧାନ ନାଗବିଦ୍ୟୁତ୍ ସେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଥାନ୍ତେ, ଏଥିରେ କାହାର ମତଦ୍ରୋଷ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଜେବଙ୍କର ଅନ୍ତ୍ୟେଷ୍ଟି ଶିୟା ମହାସମାରୋହରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ସମାଧି-ଉଦ୍ଦାନର ବର୍ତ୍ତମାନ ଚିହ୍ନ ମାତ୍ର ନାହିଁ । ରାଜପୁତନା-ରେଲପଥ ନିର୍ମାଣ ସମୟରେ ତାଙ୍କର କବରଟି ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା * ।

ଇତିହାସ ମାନବ-ସମାଜର ସାଧାରଣ କୋଷାଗାର । ଏହାର ଅନ୍ତରାଳ ଓ ଅନ୍ତର ଭାଗର ଉପରେ କଲ୍ଲନାଟ୍ୟାବଳୀ, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଐତିହାସିକ ସମସ୍ତଙ୍କର ସମାନ ଅଧିକାର, ସମାନ ଦାବୀ । କିନ୍ତୁ ନାସ୍ତିକରେ ଯାହା ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ନୁହେଁ, ତାକୁ କଲ୍ଲନା-ତ୍ତଳନାରେ ଅତିରକ୍ଷିତ କରି ସତ୍ୟର ଅପଲବ୍ଧ କରିବା କଷ୍ଟ କରାଯିବ ନୁହେଁ । କବିର କାବ୍ୟରେ କିମ୍ବା ଔପନ୍ୟାସିକର ଉପନ୍ୟାସରେ କିମ୍ବା ନାଟକ ଲେଖକର ନାଟକରେ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ଉପଜାବ୍ୟ ବିଷୟ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିଲେ ସେ କଲ୍ଲନାକୁ ବଡ଼ ସାବଧାନତାର ସମ୍ମତ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । କବି-କୁଳଦଳ ପ୍ରାଚୀନରାଣୀଙ୍କୁ ବାଲି ଦାସଙ୍କର ନିଷ୍ଠୁର ଚରିତ୍ରରେ କବିମାନେ ଯେପରି ନାନାପ୍ରକାର କଳ୍ପ ଆସେଇ କରିଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି କୌଣସି କୌଣସି କଲ୍ଲନାଚତୁର ଲେଖକ ତନ-

* “×× but her tomb was demolished in making the Rajputna railway line”—Sir J. N. Sarkar.

ସାଧାରଣଙ୍କର ଚିତ୍ତ-ବିନୋଦନ ନିମନ୍ତେ ନିଷ୍ପାଦିତା, ଚରିତ୍ରବତୀ, ଅଜାବନ କୁମାରୀ ମହାଦେବୀ କେବ-ଭଲିସାଙ୍କର ପବିତ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚାରେ କଳଙ୍କ ଆଶ୍ରେତ କରିଅଛନ୍ତି । ଅନନ୍ୟସୁନ୍ଦରୀ, ଚରବସନ୍ତଳାୟିତା ଗଜପ୍ରାସାଦର ପ୍ରସ୍ତୁତି ଗୋଲପ, ସମଗ୍ର ଭାରତର ସାହାନ୍ତାହୁ ଅରଙ୍ଗଜେବଙ୍କର କନ୍ୟା କେବ-ଭଲିସାଙ୍କୁ ଅବୈଧ ଭିକ୍ଷୁଣୀ ପ୍ରେମ-କାହାଣୀର ନାୟିକା ନ କରି ଆଉ କାହାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି କରିମାନେ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତେ ? କେବଳ କେବ-ଭଲିସା କାହିଁକି, ଜାହାନାର, ଗଜପୁରମଣି ପଦ୍ମିନୀ ଓ ଆଉ ଅନେକ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧା ନିଷ୍ପାଦିତା ନାଗମାନଙ୍କର ପୌରାଣିକ ସୁଯୋଗ ନେଇ କଳ୍ପନାଜୀବୀ କରିମାନେ ସେମାନଙ୍କର ପବିତ୍ର ବନ୍ଦନାକୁ ଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ମସୀମୟ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

କେବ-ଭଲିସାଙ୍କ ସନ୍ତାନରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅବୈଧ ପ୍ରେମ-କାହାଣୀର ନାୟକ ଆକାଶୀ ଏବଂ ନାୟିକା ସ୍ୱୟଂ କେବ । ଏହି କଳଙ୍କ କାହାଣୀ ମୂଳରେ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ଅଛି କି ନାହିଁ ତାହା ଦେଖିବାର ବିଷୟ । କେବ-ଭଲିସାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରିୟତ୍ୱ କାହାଣୀର ଭିକ୍ଷୁଣୀ ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ଗଜପୁର-କାଳରେ ରାଜ୍ୟ କୌଣସି ଇତିହାସରେ କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ଏକଶତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଲିଖିତ କୌଣସି ଇତିହାସରେ ନାହିଁ । ସରକାରୀ ଇତିହାସରେ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଜକର୍ମଗୁଣ୍ଡାପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅବଶ୍ୟ ଏପରି କଳଙ୍କକାହାଣୀ ସ୍ଥାନ ନ ପାଇବାର କଥା । କିନ୍ତୁ ବେସରକାରୀ ଇତିହାସମାନଙ୍କରେ ଏ କଳଙ୍କ-କାହାଣୀ ସ୍ଥାନ ନ ପାଇବାର କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟତା ବାରଣ ନାହିଁ । ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଐତିହାସିକ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭ୍ରମସେନ ଓ ଈଶ୍ୱର ଦାସ ନାମକ ଦୁଇ ଜଣ ହିନ୍ଦୁ-ଲେଖକଙ୍କର ନାମ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଏହି ଦୁଇ ଦିନୁ ଐତିହାସିକ ମୁସଲମାନ ମୋଗଲ ଶକ୍ତ-ପରିବାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି କଥା ଲାଗୁଇ ରଖି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜେର୍-ଭଲିସାଙ୍କର ପ୍ରେମକାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେମାନଙ୍କ ରଚିତ ଇତିହାସ ନୀରବ । ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକ ଶାସ୍ତ୍ରୀଣା ଆରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ୨୫ ବର୍ଷ ପରେ ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ସ୍ବାଧୀନ, ନିର୍ଭୀକ ଲେଖନୀ ଜାହାଙ୍ଗୀର ଓ ନୁରଜାହାନଙ୍କର ଲଜ୍ଜାଜନକ କାହାଣୀ ଅସଙ୍କୋଚ ଭାବରେ ଉଦ୍ଘାର କରିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଜେର୍-ଭଲିସାଙ୍କ ଚରିତ୍ରରେ ବହୁ ମାତ୍ର କଳଙ୍କ ନିକ୍ଷେପ କରି ନାହାଁ । ସେପରି କିଛି କଳଙ୍କର କଥା ଜେର୍-ଭଲିସାଙ୍କର ଚରିତ୍ରରେ ଥିଲେ ଶାସ୍ତ୍ରୀଣା ତାହା ଉଦ୍ଘେଷ ନ କରି ଗୁଡ଼ି ନ ଥାନ୍ତେ । ରତ୍ନସେନୀୟ ପର୍ଯ୍ୟଟକ ବାଣ୍ଟିଂଗ୍ ଓ ମାଲୁସୀଙ୍କର ଭ୍ରମଣ-କାହାଣୀରେ ଏହି କଳଙ୍କକାହାଣୀର ଚିହ୍ନ ମାତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ବୈଦେଶିକ ପର୍ଯ୍ୟଟକମାନଙ୍କର ଆରଙ୍ଗଜେବ କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଘର-ପୁନାର୍ଥମାନଙ୍କର କ୍ଷେପଭ୍ରାଜନ ଦେବାର କୌଣସି ଉତ୍ସ ନ ଥିଲା । ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ନିର୍ଭୀକଭାବରେ ଜେବଙ୍କର ପ୍ରେମ-କାହାଣୀ ସୁନ୍ଦରଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିପାରିଥାନ୍ତେ । ମାଲୁସୀ ସ୍ମରଣିତ ‘ମୋଗଲଇତିହାସ’ରେ ମୋଗଲ-ଦରବାର ଓ ଶକ୍ତ-ପ୍ରାସାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ କୁସ୍ରା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଜେର୍-ଭଲିସାଙ୍କର ପ୍ରେମକାହାଣୀର ଚିହ୍ନ ସ୍ପଷ୍ଟ ମାଲୁସୀଙ୍କର ଇତିହାସରେ ନାହିଁ । ସେ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ ତଳକୁ ତାଳ କରି ପାରିଥାନ୍ତେ; କାରଣ ମୋଗଲ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ କଥା ସେମାନେ ବୈଦେଶିକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଜେର୍-ଭଲିସାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରଣୟକାହାଣୀରେ କିଛି ନା କିଛି ସତ୍ୟ ଥିଲେ ଅନ୍ତତଃ ଏହି ବୈଦେଶିକ ପର୍ଯ୍ୟଟକମାନେ ତାହାର ଉଦ୍ଘେଷ କରୁଥାନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ତାହା ପେଟେବେଳେ ନାହିଁ,

ଅମ୍ବମାନଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱାସ କରବାକୁ ହେବ ଏହି କାହାଣୀରେ କୌଣସି
ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ନାହିଁ । ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଲୀନ, ଭିତ୍ତିହୀନ ଏବଂ
କବିର ଅସାର କଳ୍ପନା ମାତ୍ର * ।

ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କର ଅବୈଧ ପ୍ରେମର ଏହି କଳଙ୍କ-କାହାଣୀ
ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଇନ୍ଦୁଲେଖକମାନଙ୍କର ଜାଣି । ସମ୍ଭବତଃ
ଇଣ୍ଡୋ ସହରରେ ଏହାର ପ୍ରଥମ ସୃଷ୍ଟି । ସେହି ପ୍ରଶସ୍ତକାହାଣୀର
ସୃଷ୍ଟି ବିବରଣୀଟି ଏହି :—

“୧୭୭୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ମୋଗଲ-ବାଦସାହୁ
ଆରଙ୍ଗଜେବ୍ ଅସ୍ତ୍ରାହାଦ୍ରେ ପଡ଼ିଲେ । ଚିକିତ୍ସକମାନେ ଜଳବାୟୁ
ପରିବର୍ତ୍ତନର ପରମର୍ଶ ଦେବାରୁ ବାଦସାହୁ ପରିବାର, ପରିଜନ
ଓ ପାରିଷଦବର୍ଗ ସହ ଲହୋରକୁ ଯିବା କଲେ । ସେହି ସମୟରେ
ତାଙ୍କର ଉଜ୍ଜୀର-ପୁତ୍ର ଅକଲ ଶା ସେହି ନଗରର ସୁବାଦାର ଥିଲେ ।
ତାଙ୍କର ପେଟର ରୂପ, ସେପରି ଗୁଣ । କିନ୍ତୁ ସେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର
ପଥେଷ୍ଟ ଖ୍ୟାତି ଥିଲା । ଲହୋରରେ ବହୁଦିନ ପରେ ମଣିକାଞ୍ଚନର
ସୁଯୋଗ ହେଲା । ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କର ଅସାମାନ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର କଥା
ଅକଲ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଶୁଣିଥିଲେ । ଅଧୀର ବ୍ୟାକୁଳତାରେ ତାଙ୍କର
ହୃଦୟ ଅସ୍ଥିର ହେଉଥିଲା । ଆଜି ସେହି ସୁଦୂରର ବସ୍ତ୍ର ଅତି ନିକଟ-
ବର୍ତ୍ତୀ । ଅକଲଙ୍କର ବ୍ୟାକୁଳ ମନ ଆଉ ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହି ନ
ପାରେ । ନଗରରଷା ଛଳରେ ସେ ଅଶ୍ୱାଗେହଣ କରି ଗୁଳିପ୍ରାସାଦର
ଗୁରୁଦେଗ ପରିଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—
ପଦ ଥରେ ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କର ସେହି ସ୍ତମ୍ଭପୁର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-ସୁଧା ପାନ କରି

* Sarkar—“Studies in Aurangzeb's reign,
p. 132. ବ୍ରଜବ୍ର ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ—“ମୋଗଲ ବହୁଶୀ”—p. 78.

ସନ୍ତପ୍ତ ପ୍ରାଣକୁ ଶୀତଳ କରିପାରନ୍ତି । ସେ ସୁଯୋଗ ଦିନେ ଆସିଲା । ଦିନେ ସକାଳେ ତାଳିମୃଗୁଲର ବର୍ଣ୍ଣ ପରି ସୁନ୍ଦରବସ୍ତୁଗୋଡ଼ିଆ ବାଦ୍ୟାଦ୍ୟବନ୍ଧ୍ୟା ପ୍ରାୟଦଶିରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇଥିଲେ । ଗୁରୁ ଶେର ମିଳନ ହେଲା ।

“ଭଉଣ୍ଡେ କବି । ପ୍ରଣୟର ମୁଖବନ୍ଧ ପଦ୍ୟରେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଅକିଲ ପ୍ରେମପିପାସୁ କଣ୍ଠରେ କହିଲେ—‘ପ୍ରାଣଦ ଉପରେ ରକ୍ତିମ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣପ୍ରତିମା ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ।’ ଜେବ୍ ଭଳିପା ଜବାବ୍ ଦେଲେ—‘ଅନୁନୟ ବିନୟ, ଜୋର ଜବରଦସ୍ତି ବା ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣପ୍ରତିମା କୌଣସିଥିରେ ଏ ପ୍ରତିମା ଲବ୍ୟ ହେବାର ନୁହେଁ ।’

“ଲହୋର ଜେବ୍ ଭଳିପାଙ୍କର ମନୋମତ ସ୍ଥାନ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଉଦ୍ୟାନ ଥିଲା । ଦିନେ ସଖୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଜେବ୍ ଉଦ୍ୟାନରେ ଗୋଟିଏ ମର୍ମରଗୁଡ଼ର ନିର୍ମାଣକାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ଆସିଲେ, ଅକିଲ୍ ମିସ୍ତ୍ରୀ ବେଶରେ ମୁଣ୍ଡରେ ତୁଳସିଙ୍କାର ଡାଣ୍ଡି ଧରି ସେଠାରେ ଡାକର । ଏହି ହୃଦବେଶ ଧରି ପ୍ରେମିକ ଅକିଲ୍ ପ୍ରହରାମାନଙ୍କର ଚକ୍ଷୁରେ ଥିଲା ଦେଇ ଉଦ୍ୟାନ ମଧ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥିତ । ଅକିଲ୍ ଜେବ୍‌ଙ୍କୁ କାନ୍ଦର କରୁଣ ସ୍ଵରରେ କହିଲେ, ‘ତୁମ୍ଭର ଆଶାରେ ମୁଁ ଟଳିକଣା ପରି ସାରା ମୃତ୍ୟୁ ଘରି ବୁଲୁଛି ।’ ଜେବ୍ କହିଲେ, ‘ତୁମ୍ଭେ ବାୟୁର ଆକାର ଧାରଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ମୋର କେଶାଗ୍ର ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।’

ଅକିଲ୍‌ଙ୍କ ସହିତ ଜେବ୍‌ଙ୍କର ଘନ ଘନ ସାକ୍ଷାତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏ ସବୁ କଥା ଶେଷେ କାଳ ଗୋପନରେ ରହିପାରେ ? ଏହି ଜନରବ ଦକ୍ଷିଣ ପାଇ ଆରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କ କାନରେ ବାଜିଲା । ବାଦସାହ କାଳବିଳମ୍ବ ନ କରି ଲହୋରରେ ଉପସ୍ଥିତ । ଝିର ହେଲା

—ଅବିଳମ୍ବେ କନ୍ୟାର ବିବାହ ଦେଇ ଏହି କଲଙ୍କର ଅବସାନ କରିବାକୁ ହେବ । କନ୍ୟା ପିତାଙ୍କୁ ଜଣାଇ ଦେଲେ ଯେ ସେ ବିବାହ କରିବେ; ଅତଏବ ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଣୟପ୍ରାପ୍ତି ସେମାନେ ଯେପରି ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ନିଜ ନିଜର ଛବି ଅଭିଶାପ ପଠାନ୍ତି । ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରତିକୃତ ଦେଖି ଜେବ୍ ଆକିଲଙ୍କୁ ସ୍ବାମୀଭାବେ ଚରଣ କରିବାକୁ ସଂଳାପ କଲେ । ଉଦନୁସାରେ ଆକିଲଜେବ୍ ଆକିଲଙ୍କୁ ଡାକି ପଠାଇଲେ । କିନ୍ତୁ ଜେବ୍-ଭଲିସାଙ୍କର ଜଣେ ବ୍ୟର୍ଥପ୍ରେମିକ ଇତିମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଭ୍ରାନ୍ତ ଲଗାଇ ଦେଲେ । ସେ ଆକିଲଙ୍କୁ ମିଥ୍ୟାରେ ଲେଖି ପଠାଇଲେ, ‘ସମ୍ରାଟ୍-କନ୍ୟାର ପ୍ରଣୟପାତ୍ର ହେବା ପିଲା ଖେଳ ନୁହେଁ । ବାଦସାହ ସମସ୍ତ ଦଟଣା ଜାଣନ୍ତି । ତୁମ୍ଭର ମୂଢ଼ ସୁନଶ୍ଚିତ ।’ ଏହି ପଦ ପଢ଼ି ଆକିଲଙ୍କର ଧାରଣା ହେଲା ବାଦସାହ ନିଶ୍ଚୟ ତାହାଙ୍କୁ କଠୋର ଦଣ୍ଡ ଦେବେ । ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ଏତେ ଭୟ ହେଲା ଯେ ସେ ଜେବ୍ଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ବିବାହରେ ଅସମ୍ମତ ହୋଇ ବାଦସାହଙ୍କ ନିକଟକୁ ସରଢ଼ିଆଗ-ପଦି ପଠାଇ ଦେଲେ ।

“କିନ୍ତୁ ହତଭାଗ୍ୟ ଆକିଲଣା ଜେବ୍ଙ୍କୁ ବିସ୍ମୟ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତାହାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ନିମନ୍ତେ ପୁନର୍ବାର ଗୋପନରେ ସେ ଦକ୍ଷିଣକୁ ଆସିଲେ । ପୁନର୍ବାର ଭଦ୍ରମାନ-ବାଟିକାରେ ଭ୍ରମଣର ମଧୁର ମିଳନ ! ସବାଦ ପାଇ ବାଦସାହ ଅଜ୍ଞିତ ଭାବନର କନ୍ୟା ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ପିତାଙ୍କୁ ଆସିବାର ଦେଖି ଜେବ୍ ପ୍ରେମିକଙ୍କୁ ଅବିଳମ୍ବେ ଗୋଟିଏ ଦଡ଼ ଡେଇଁରେ ଲଢ଼ାଇ ରଖିଲେ । କିନ୍ତୁ ଚତୁର-ଚୂଡ଼ାମଣି ବାଦସାହଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଫୁଲି ଦେବା ଅସମ୍ଭବ । ସେ ପଚାରିଲେ, ‘ଏହି ଡେଇଁରେ କିଏ?’ ଜେବ୍ କହିଲେ, ‘ଗରମ କରିବାର ଜଳ ।’ ବାଦସାହ ହୁକୁମ

ଦେଲେ, ‘ଅଗ୍ନିଲଗାଇ ଜଳ ଗରମ କର ।’ ଢେସଣାକୁ ବାଦ୍‌ସାହବଙ୍କର ହୁକୁମ ଡାମିଲ କରାହେଲା । ଜେବ ଏହି ସମୟରେ ସ୍ତ୍ରୀପୁ ପ୍ରେମିକର ଜୀବନ ଅପେକ୍ଷା ଆପଣାର ସମ୍ମାନ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ବଡ଼ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଡେଲ୍‌ର ନିକଟକୁ ଆସି ଚୁଲ୍‌ହର ଅକ୍ଲଙ୍କୁ କହିଲେ, ‘ତଥା ବାସ୍ତବିକ ତୁମ୍ଭେ ମୋତେ ପ୍ରେମକର, ଡାହାହେଲେ ମୌନୀ ହୋଇ ମୋର ପ୍ରାଣ ରକ୍ଷାକର ।’ ଅକ୍ଲଙ୍କା ଅନଳରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇ ଡାହାଙ୍କର ଗଭୀର ଅକୃଷ୍ଣିତ ପ୍ରେମର ପରୀକ୍ଷା ଦେଲେ । ଏହି ଅବୈଧ ପ୍ରେମ ନିମନ୍ତେ ଜେବ୍-ଉଲିସା ସାଲିମ ଗଡ଼ ଦୁର୍ଗରେ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ ।”

ପାଠକପାଠିକାମାନଙ୍କର ମନୋରଞ୍ଜନ ଓ ଚିତ୍ତବିନୋଦନ ନିମନ୍ତେ ଏହି ପ୍ରେମ-କାହାଣୀଟିର ସୂତ୍ର । ଏଥିରେ ମୁକୌଶସି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ନାହିଁ । ଇଉରୋପୀୟ ପର୍ଯ୍ୟଟକ ମାନ୍ରୁଷୀ ଓ ବର୍ଣ୍ଣିସ୍‌ ଉଭୟେ ସାହାଜାନଙ୍କର ବିଦୁଷୀ ଜନ୍ମା, ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କର ଦିବ୍ୟସ୍ୱା ଜାହାନାରାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଅବୈଧ ପ୍ରେମର କାହାଣୀ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଲେଖକମାନେ ଏହି କଳଙ୍କକାହାଣୀ ଜେବ୍-ଉଲିସାଙ୍କ ଉପରେ ଆସ୍ତେସ୍ତ କରି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟର ଗଭୀର ଅପଲାପ କରିଅଛନ୍ତି । ଅକ୍ଲଙ୍କା ଐତିହାସିକ ବ୍ୟକ୍ତି । ସେ ଅଜାବନ ଆଇଙ୍ଗଜେବଙ୍କର ବିଶ୍ୱସ୍ତ କର୍ମରୂପ ଥିଲେ । ସେ ଅକ୍ଟୋବର ୧୬୮୦ରେ ଦିଲ୍ଲୀର ସୁବାଦାର ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେହି ବର୍ଷରେ ୧୬୯୭ରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ * । ସୁଦର୍ଶନ ଡେଲ୍‌ରେ ସିଦ୍ଧହୋଇ

* Sarkar — “Studies in Aurengzeb’s reign.”
p. 135—137.

ମରଥିବା କଥା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଥ୍ୟା । ଯୁବରାଜ ଅନନ୍ତରାଜ ସମ୍ଭବ
ପତ୍ନୀପତ୍ନରେ ଲିପ୍ତ ହୋଇଥିବାଯୋଗୁଁ ବାଦସାହ ଜେବ୍-ଉଲି-ସାଙ୍କୁ
ବନ୍ଦୀ କରିଥିଲେ, ଏ କଥା ଇତିହାସପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜେବ୍-ଉଲି-ସା
ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ଇଲକପୁର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମକାହାଣୀର କୌଣସି
ଆଧିକାରୀକ ଭିତ୍ତି ନାହିଁ ।

ଜେବ୍-ଉଲି-ସାଙ୍କର ଚଣ୍ଡେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁରାଗ ଗୋଟିଏ
ଭିତ୍ତିପ୍ରାୟ, କପୋଳକଲିତ ଜନରବ ଶୁଣାଯାଏ । ହିନ୍ଦୁକୁଳତଳକ
ଛନ୍ଦପଦ ଶିବାଜୀଙ୍କୁ ନେଇ ଏହି ଅମୂଳକ ଜନପ୍ରବାଦର ସୃଷ୍ଟି ।
କାହାରି କାହାରି ମତରେ ୧୬୬୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମେ ମାସ ୧୨
ତାରିଖରେ ଯେତେବେଳେ ଦିଲ୍ଲୀର ବାଦସାହଙ୍କ ସମ୍ଭବ ଶିବାଜୀଙ୍କର
ସାକ୍ଷୀ ହୁଏ, ସେହି ସମୟରେ ଜେବ୍-ଉଲି-ସା ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ
ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ଓ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ପ୍ରଣୟୀ ଯୁଗଳ
ପ୍ରେମର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ପରସ୍ପର ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠସ୍ଥ ବନ୍ଧନସ୍ଥ କରି ବିଦାୟ
ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଗଳ୍ପଟି ଯେମନ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରାଭିଷେକ ସେହିପରି
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୈତିକାସିକ । କାରଣ, ସମସାମୟିକ କୌଣସି ଫାର୍ସି
କବି ମହାଶୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିଖିତ ଶିବାଜୀଙ୍କର ଜୀବନଚରିତରେ ଏ
ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ * ।

* 'The whole story is not only unhistoric, but improbable. Sarkar—"Studies in Aurengzeb's reign." p. 140.

ଆଧୁନିକ ଭାରତ

ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଅଗମନ ଫଳରେ ଭାରତରେ ଯେ ଏକ ନବଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛି, ଏଥିରେ କାହାର ମନ୍ଦଦୃଷ୍ଟି ନାହିଁ । ନୂତନ ବେଢ଼ିଆ ଓ ବାସୁମଣ୍ଡଳର ପ୍ରଭାବରେ ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କର ଗିରା ଓ କର୍ମପ୍ରଣାଳୀରେ ଅଦ୍ଭୁତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦୃଶ୍ୟ ହେଲା । ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷ ନବଶକ୍ତିରେ ଶକ୍ତିମାନ୍ ଓ ନୂତନ ଢେଙ୍କରେ ତେଜାସ୍ୱୀ ହୋଇ ଉଠିଅଛି । ହିମାଚଳପ୍ରଦେଶର କୁମାବିକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଭାବର ତରଙ୍ଗ ଏ ଦେଶରେ ଖେଳିଯାଇ ସମଗ୍ର ଜାତିକୁ ନୂତନ ଆଦର୍ଶ ଓ ନୂତନ ଗିରାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ଓ ଅନୁସାଶିତ କରିଅଛି । ସ୍ୱାଧୀନ ଗିରା ଓ ସ୍ୱାବଲମ୍ବନ ପ୍ରକୃତି ଫଳରେ ଆଜି ଭାରତବାସୀ ନାନାପ୍ରକାର ଅର୍ଥନୈତିକ, ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଚେତୁର ହୋଇଅଛି । ସମାଜ ସୃଷ୍ଟି, ଶସ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟବସ୍ଥା, ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚା, ବିଜ୍ଞାନାନୁଶୀଳନ, ଧର୍ମବର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ-ଗୋଟିଏ—ଏହି ସବୁ ବିଷୟରେ ଧାର୍ଯ୍ୟବାଦୀ ଆନ୍ଦୋଳନର ସୁବିଧା ହୋଇ ସମସ୍ତ ଦେଶକୁ ତରଙ୍ଗାୟିତ କରିଅଛି । ଦେଶର ଦାୟିତ୍ୱ, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ, ମହାମାରୀ, ଅକାଳମୃତ୍ୟୁ, ଅଭ୍ୟାସର, ଅବିଶ୍ୱାସ, ଅସୁ-ଶକ୍ତିରେ ଅବିଶ୍ୱାସ ଓ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନାସ୍ଥା ପ୍ରଭୃତି ସମାଜର ଅଠଙ୍ଗଳ ଓ ଅନୈତିକତା ବ୍ୟାପ୍ତ ପ୍ରତି ଅନେକଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ସୁରକ୍ଷା ବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଆନ୍ଦୋଳନ ଚାଲିଛି, ତାହା ପ୍ରଧାନତଃ ବୈଷୟିକ ଓ ରାଜନୈତିକ । ବଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତୀୟ ଜନନାୟକ ଓ କର୍ତ୍ତୃପାତ୍ରମାନେ ରାଷ୍ଟ୍ରନାଥର ପ୍ରଗୁରୁକ ଓ ରାଜନୈତିକ କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର କର୍ମୀ ।

କିନ୍ତୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ସାମାଜିକ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରକଳ ଓ କ୍ରେଶାଳୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ସେତେବେଳେ ସ୍ଵାଧୀନ ହିନ୍ଦୁଜାତି ଗଜନୈତିକ ବିଷୟରେ ଗୁଣା ଏବଂ ତାଙ୍କର କର୍ମଗୁଣାମାନଙ୍କ ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅଶ୍ରେ ଦାୟିତ୍ଵ ନ୍ୟସ୍ତ କରି ସମାଜର, ପରିବାରର ଓ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜୀବନର ଝଙ୍କାବିଧାନ ଓ ମଙ୍ଗଳ କାମନାରେ ସମସ୍ତ ଶକ୍ତି ନିୟୋଜିତ କରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଯୁଗର ଗୁଣ୍ଡାୟ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ କର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗ ପରି ସେତେ ଦଳଶାଳୀ ନ ଥିଲା । ପୃଥ୍ବୀର ଯେ କୌଣସି ସ୍ଵାଧୀନ ଓ ସ୍ଵାବଲମ୍ବନଶୀଳ ଜାତିପରି ହିନ୍ଦୁମାନେ ସେତେବେଳେ ଶିକ୍ଷା, ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ ଓ ସମାଜର ସମ୍ଭାର ନିମନ୍ତେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଜାତିଭେଦ, ଗୁରୁଶିଷ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ, ଧର୍ମ, ଶିକ୍ଷା ଓ ଅଧିକାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଇତ୍ୟାଦି ସାମାଜିକ ଓ ଧର୍ମ ଜୀବନର ଭଳତକଲେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚିନ୍ତା ଗୁଳିତ ହେଉଥିଲା ।

ତତ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟର ସୁଦୃଢ଼ାତ ହେଲା, ସେ ସମସ୍ତ ହିନ୍ଦୁ ଜାତିର ସ୍ଵାଧୀନତା ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏବଂ ମେଗ୍ର ହିନ୍ଦୁଧର୍ମସ୍ଥାନ ଭାରତବର୍ଷକୁ ବିଧର୍ମୀ ମୁସଲମାନ-ମାନଙ୍କର ଗ୍ରାସରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ । ମୁସଲମାନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଫଳ ଚିନ୍ତା ଓ ଧ୍ୟାନ ସେ ସମୟର ଚିନ୍ତା, କର୍ମ ଓ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟର ଏକମାତ୍ର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଭାରତରେ ସୁଦୃଢ଼ ବୃଦ୍ଧତା ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ହିନ୍ଦୁବିଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଗଜପୁର, ଶିଖ ଓ ମରହଟ୍ଟା ସ୍ଥଳ ଜାତିର ଅବିରାଦ ଓ ଅଭ୍ୟାସୀନ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ସମ୍ଭାଷଣ ନିମନ୍ତେ । ସେ ସମୟର ଗୁଣ୍ଡାୟ କିମ୍ବା ଗଜନୈତିକ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଧର୍ମ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କୁ ଏ ଦେଶରୁ ତଡ଼ି ବିଧର୍ମୀମାନଙ୍କର କବଳ ଗ୍ରାସରୁ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମକୁ ମୁକ୍ତ କରିବା

ମଧ୍ୟଯୁଗର ଭାରତୀୟ ଦେଶସେବା ଓ ଦେଶ ପ୍ରେମିନିମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ପ୍ରତାପସିଂହ, ଗୁରୁଗୋବିନ୍ଦ, ନାନକ, ଶିବାଜୀ, ଖୋର, ଚୈତନ୍ୟ ଓ ପ୍ରତାପାଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟଯୁଗର ଘର ଓ ସମାଜ ସଂସ୍କାରକମାନେ କେବଳ ଦେଶର ରାଜନୈତିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ଓ ମୁକ୍ତି ନିମନ୍ତେ ନୁହେଁ, ତାହା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ସମାଜ ସଂସ୍କାର, ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସକଳ ପ୍ରକାର ଭଲ ଓ ସକାଶେ ବିଦେଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଶତ୍ରୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ସମାଜରେ ମୂଲ୍ୟମାନମାନଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ଯେଉଁ କୁସଂସ୍କାର ଓ ବିପ୍ଳବ ଘଟୁଥିଲା, ତାହାର ଧ୍ୱଂସ ଓ ବିନାଶ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରବଳ ଆନ୍ଦୋଳନ ଓ କର୍ମ କରୁଥିଲେ ।

ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଆଗମନ ପରେ ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତାର ସଂଘର୍ଷରେ ଆସି ଏ ଦେଶରେ ଦେଶ-ସେବକ, ଜନ-ନାୟକ ଓ ଦେଶ-ପ୍ରାଣ ନେତାମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାର ସ୍ରୋତ ଭିନ୍ନ ଦିଗରେ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ନବ୍ୟ ଭାରତ ଗଠନର ନେତାମାନଙ୍କର ଦେଶ ସେବାର ମୂଳନୀତି ହେଲା ପ୍ରଜା-ଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଦେଶରେ ବିଜ୍ଞାନ ଚର୍ଚ୍ଚାର ବିସ୍ତାର, ଶାସନ-ପ୍ରଶାଳାର ସଂସ୍କାର ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଜଡ଼ଜଗତ ଉପରେ ଆଧୁପତ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ଏବଂ ଜାତିଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଜାର ଅଧିକାର-ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଏବଂ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତାର ବିନାଶ ଓ ଧ୍ୱଂସ । ସ୍କୁଲଦଃ ଭାରତରେ ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତାର ଜୀବନ୍ତ ଓ ନିମ୍ନିକ ବିକାଶ ହେଲା ଅଧୁନିକ ଦେଶପ୍ରେମି-ମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଚରମ ନୀତି । ଏ ନବଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଭାରତର ରାଜନୈତିକ ଆନ୍ଦୋଳନ ଧର୍ମ-ଆନ୍ଦୋଳନ ଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ନାହିଁ । ଅବହମାନ କାଳରୁ ଭାରତରେ ରାଜନୀତି ଧର୍ମ ସହିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ଆସିଅଛି ।

ଚର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶାପାତ୍ର ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଆଗମନ ଫଳରେ ଏ ଦେଶରେ କି କି କଲ୍ୟାଣ ସାଧିତ ହୋଇଅଛି । ଇଉରୋପର ଚଉଳ ଜାତି ଶ୍ରୀଷ୍ଟ ପଞ୍ଚଦଶ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏ ଦେଶକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଆସିଲେ । ପର୍ତ୍ତୁଗିଜ୍ ନାବିକ ଭ୍ରମୋଡ଼ଗାମୀଙ୍କ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଜଳ-ପଥ ଭାରତ-ଭିତ୍ତପାସରେ ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କଲେ । ମୋଗଲ-ରାଜତ୍ବ ସମୟରେ ଭାରତରେ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜ୍-ମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାର, ଅନାଚାର ଓ ଧର୍ମାନ୍ଧତା ଏତେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା ଯେ ସମ୍ରାଟ୍ ସାହାଜାହାନ ସେମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅସ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ * । ଭାରତରେ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସେତେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ନ ଥିବାରୁ ଏ ଦେଶର ସମାଜ, ସଭ୍ୟତା ଓ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଉପରେ ସେମାନେ କୌଣସି ସ୍ଥାୟୀ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । ଭାରତକୁ ଅଧୁନିକତାର ଗୁଣ୍ଡ ଆଲୋକରେ ଆଲୋକିତ କଲେ ପ୍ରବଳ ପରାଜନଶାଳୀ, ଅଭ୍ୟୁଦୟବିଫଳ ଇଂରେଜ ଜାତି । ଭାରତର ଅରକ୍ଷିତ ସମ୍ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ପ୍ରଥମେ ଆଦାତ କଲେ ଇଉରୋପୀୟମାନେ । ଇଉରୋପୀୟମାନଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ନୌଶକ୍ତି ଓ ରାଜତତ୍ତ୍ବ ହେଲା ଏ ଦେଶର ପରାଧୀନତାର କାରଣ । ଅର୍ଥମାନେ ଏ ଦେଶକୁ ଆସି ଭରକାଳ ନିମନ୍ତେ ଏ ଦେଶରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣପ୍ରସୁ ଭାରତ-ଭୂମିକୁ ନିଜର ଅଦରମୟୀ ଜନ୍ମଭୂମି କରିନେଲେ । ଏ ଦେଶର ବନ, ପଟ୍ଟ, ନଦ ଓ ନଦୀକୁ ନିଜର କରି ନେଲେ । କିନ୍ତୁ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର

* But the Portuguese as rulers created a strong feeling of repulsion in the Indian mind; by their cruelty, their religious bigotry.—J. N, Sarkar, India through the Ages, p 91.

ବିଶେଷତଃ ଯେ ସେମାନେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତକୁ ନିଜର ଘର ବର ନାହାନ୍ତି କି କରିବାର ସମ୍ଭାବନା ଭବିଷ୍ୟତରେ ନାହିଁ । ଇଂଲଣ୍ଡ ସେମାନଙ୍କର ଜନ୍ମଭୂମି ଚରକାଳ ସେପରି ଥିବ । ସେମାନଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରାଧିକାର କେନ୍ଦ୍ରଭୂମି ହୋଇ ଇଂଲଣ୍ଡ ଚରକାଳ ବିରାଜୁଥିବ । ଭାରତର ଉତ୍ଥାନ-ପତନ ଏ ଦେଶର ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ନିର୍ଭର ନ କରି ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଜ୍ଞାନ-ଅବନତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିବ । ଇଂରେଜ-ଜାତିର ଉତ୍ଥାନ-ପତନ ମଧ୍ୟ ଭାରତ ଉପରେ ନିର୍ଭର ନ କରି ସେମାନଙ୍କର ମାତୃଭୂମିର ସାମାଜିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିବ । ସ୍କୁଟେଃ କହିବାକୁ ଗଲେ ଭାରତ, ଆସିଆ, ଶଙ୍କ, ଫୋଣ ଓ ମୋଗଲମାନଙ୍କ ପରି କଦାପି ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଚରସ୍ଥାୟୀ କାବଳୁକୀ ହୋଇ ନାହିଁ କି ହେବ ନାହିଁ ।

ଭାରତ ପ୍ରତି ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦାନ ହେଉଛି ଦେଶ-ବ୍ୟାପୀ ଶାନ୍ତି, ବୈଦେଶିକ ଆକ୍ରମଣରୁ ଏ ଦେଶର ମୁକ୍ତି ଓ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦର ଧ୍ବଂସ-ସାଧନ । ନାଦିରସାହେବ ଆକ୍ରମଣ ପରେ ପଶ୍ଚିମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ପେପର ବଣ୍ଟାଳା, ଅତ୍ୟାଚାର, ଅନାଚାର, ଅନ୍ତର୍ବିଗଳ୍ବ ଓ ଅସଜବଜା ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲା, ତାହାର ଧ୍ବଂସ ସାଧନ କରି ଏ ଦେଶରେ ଶାନ୍ତିର ମୂଳ-ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାର କଲେ ଇଂରେଜ ଜାତି । କ୍ଷୁଦ୍ର ବୃହତ୍ ମୁସଲମାନ, ରାଜପୁତ, ଶିଖ ଓ ମରହଟ୍ଟା ରାଜ୍ୟକୁ ଧ୍ବଂସ କରି, ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରାଧିକାର ବିସ୍ତାର କରି, ଇଂରେଜମାନେ ଯେ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମସୂଚକ ଅସାଧାରଣ ବୃଦ୍ଧି ବିଚକ୍ଷଣତା ବଳରେ ଏ ଦେଶରେ ଶାନ୍ତି ଓ ସୁଶାସନ ସ୍ଥାପନ କରି ଅଛନ୍ତି ଏହା ଇତିହାସ କଦାପି ଅସ୍ୱୀକାର କରି ନ ପାରେ । ଏପରି

ଏକ ପ୍ରବିଶାଳ ଓ ସୁବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରଜାନ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରି ଓ ଦେଶରେ ଶାନ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଯାଇ ବୋଟି ବୋଟି ଭାରତ-ବାସୀଙ୍କୁ ଏକ ଶାସନ ମୁହରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଇଂରେଜ ନୀତି ପୃଥ୍ବୀର ଇତିହାସରେ ସେପରି ଅମର ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଭାରତର ଇତିହାସରେ ଅଜ୍ଞ କୌଣସି ଦୈଦେଶିକ ଶାସନ ସେପରି କୃତ-କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନାହିଁ ।

ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଅଶାସନ ଫଳରେ ଭାରତର ସମସ୍ତ କାହ୍ୟ ଜଗତର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଅଛି । ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ-ମାନେ ସ୍ଥଳ-ପଥ ଓ ଜଳ-ପଥରେ ପାରସ୍ୟ, ଆରବ, ଝଂଜିବାର, ଆବସିନିଆ, ଚୀନ, ଡେଲ୍, ମାଲୟ, ଜାଭା ଓ ସୁମାତ୍ରା ପ୍ରଭୃତ ଦେଶମାନଙ୍କ ସହିତ ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଆଜି କବିର କଲ୍ୟାଣ ନୁହେଁ, ଦେଶପ୍ରେମିକର ଉଦ୍ଦାମ ଅସାର ଅସ୍ଥାବଳ ନୁହେଁ, ଜନସମାଜର ଉତ୍ତନ୍ନାତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ନୁହେଁ । ଏହା ଇତିହାସର କଠୋର ସତ୍ୟ । ଏହି ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତ ଅନେକ ଦୈଦେଶିକ ଗୁଣ୍ୟ ସହିତ ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପତନ ପରେ ଏହି ଦୈଦେଶିକ ସମ୍ବନ୍ଧର ସ୍ୱର ବଢ଼ିଲା ନୁହେଁ । ଭାରତରେ କୌଣସି ସ୍ୱାଧୀନତା ଗତିଶକ୍ତି ନ ଥିବାରୁ, କିମ୍ବା ଦେଶରେ ସର୍ବଦା ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିନୀତର ଚିନ୍ତାଧାରା ଧୂ ଧୂ ହୋଇ ଜଳୁଥିବାରୁ ପାରସ୍ୟ, ଆରବ ଓ ବୋର୍ନିଆ ପ୍ରଭୃତ ଗୁଣ୍ୟ ସହିତ ଭାରତର କୌଣସି ପ୍ରକାର ବାଣିଜ୍ୟ-ସମ୍ପର୍କ ରହିଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଇଂରେଜମାନେ ପୁନର୍ବାର ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ସେହି ଇତିହାସ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦୈଦେଶିକ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ପୁନର୍ଜୀବିତ ଓ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କଲେ । କେବଳ ସେ ଆସିବା ମହାଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କ ସହିତ

ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ-ବ୍ୟବସାୟ ଓ ଭାରତୀୟ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଅଛି, ତାହା ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶ-ମାନଙ୍କ ସହିତ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଦିନକୁ ଦିନ ଦୃଢ଼ତର ଓ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହେଉଅଛି । ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଗଜନୈତକ ଓ ଅର୍ଥନୈତକ ଆନ୍ଦୋଳନର ସୂଚକ ହୋଇଅଛି, ଭାରତ ସେଥିରେ ତାର ଶାନ୍ତି ଭାବରେ ମିଶାଇ ଦେଇଅଛି । ପୃଥିବୀରେ ସତ୍ୟତା, ସମ୍ବୃଦ୍ଧି, ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବ୍ୟବସାୟର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତର ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁଠାରେ ନୂତନ ଭାବ ଓ ଚିନ୍ତାର ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଉଦ୍ବେଗ ହୋଇଅଛି, ଭାରତ ସେଥିରେ ତରଙ୍ଗାୟିତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ପ୍ରାଣରେ ନୂତନ ସ୍ପନ୍ଦନ ଅନୁଭବ କରିଅଛି । ସୁନତଃ ସମସ୍ତ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଯଦି ପୃଥିବୀର ଗୋଟିଏ ଅଙ୍ଗବିଶେଷ ବୋଲି ଧରିଆସି ଭାରତ ସେହି ଅଙ୍ଗମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ଧରି ନେବାକୁ ହେବ । ପୃଥିବୀର ଦୈର୍ଘ୍ୟରେ ଭାରତ ଅତି ନିଜକୁ ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରିଅଛି । ପୃଥିବୀର ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ସମୃଦ୍ଧି, ବିପଦରେ ଭାରତ ସମବେଦନା ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛି । ଏହାଛଡ଼ା ଭାରତର ଅତି ଉପାୟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଏହା ଭାରତରେ ଇଂରେଜ-ଶାସନର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅବଶ୍ୟମ୍ବାସୀ ଫଳ । ହିନ୍ଦୁ, ପଠାଣ ଓ ମୋଗଲମାନଙ୍କର ଗଜତ୍ବ କାଳରେ ଭାରତୀୟମାନେ ଏପରି ପରିସ୍ଥିତି କଲ୍ପନା ପୁରା କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟତା ଯେ କୌଣସି ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ନିରାଶ୍ରୟ ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶରୁ ଛିଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଏକାକୀ ରହି ନ ପାରେ । ଅର୍ଥନୀତିର ଏକ ମୂଳମନ୍ତ୍ର ଅତି ସମଗ୍ର ଜଗତର ବୈଷୟିକ ଜୀବନକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଓ ଚାଲିତ କରୁଅଛି । ପାରସ୍ପରିକ ଶକ୍ତି ଶ୍ରେଣୀରେ କୌଣସି ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଉପକର ଆବିଷ୍କାର ହେଲେ ତାହା

ଅତି ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଭାରତର ଯେ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପକ୍ଷରେ ମିଳି ପାରୁଅଛି । ଯୋଲଣ୍ଡ କନ୍ୟା କାନାଡ଼ାରେ ଶସ୍ୟଦାନ କନ୍ୟା ଦୁର୍ଗିଷ୍ଠ ହେଲେ ପଞ୍ଜାବରେ ଲେକେ ଅନାଦାରରେ ମରନ୍ତି । ସୁଦୂର ଅମେରିକା ମହାଦେଶର କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଭୂଳା-ଗୋଦାମରେ ନିଆଁ ଲଗିଗଲେ ଅସାମର ଲୋକମାନେ ଶୀତରେ ଅସହ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗ କରନ୍ତି । ଇଂଲଣ୍ଡ କୌଣସି ଦେଶ ସହୃଦ ବହୁକାଳ ଧରି ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ରହିଲେ, ଭାରତର ଲୋକେ ଲଗା କଣିକାକୁ ପଇସା ପାନ୍ତି ନାହିଁ । ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍, ଜାହାଜ, ରେଲ ଓ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶ ସହୃଦ ଭାରତର ଅର୍ଥନୈତିକ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଦିନକୁ ଦିନ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରୁଅଛି ।

ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଶାସନ ଫଳରେ କେବଳ ଯେ ଭାରତରେ ଶାନ୍ତି ଓ ଏକତା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ନୁହେଁ । କେବଳ ଗଜନୈତିକ ଓ ବୃତ୍ତିୟ ଐକ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରି ଇଂରେଜମାନେ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଇଂରେଜଶାସନ ଫଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଓ ଧର୍ମ-ବଲମ୍ବୀ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବାଦ-ବିସମ୍ବାଦ, ଅନୈକ୍ୟ ଓ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲା ତାହା ତିରୋଦ୍ଧୂତ ହୋଇଅଛି । ଭାରତର ସମସ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଓ ଜାତି ଆଜି ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଏକାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ସରକାରର ବିଭିନ୍ନ ସଭ୍ୟ । ଓଡ଼ିଶାରେ ବନ୍ୟା କନ୍ୟା ଦୁର୍ଗିଷ୍ଠ ହେଲେ କରକୀର ଲୋକେ ସମବେଦନା ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ବମ୍ବେରରେ ମୁଗର ଆତ୍ମ-କୀର୍ତ୍ତି ହେଲେ ବଙ୍ଗପ୍ରଦେଶର ଲୋକେ ତାହାର ପ୍ରତିକାରର ଉପାୟ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି । କୋଟାରେ ଭୂମିକମ୍ପ ହେଲେ ପୁରୀର ୧୦ ମହନ୍ତ-ମାନେ ବିପନ୍ନ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଥସାହାଯ୍ୟ ଦଅନ୍ତି । ଆଜି ଭାରତରେ ଯେଉଁ ସାମ୍ୟ ଓ ଭ୍ରାତୃଭାବ ଫୁଟି ଉଠିଅଛି, ସାହା କି ଏବେ ସ୍ୱଳ୍ପ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଇ ନାହିଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଇଂରେଜ-ଶାସନର ଫଳ । ସର୍ବୋଚ୍ଚ

ନୀର ପ୍ରାଦେଶିକତାରୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜନ-ନାୟକମାନେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ଆଜି ଭାରତ ଯେ ନୂତନ ଜାତୀୟ ଅନୁପ୍ରେରଣାରେ ଉଦ୍‌ବୃଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି, ଏଥିରେ କାହାର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୋଗଲ ଗଜେନ୍ଦ୍ର କାଳରେ ଭାରତରେ ଏପରି ସାମ୍ୟ ପାଞ୍ଚଜନାନ୍ ପ୍ରୀତି ଓ ସମବେଦନା ଆଦୌ ନ ଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ ଓ ମୋଗଲ ଇମ୍ରୁଦ୍ଦୀ ଆଦିଙ୍କର ଏ ଦଗରେ ଚେଷ୍ଟା କରି ବହୁ ପରିମାଣରେ କୃତଜ୍ଞତା ଦେଇଥିଲେ କିନ୍ତୁ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଓ ମୋଗଲ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅବସାନ ପରେ ସାମ୍ୟଭାବର ଅସ୍ତିତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଲୋପ ପାଇଲା । ପୁନର୍ବାର ଅନ୍ତର୍ବିମୁକ୍ତର ସ୍ବେଚ୍ଛାସୀ କହି ଏ ଦେଶକୁ ଯୋଡ଼ି ଗୁରୁତାର କରି ଦେଲା ।

ପାଣ୍ଡ୍ୟା ପରାଜୟ, ସମ୍ବୁଦ୍ଧ ଓ ଶାସନଫଳରେ ଭାରତର ଲୋକମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଏକ କର୍ମଠା ଓ ପ୍ରଗତିର ଭାବ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଅଛି । ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଦେଶର ଚିନ୍ତା-ନାୟକମାନେ କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ଯ୍ୟ ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରିମାନଙ୍କର ପୁଜିଗାନ କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି—କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ବିଭବ ଓ ଗୌରବରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ଜାତୀୟ କଲ୍ୟାଣପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ହୋଇ ରହି ନାହାନ୍ତି, ଭାରତର ଅଧୁନିକ ସାମାଜିକ, ଅର୍ଥନୈତିକ ଓ ଗଜନୈତିକ ମରସ୍ତିକରେ ଘୋର ଅସନ୍ତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରି କିପରି ପାଣ୍ଡ୍ୟା ଦେଶର ଅନୁରଣରେ ଏ ଦେଶର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଅଂଲ୍ୟାଶ, ଅମଙ୍ଗଳ, ଅବିଦ୍ୟା, ଅସତ୍ୟ, ଅନାଗୁର ଓ ଅତ୍ୟାଗୁର ଦୂର କରି ପରନ୍ତି, ତାର ଉପାୟ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜନନାୟକମାନେ କରନ୍ତି । ଶିକ୍ଷା, ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟ, ବ୍ୟବସାୟ ଓ ଗଜଜାତିରେ ଭାରତ କିପରି ପାଣ୍ଡ୍ୟା ଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଜାତିମାନଙ୍କ ସହୃଦ

ସମକକ୍ଷ ହୋଇ ଉଷି ପାରିବ—ଏ ଚଳିଷ୍ଠ ଭାବ ଆଜି ଭାରତର ଚିନ୍ତା-ନାୟକମାନଙ୍କର ହୃଦୟକୁ ଅଲୋଡ଼ିତ କରୁଅଛି । ଭାରତୀୟ-ମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆଜି ସେହି ପ୍ରାଚୀନ କପୋଳ-କଳ୍ପିତ ‘ସତ୍ୟଯୁଗ’ ଉପରେ କେବଳ ନିବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଆଜି ଭାରତର ପୁରୋଦ୍ଧୃଷ୍ଟି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନେଇ ବ୍ୟାକୁଳ । ପ୍ରାଚୀନ ଅନୁଷ୍ଠାନ, ପ୍ରତିଜ୍ଞାନ, ଚିନ୍ତା, ଆଦର୍ଶ ଓ ସାଧନାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବର୍ଜନ କରି ଭାରତ କପର ପାଣ୍ଡାଳ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କ ସହିତ ସମକକ୍ଷ ହୋଇ ପାରେ—ଏହି ବ୍ୟାକୁଳତା ଆଜି ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦେଶପ୍ରେମିକମାନଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ଅନ୍ତୋଳିତ କରୁଅଛି ।

ଶିକ୍ଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଭ୍ରଷା ଦିଗରେ ମଧ୍ୟ ଇଂରେଜ-ମାନଙ୍କର ଶାସନ ଫଳରେ ଏକ ନବଯୁଗ ଓ ନୂତନ ଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଭାବ ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଦେଶରେ ଖେଳି ଯାଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନକାଳର ଶିକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ବରଜିତ ହୋଇଅଛି । ଗୁରୁଶିଷ୍ୟର ସେ ପବନ ସମ୍ବନ୍ଧ ଇଂରେଜ ଶିକ୍ଷା ଫଳରେ କେତେଦୂର ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ରଖା ଯାଇ ପାରି ଅଛି, ତାହା ଶିକ୍ଷାନୁଗ୍ରାହୀ ଲୋକମାନଙ୍କର ପ୍ରଶିଧାନର ଚିତ୍ର । ଇଂରେଜ ସାହିତ୍ୟ ଓ ରଚନା-ଉଦ୍ଦୀର ଆଦର୍ଶର ଭାରତର ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରଭାବିତ ଓ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଅଛି । ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶର ଅଧୁନିକ ପ୍ରଧାନ କବି, ସାହିତ୍ୟିକ, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଐତିହାସିକମାନେ ସମସ୍ତେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷିତ ଓ ଦାସିତ । ଇଂରେଜ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଭାରତର ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟର ଢଳାକୁ ଆଘାତ କରୁଅଛି । ସେ କଠିନ ଆଘାତରେ ଆଜି ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ମୌଳିକତା ଲୁପ୍ତ ହେବାକୁ ବସିଲାଣି । ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟଯୁଗ ପରି ଏବେ ଆଦର୍ଶ-ପ୍ରଧାନ ‘କ’-ବଦ୍ଧତା ବୈଦେହ୍ୟଗିରିଲାସ ଭେଗା ଯାଇ ନାହିଁ । ସେ

କାଳ ପରି ଏବେ ବେବଳ କରିବା ଓ ବାବ୍ୟରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ-ଭୂମି ଫାଟିବା ହେଉ ନାହିଁ । ବିଜ୍ଞାନ ଇତିହାସ ଅର୍ଥନୀତି ଦର୍ଶନ ଓ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ବିଷୟରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲେଖକ-ମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପ୍ରଦେଶର ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ମାତୃସ୍ୱାମୀରେ ନାନାଶ୍ରେଣୀର ଉପାଦେୟ ପୁସ୍ତକ ଲେଖୁଅଛନ୍ତି । ଭ୍ରଷା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗ ପରି ସେତେ କ୍ଳାନ୍ତ ଓ ଦୁର୍ବୋଧ୍ୟ ହେଉ ନାହିଁ । ଅଧୁନିକ ନାଟକ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ଯେ ଇଂରେଜ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବର ଫଳ ଏଥିରେ କାହାର ମତଦ୍ୱିଧି ନାହିଁ । ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ଓ ଦେଶପ୍ରିୟତାକୁ ସାହିତ୍ୟ ଏବେ ଯେ ଭାରତରେ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭ୍ରଷାମାନଙ୍କରେ ଲେଖାପାଇ ଦେଶର ସୁମହାନ ଗୌରବମୟ ଅତୀତ ପ୍ରତି ଜନ-ସାଧାରଣଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ପାରୁଅଛି, ଏହା ମଧ୍ୟ ଇଂରେଜ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରତିପତ୍ତି । ସ୍କୁଲଃ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁର ଓ ପ୍ରତି ଶିବ ପ୍ରଶିଷ୍ଟରେ ଇଂରେଜ ଶାସନ ଯେ ଏକ ଅଭିନବ ଶକ୍ତି, ନବଜାଗରଣ ଓ ନୂତନ ସ୍ପନ୍ଦନ ଆଣିଅଛି, ଏହା ଇତିହାସର କଠୋର ଜୀବନ୍ତ ସତ୍ୟ ।

ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତା ଆଜି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଅନ୍ତ୍ରିମହାଗତ ହୋଇଅଛି । ଆତ୍ମମାନେ ଆଜି ସବୁ ବିଷୟରେ ଇଉରୋପକୁ ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଛନ୍ତି । ଏହି ଦେହଶକ୍ତି ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଧର୍ମ, ସମାଜ, ଶିଳ୍ପ, ସାହିତ୍ୟ, ଏପରି କି ପାରିବାରିକ ଜୀବନରେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବିପ୍ଳବ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସମସ୍ତ କି ଜାତୀୟ କଲ୍ୟାଣର ଉପଯୋଗୀ ଓ ଅନୁକୂଳ ? ଏହାକୁ ତଳ ତଳ କରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଦେଖିବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପାହା ଉପକ୍ଷେପୀ

ଓ ଅନୁକୁଳ ତାହା ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସେପରି ହୋଇ ନ ପାରେ । ଭାରତର କାୟୁମଣ୍ଡଳ, ବେଷ୍ଟନୀ, ଇତିହାସ-ପଞ୍ଜିକା, ରାଜନୀତି, ଆୟୁର ଓ ବ୍ୟବହାର ଇତ୍ୟାଦିଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଇତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ଏ ଦେଶ ପ୍ରତି ଚେତେଦୁର ପ୍ରୟତ୍ନ ଓ ହୃଦୟର ତାହା ଚିନ୍ତାଶୀଳ ପ୍ରବାଣ ଦେଶପ୍ରାଣ ଜନନାୟକ-ମାନଙ୍କର ପ୍ରଣିଧାନର ବିଷୟ । ଅତି ଅନୁକରଣ, ଅସ୍ୱପ୍ରତିଭାସ୍ୱ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ଚିନ୍ତାର ଅଭାବ ଯୋଗୁ ଅମ୍ଭେମାନେ ଅତି ଭାରତର ସୁମହାନ୍ ଅଜ୍ଞାତ ଆୟୁର ବ୍ୟବହାର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ବିସ୍ମୟର ଅତଳ ଗର୍ଭରେ ନିଷେଧ କରିଦେବାକୁ ଚେତୁର ହେଉଅଛୁ । ଜାତିର ଗୌରବମୟ ଇତିହାସକୁ ସଦାଘାତ କରି ଅତି-ଅଧୁନିକତାର ମୋହରେ ଆଛଳ ହୋଇଅଛୁ । ଏହା କି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜାତୀୟ ବ୍ୟାଧିର ଅନୁକୁଳ ? ଏହି କି ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଦେଶାତ୍ମବୋଧର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ନିଦର୍ଶନ ?

ଭାରତର ଯୁବକ ଅତି ଅସ୍ୱ-ନିର୍ଭରଶୀଳ ନୁହେଁ; ସେ ପରମ୍ପରାପ୍ରେମୀ ଓ ଅନୁକରଣପ୍ରିୟ । ଏ ଦେଶର ଈଶିତ ଯୁବକ-ମାନଙ୍କର ଭଲ ଅଦର୍ଶ ନାହିଁ । ନିଜର ପୁଣ୍ୟ-ଦୁଃଖ ପ୍ରତି ଭ୍ରାନ୍ତସତ୍ୟ ନ କରି, ସକଳ ପ୍ରକାର ସ୍ୱାର୍ଥରେ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇ, ମନୁଷ୍ୟ ଯେ ଦେଶ ଓ ଦଶର ଚଳ୍ୟାଣ ନିମନ୍ତେ ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିପାରେ, ନାମ ଓ ଯଶର କ୍ଷୀଣ ଆଶାଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟରେ ପୋଷଣ ନ କରି ପରର ଉପକାର ନିମନ୍ତେ ଯେ ସେ ନିଜକୁ ବଳି ଦେଇପାରେ, ଶବ୍ଦର-କାଗଜରେ ନାମ ନ ଦେଇ ପରର ଉପକାର ନିମନ୍ତେ ଲୋକ ଯେ ପ୍ରଭୃତ ଅର୍ଥ ଅକୁଣ୍ଠିତ ହୃଦୟରେ ବ୍ୟୟ କରିପାରେ, ସ୍ୱଳ୍ପ ଓ କଲେଜରେ ନ ପଢ଼ି, ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଉନ୍ନତମା ଓ ସାର୍ବିସିଦେହ

ହାସଲ ନ କରି ମଧ୍ୟ ଯୁବକମାନେ ଯେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରି ପାରନ୍ତି—ଏହିପରି ଚିନ୍ତା ଓ କର୍ମର ଆଦର୍ଶ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନିମେ ଲାଭ ହେଉଅଛି । ତଥାପି ଭାରତ ଆଜି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପର୍ୟବାର ଇଉରୋପୀୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନୀତିକୁ ଚିତ୍ତି ନକରି ନ ପାରେ । “Westernise or leave the Country” “ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁସାରିତ ହୁଅ, ନଚେତ୍ ଏ ସ୍ଥାନ ତ୍ୟାଗକର” —ଦକ୍ଷିଣ ଆଫ୍ରିକାର ଇଉରୋପୀୟମାନେ ଥରେ ଏହି କଥା ସେଠାର ଭାରତୀୟ ଉପନିବେଶକାଗ୍ରମାନଙ୍କୁ କହି ଚେତେଇ ଦେଇଥିଲେ ।

କେବଳ ନିଜର ଅଜ୍ଞାତ ଇତିହାସକୁ ଗଣ୍ଠି ଧନ କରି କୃତମଣ୍ଡୁକ ପରି ସଜୀର୍ଣ୍ଣତାରେ ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିଲେ ଭାରତର ଗୁଣନୈତିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଅଧୋଗତି ଯେ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଇତିହାସର କଠୋର ସତ୍ୟ । କେବଳ ମସ୍ତିଷ୍କ ଗୁଳନା କରି ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ଜାତି ଜଗତରେ ବିଜି ହୋଇ ନ ପାରେ । ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କ ସହିତ ସମାନ-ସ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଛୁଡ଼ା ହେବାକୁ ହେଲେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଦେଶର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଶକ୍ତିକୁ ଉଦ୍‌ବୃଦ୍ଧ କରିବାକୁ ହେବ । ଦେଶର ଶ୍ରୀମଙ୍ଗଳ ବୁଦ୍ଧି କରିବାକୁ ହେବ । ୨୦ ବର୍ଷ ତଳେ ଜାପାନ ଏହି ନୀତି ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲା । ଆଜି ସେଥିପାଇଁ ଯୁଦ୍ଧ ଜାପାନ ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦେଶ । ସେଥିପାଇଁ ଆଜି ନବଯୁଗ ଓ ନବଶକ୍ତିର ଭାରତକୁ ଏହି ଉପଦେଶ—“କୃତମଣ୍ଡୁକ ହେବାର କଳ୍ପନା ଓ ସୁଖ-ସ୍ବପ୍ନ ପରିତ୍ୟାଗ କର । ପ୍ରଗତିଶୀଳ ବାହ୍ୟଜଗତ ସହିତ ସମବନ୍ଧ ହୋଇ ଛୁଡ଼ା ହୁଅ । ତାହା ନ ହେଲେ ଏହି ଅର୍ଥନୈତିକ ପ୍ରତିପୋଷିତା ଯୁଗରେ ତୁ ଗରଜାନ ନିମନ୍ତେ ପୃଥିବୀରୁ ଲାଭ ହେବୁ । ଆଜି ସମସ୍ତ ଜଗତ ଗୋଟିଏ ଜାତିରେ ପରିଣତ

ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛୁ । ତୁ ବଦାମି ସେଥିରୁ ନିଜକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ
କରି ନ ପାରୁ ।” *

ସ ପ ଓ

* “Give up your dream of isolation, standardise and come into line with the moving world outside, or you will become extinct as a race through the operation of relentless economic competition in a world which has now become as one country.”—Sir Jadunath Sarkar—India through the Ages—pp 140.

Printed by U. C. Mohanty,
Cuttack Publishing Press, Cuttack—1947.